

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय काव्य

सं. क्र. १४०७

केशवसुत काव्य आणि परामर्श

REFBK-0010588

REFBK-0010588

डा. रा. डा. वाळिवे

सिटी बुक स्टॉल, पुणे २.

केशवसुत

काव्य आणि परामर्श

केशवसुतांच्या निवडक कवितांचा संग्रह, विवेचक प्रस्तावना,
आणि कवितांचें विवरण

REFBN-0010588

REFBK-0010588

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

कुक्रम 23506 दि: 05/05

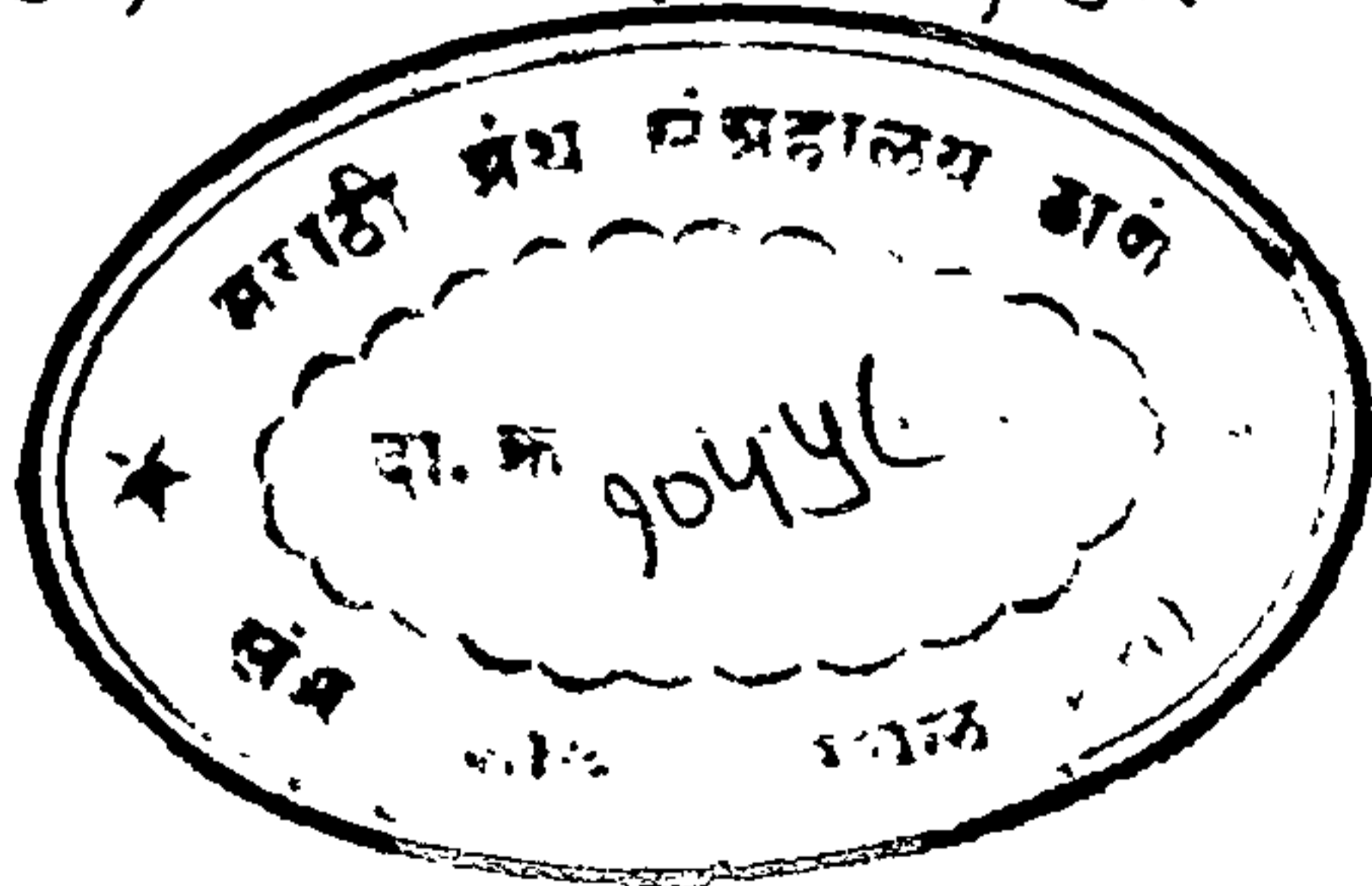
शंक ... 9200 नों: दि: 2/05/06

संपादक

प्रा. डॉ. रामचंद्र शंकर वालिंबे,

एम. ए. पीएच्. डी.

मराठीचे प्रमुख, रामनारायण रुइया कॉलेज, मुंबई.

सिटी बुक स्टॉल,

अप्पा बळवंत चौक, पुणे २.

प्रकाशक :

एस्. जी. कुलकर्णी,
३२३ सदाशिव पेठ,
विद्यामंदिर प्रकाशन,
पुणे २.

प्रथमावृत्ति जून १९५८
मूल्य तीन रुपये

प्रस्तावना आणि कवितांचें विवरण
यांसंबंधींचे सर्व हक्क
डॉ. रा. शं. वालिंबे
यांच्याकडे आहेत.

मुद्रक :

सी. एस्. लाटकर,
प्रशान्त प्रिंटिंग प्रेस,
२५२-५ नारायण पेठ, पुणे २.

संपादकीय निवेदन

प्रस्तुत संग्रहामध्ये केशवसुतांच्या सर्व महत्त्वाच्या कविता कालानुक्रमाने घेतल्या आहेत. केशवसुतांच्या कवितांविषयीच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांची सांगोपांग चर्चा प्रस्तावनेमध्ये केली आहे.

शेवटीं सर्व महत्त्वाच्या कवितांचें रसोद्ग्राही विवरण केले आहे.

कॉमनवेल्थ कॉलनी,
पुणे २.
२० जून १९५८

रा. शं. वालिंबे

अनुक्रमणिका

कवितेचें नांव	रचनाकाल किंवा प्रसिद्धिकाल	पृष्ठ
१ प्रियेचें ध्यान	मे १८८६	१
†२ सृष्टि आणि कवि	ऑक्टोबर १८८६	२
३ कविता आणि कवि	३०-१२-१८८६	२
४ अढळ सौंदर्य	१८८६	४
†५ अपरकवितादैवत	१८८६	५
६ दुर्मुखलेला	१८८६	६
७ एका भारतीयाचे उद्गार	१८८६	७
८ एक खेडे	१८८७	८
९ गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून	मे १८८७	११

१०	गोष्ठी घराकडील मी वदतां गड्या रे	२२-७-१८८७	१४
११	मुळामुठेच्या तीरावर	जुलै १८८७	१७
१२	आगबोटीच्या कांठाशीं समुद्राच्या शोभेकडे पाहत उभ्या असलेल्या एका तरुणसि	डिसेंबर १८८७	१९
† १३	ईश्वराचा ग्रंथ	१८८८	२३
१४	अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न	३-९-१८८८	२४
† १५	रा. वा. ब. पटवर्धन यांस—	१८८८	२५
† १६	जायाचें जग का असेंच ?	डिसेंबर १८८८	२७
† १७	काल आणि प्रियेचें सौंदर्य	डिसेंबर १८८८	२८
१८	प्रीति	१८८८	२८
१९	समृद्धि आणि प्रीति	१८८९	३०
२०	मजुरावर उपासमारीची पाळी	जानेवारी १८८९	३१
२१	प्रयाण गीत	११-१-१८८९	३३
२२	विकसन	२८-१-१८८९	३३
† २३	पुष्पाप्रत	१८८९	३४
२४	प्रत	१८८९	३५
२५	माझा अंत	४-१-१८९०	३६
† २६	कविता आणि प्रीति	७-१-१८९०	३७
† २७	स्वप्न	२५-१-१८९०	३८
२८	सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्यदृष्टि	२८-३-१८९०	३९
२९	स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य	११-४-१८९०	४०
३०	सिंहावलोकन	३-५-१८९०	४१
३१	दिव्य ठिणगी	२७-८-१८९०	४२
† ३२	प्रियेला सादर केलेली पुष्पमाला (कर्तव्य आणि प्रीति)	१५-११-१८९०	४३
३३	भृंग	१९-११-१८९०	४५
† ३४	प्रीतीची भाषा	२२-११-१८९०	४८

३५	कल्पकता	१७-२-१८९१	४८
†३६	रूढि, सृष्टि, कलि	९-३-१८९१	४९
३७	कवि	१४-३-१८९१	५०
†३८	फुलांची पखरण	५-१२-१८९१	५१
३९	पुष्पाप्रत	१६-३-१८९२	५२
४०	फुलपाखरुं	१७-८-१८९२	५४
४१	शब्दानो, मागुते या	१५-९-१८९२	५६
४२	दिवा आणि तारा	२६-९-१८९२	५७
†४३	‘पण लक्षांत कोण घेतो ?’च्या कर्त्यास	१९-१०-१८९२	५८
४४	मयूरासन आणि ताजमहाल	१३-११-१८९२	५८
४५	चिरवियुक्ताचा उद्गार	१५-११-१८९२	५९
४६	संध्याकाळ	जानेवारी १८९३	६०
†४७	आहे जीवित काय ?	११-३-१८९३	६१
४८	क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास	२४-३-१८९३	६२
४९	तुतारी	२८-३-१८९३	६३
५०	झपूझा	२-७-१८९३	६७
५१	थकलेल्या भटकणाराचें गाणें	२८-९-१८९३	६९
†५२	प्रीति आणि तूं	२७-११-१८९३	७०
५३	कवितेचें प्रयोजन	१८९३	७१
†५४	चिह्नीकरण अर्थात् भाव आणि मूर्ति यांचें लग्न	१६-२-१८९५	७३
५५	दोन बाजी	१६-२-१८९५	७४
†५६	सृष्टि आणि कवि	२०-४-१८९५	७५
५७	दिवस आणि रात्र	१४-९-१८९५	७६
५८	दंवाचे थेंब	१८९५	७७
५९	स्फूर्ति	२३-५-१८९६	७९
६०	रांगोळी घालतांना पाहून	१८-१२-१८९६	८१
६१	मूर्तिभंजन	१८९६	८२

६२	रुष्ट सुंदरीस	जुलै १८९७	८३
†६३	काव्य कोणाचें ?	७-८-१८९७	८५
६४	पंचपंक्ति	१८९८	८६
†६५	कविच्या हृदयीं जसे गुंगती	१८९८	८७
६६	फार दिवसांनी भेट	२६-१-१८९८	८७
६७	नवा शिपाई	१८-३-१८९८	८९
६८	प्रणयकथन	१८९८	९०
६९	नैर्ऋत्येकडील वारा	१८९८	९२
†७०	वियोगामुळें	१२-११-१८९८	९५
७१	निशाणाची प्रशंसा	१८९९	९६
७२	वातचक्र	१८९९	९७
७३	सतारीचे बोल	२०-३-१९००	९८
७४	‘ कोणीकडून ? कोणीकडे ? ’	१७-१०-१९००	१०२
७५	दिवाळी	१९००	१०३
७६	म्हातारी	२५-१-१९०१	१०६
७७	आम्ही कोण ?	२९-११-१९०१	१०८
७८	बुबड	१२-१२-१९०१	१०९
†७९	वियुक्ताचा उद्गार	१५-१२-१९०१	१११
८०	स्मरण आणि उत्कंठा	२९-१२-१९०१	११२
८१	आईकरितां शोक	१९०१	११३
८२	फिर्याद	१९०२	११४
†८३	दूर कोठे एकला जाउनीया	२७-८-१९०३	११६
८४	प्रतिभा	२८-७-१९०४	११७
८५	गोफण केली छान	१९०४	११८
८६	मनोहारिणी	१९०४	११९
८७	हरपलें श्रेय	२५-५-१९०५	१२१

टीप :—† अशी खूण केलेल्या कविता जादा दिलेल्या आहेत.

२३४०६ दि. ३/१/१९६१
क्रमांक: २३४०६..... नों: दि. ३/१/६१

प्रस्तावना

केशवसुतांच्या काव्याचें स्वरूप समजावून घेण्यासाठी आणि त्यांच्या असामान्य प्रभावाचें मर्म कळून घेण्यासाठी आपणांस त्यांच्या पूर्वीच्या शंभर वर्षांतील सामाजिक परिस्थितीचें व मराठी काव्याचें स्वरूप कसें होतें त्याचा थोडासा विचार केला पाहिजे.

वृत्तांचें कसलेंहि बंधन न पाळतां स्वैर रचना करून बह्मशीं लौकिक विषयांवर कविता करण्याचा स्वच्छंदीपणा प्रथम शाहीर कवींनी अठराव्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं आपल्या लावण्यांमधून प्रकट केला. वृत्तांचें जाचक बंधन सैल करणें वगैरे भानगड त्यांनी केली नाही. वृत्तें अजिबात धुडकावून लावून स्वैर रचना करणें हेंच त्यांचें धोरण होतें. लावणीकारांनी कोणत्याहि परंपरेची पर्वा केली नाही; त्यांनी कोणताहि जुना काव्यविषयक संकेत पाळला नाहीं. त्यांचें जीवन जसें कमालीचें फंदी, बेछूट व स्वैर, तसेंच त्यांचें कवनहि फंदी, बेछूट व स्वैर. व्यवहारांतील लौकिक नीतिबंधनें, धर्मबंधनें, सामाजिक बंधनें—किंबहुना कसलींहि बंधनें त्यांनी यत्किंचित् पाळलीं नाहीत; इतकेंच नव्हे तर तीं ठोकून लावण्यांतच त्यांची सारी कर्तबगारी सामावलेली होती. व्यवहारांत त्यांनी जें केलें तेंच काव्याच्या क्षेत्रांतहि केलें. ते जसे उन्मत्त आणि धुंद, तसेंच त्यांचें कवनहि उन्मत्त आणि धुंद ! वृत्तांच्या बंधनांतून सुटल्यामुळे धावत्या आकर्षक चाली आपल्या कवनांना लावून त्यांनी तीं गाण्यास योग्य केलीं. सांकेतिक उपमा, रूपकें व उत्प्रेक्षा यांच्या वाटेस न जातां खास स्वतःचीं अभिनव उपमा-रूपकें त्यांनी वापरलीं. संस्कृतप्राचुर्यांच्या आहारीं न जातां त्यांनी उत्कृष्ट नादमधुर व लयबद्ध रचना केली. रोजच्या वापरांतील रूढ शब्दांचा मुक्त हस्ताने उपयोग केला, आणि आपलें कवन समाजांतील अगदी सामान्य माणसालाहि कळूं शकेल असें केलें; आणि भोवतालच्या समाजांतील लोकांचीं सुखदुःखें, त्यांचा पराक्रम, त्यांचें बेछूट जीवन इत्यादींचें कलात्मक आविष्करण केलें. तात्पर्य, कसल्याहि सामाजिक किंवा वाङ्मयीन बंधनाचा थोडासुद्धा मुलाहिजा

न बाळगतां स्वैर व उन्मत्त भावनांचा उत्कट आविष्कार करून अनिर्बंधपणाची व स्वातंत्र्यवादाची ललकारी प्रथम शाहिरांनीच दिली. आपल्या अनिर्बंधपणाला किंवा स्वातंत्र्यवादाला तात्त्विक विचारांची जोड प्राप्त करून देणें त्यांच्या ज्ञानाच्या व संस्कृतीच्या आढोक्याबाहेरच असल्यामुळे मराठीतील पहिलें स्वैर व अनिर्बंध कवन या एकाच दृष्टीने आपण या लावणी-वाङ्मयाकडे पाहिलें पाहिजे.

★ ★ ★

पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांत अनंत फंदेचा मृत्यु झाला, आणि त्याच्या निधनाबरोबर राम जोशी, सगनभाऊ व होनाजी यांच्या परंपरेतील लावणी-वाङ्मय अस्ताला गेलें प्रभाकर शाहीर यानंतर सुमारे वीस वर्षे ह्यात होता. परंतु त्याच्या कवित्वांतील चैतन्य केव्हाच मालवून गेलें होतें. इंग्रजांचा सहवास अधिक निकटचा होऊं लागल्यावर इंग्रजी भाषेचा व इंग्रजी वाङ्मयाचा मराठीवर अनेक दृष्टींनी परिणाम होऊं लागला. [१८३० पासून १८८० पर्यंत महाराष्ट्रांत गद्य वाङ्मयाचीच विशेष वाढ झाली, व वैचारिक निबंध हा नवीन वाङ्मयप्रकार दिवसेंदिवस अधिक समृद्ध होत गेला. याच काळांत संस्कृत काव्यनाटकादिकांच्या अध्ययनाला बहर आला, आणि संस्कृत नाटकांची मराठी भाषांतरे होऊं लागलीं. यामुळे या काळांतील मराठी कविता बहूशीं संस्कृत काव्याच्या धर्तीवर उतरली आहे. या कवितेचें वळण जुन्या पंडिती काव्याचेंच होतें. म्हणून यांनाहि पंडित कवि हीच संज्ञा देण्यास हरकत नाही. परशुरामतात्या गोडबोले, राजवाडे, लेलेशास्त्री, खरेशास्त्री, पारखी, चिंतामणि पेठकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे तत्कालीन प्रसिद्ध कवि होत. या कवींचें काव्य पंडिती वळणाचें होतें हें खरें असलें तरी त्यांनी लौकिक विषयांचाहि भरपूर परामर्श घेतला. सतराव्या व अठराव्या शतकांतील पंडिती कविता व एकोणिसाव्या शतकांतील नवीन पंडिती कविता यांच्यामध्ये हा महत्त्वाचा भेद आहे. त्याचप्रमाणे या काळांत नवीन इंग्रजी विद्येंत पारंगत झालेल्या कवींनी इंग्रजीतील कांही प्रसिद्ध कवितांना मराठी वेष प्राप्त करून दिला. बजाबा प्रधानांची 'देवसेनी' व कीर्तिकरांची 'इंदिरा' हीं रूपांतरित कवितांची प्रसिद्ध उदाहरणें होत. पंडित कवि असल्या रूपांतरित कवितांकडे नेहमीच

तिरस्काराने पहात असत. एकंदरींत इंग्रजी वळणाच्या कवितेची चेष्टा करणें हाच तत्कालीन परंपराभिमाना लोकांचा शिरस्ता होता. परंपरेंत मुरलेल्या या लोकांना काव्यांतील विषयांचें नावीन्य जसें मानवलें नाही, तसेंच रचना-विषयक व वृत्तविषयक नावीन्यहि त्यांना आवडलें नाही.

१८८५ च्या सुमारास मराठी कवितेला नवीन वळण लागलें असें आपण नेहमी म्हणतो. वाङ्मयाला जेव्हा जेव्हा नवीन वळण लागतें तेव्हा तेव्हा भोवतालच्या सामाजिक जीवनामध्ये प्रभावी घटना घडत असतात; आणि त्या घटनांचा वाङ्मयावर अपरिहार्य परिणाम घडून येत असतो. १८८५ मध्ये आगरकरांचा 'सुधारक' सुरू झाला. ही तत्कालीन वैचारिक क्रांतीची परिणत अवस्था होय. परंतु ही परिणत अवस्था अकस्मात् उद्भवणें शक्यच नव्हतें. या वैचारिक क्रांतीचीं मुळें १८४० पर्यंत जाऊन भिडलेली आहेत. पेशवाईच्या अंतानंतर झालेल्या राजकीय क्रांतीचे परिणाम पंचवीस वर्षांच्या आंतच तीव्रतेने दिसूं लागले. पाश्चात्य जगांतील ज्ञान आत्मसात् करावें अशी लालसा अनेक विचारी लोकांच्या मनांत प्रादुर्भूत झाली, आणि डोळे व कान उघडे ठेवून ते भोवतालच्या जगांतून मिळेल तें ज्ञान आत्मसात् करूं लागले. या वृत्तीचा खरा आविष्कार 'लोकहितवादी'च्या लेखनांत झाला. सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांत एक प्रकारचा अतिशय जहाल नवमतवाद त्यांनी धीराने सुरू केला. शतकानुशतके साचून राहिलेल्या अनेक जीर्ण धार्मिक कल्पना व घातुक सामाजिक आचार या सर्वांचा खरपूस समाचार घेऊन त्यांनी शब्दप्रामाण्याच्या कल्पनेचा पायाच उद्ध्वस्त करून टाकला, आणि धिवेकप्रामाण्याचे धडे दिले. लोकहितवादींचा रुढ समाजव्यवस्थेवरील हल्ला इतका जोराचा होता की, त्यामुळे समाजाची बेभान अवस्था झाली यांत शंका नाही. अनेक दिवसांच्या घोर निद्रेंतून जाग आलेल्या माणसांप्रमाणे तेव्हा समाजाची अवस्था झाली असली पाहिजे. लोकहितवादी हे एकटेच समाजाशीं भांडत होते असें मुळीच नाही. नवीन विचारांच्या प्रस्थापनेसाठी त्यांना आपापल्या परीने मदत करणारीं माणसें त्यांच्या आसपास होऊन गेलीं. यांपैकी जोतिबा फुले यांनी लोकहितवादीचंच कार्य, थोड्या निराळ्या पद्धतीने का होईना, चालू ठेवलें आणि समाजाला सतत धक्के दिले.

लोकहितवादींच्या कर्तबगारीचा ऐन बहर असतां पाश्चात्य राष्ट्रांत उदार-मतवाद कळसाला पोचला होता. या नवीन उदारमतवादाचीं मुळें फ्रेंच राज्यक्रांतीपर्यंत जाऊन मिडलेलीं होतीं. किंबहुना प्रत्येक उदारमतवादी लेखकाने या क्रांतीची पूर्वतयारी करून ठेवलेली होती असें म्हणतां येईल. या क्रांतींत अनेक विचार आणि सिद्धान्त तावून सुलाखून निघाले. उदार-मतवादसुद्धा या क्रांतींत चांगलाच ढवळून निघाला. माणसांच्या मेंदूला आणि मनाला धक्के बसण्याचाच तो काळ होता. अनेक नवीन कल्पनांची या काळांत छाननी झाली, आणि प्रतिदिनीं अभिनव सिद्धान्त प्रकट होऊं लागले. या विचारसंघर्षांतून ठिणग्या बाहेर पडणें अपरिहार्य होतें.

या वैचारिक क्रांतींतून जे अनेक नवीन विचार पाश्चात्य लेखकांनी आत्मसात् करून घेतले होते त्यांचा प्रभाव महाराष्ट्रांत १८५० च्या सुमारास दिसूं लागला सुरुवातीस हा प्रभाव क्षीणबल असला तर त्यांत कांही नवल नाही. यूरपमध्येहि वैचारिक क्रांतीचा प्रकर्ष अनेक वर्षांच्या प्रयत्नांनंतरच दिसून आला. यामुळे आपल्याकडे नवीन विचारांची प्रस्थापना होण्यास दीर्घ कालावाधि लागला असला तर त्यांत अस्वाभाविक असें कांहीहि नाहीं. 'सुधारक' सुरू होण्यापूर्वी सुमारे चाळीस वर्षे महाराष्ट्रांत हा वैचारिक संघर्ष समाजाच्या विविध क्षेत्रांत सुरू झालेला होता. लोकहितवादींनी हे नवीन विचार पचनीं पाडून त्यांचा जोरदार पुरस्कार केला व महाराष्ट्रीय समाजाला शब्दप्रामाण्याच्या पकडींतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. समाजातील रूढ धार्मिक व आचारविषयक कल्पनांचा समूळ उच्छेद झाल्या-शिवाय आपला तरणोपाय नाही हें लोकहितवादींच्या मनाने पुरतेपणीं घेतलें होतें. जुन्या विचारांशीं त्यांचें आत्यंतिक वैर असल्यामुळे जुन्याची व नव्याची सांगड घालून समन्वय साधावा असा विचारहि त्यांच्या मनांत आला नाहीं. १८७४ सालीं 'निबधमाला' सुरू झाली आणि चिपळूणकरांनी जबरदस्त प्रयत्न करून लोकहितवादी व जोतिबा फुलें यांचें 'बंड' मोडून टाकावयाचें ठरविलें. लोकहितवादी व जोतिबा यांचा प्रखर क्रांतिवाद आणि चिपळूणकरांचा पुनरुज्जीवनवाद यांचा तीव्र कलह महाराष्ट्राने चिपळूणकरांच्या अंतापर्यंत पाहिला. चिपळूणकरांच्या विवेचनपद्धतींत व लेखनशैलींत असें कांही प्रभावी आकर्षण होतें की, महाराष्ट्रांतील ज्या

लोकांच्या रक्तांत पूर्वपरंपरांचा विलक्षण अभिमान भिनलेला होता त्यांच्या मनांत लोकहितवादी व जोतिबा यांच्याविषयी शत्रुत्वाचीच भावना निर्माण झाली; इतकेंच नव्हे तर परंपरांच्या आहारीं जे फारसे गेले नव्हते अशा लोकांचींही मनं चिपळूणकरांच्या पुनरुज्जीवनवादी विचारसरणीने भारून टाकलीं. ज्यांच्या मनावर चिपळूणकरांच्या या पुनरुज्जीवनवादाचा कांहीही परिणाम झाला नाही अशीं माणसं तेव्हा फारच थोडीं असलीं पाहिजेत.

★ ★ ★

आणि अशा थोड्या लोकांत आगरकरांची गणना आहे. आगरकरांनी मोठ्या धीराने नवीन उदारमतवादी विचार समाजांत प्रसृत करण्याची 'सुधारका' च्या द्वारे शिकस्त करून पाहिली. उत्कृष्ट व्यासंगाची जोड मिळाल्यामुळे त्यांचें ओजस्वी लेखन मजबूत पायावर आधारलें आहे. अनेक प्रकारच्या सामाजिक अन्यायांचा विध्वंस झाल्याशिवाय आपला तरणोपाय नाही, सामाजिक आणि धार्मिक कायदेकानू सर्वांना सारखेच असले पाहिजेत, हा विचार आग्रहाने मांडून आगरकरांनी प्रत्येक व्यक्तीला आपली उन्नति करून घेण्याची संधि मिळालीच पाहिजे हा महामंत्र समाजाला शिकविला. व्यक्तीचें हें अनन्यसामान्य महत्त्व मान्य करून आगरकरांनी व्यक्तिवादाचा पायाच महाराष्ट्रांत घातला असें म्हणावयास हरकत नाही. उत्कृष्ट चारित्र्य, पराक्रांटेची कळकळ, आत्यंतिक प्रामाणिकपणा व निर्भय ध्येयवाद, या गोष्टींमुळे आगरकरांनी चिपळूणकरांच्या पुनरुज्जीवनवादी विचारसरणीने भारून गेलेल्या माणसांना थोडा तरी गंभीर विचार करावयास लाविलें असलें पाहिजे; आणि ज्यांचीं मनं नवीन विचारांना थोडीं अनुकूल होतीं अशा तरुण लोकांना तर आगरकरांनी झपाट्याने आपल्याकडे खेचून घेतलें. तात्पर्य, अनेकांचीं मनं या नवीन उदारमतवादी व व्यक्तिवादी विचारसरणीकडे आकृष्ट होऊं लागलीं आणि समाजाच्या अनेक क्षेत्रांत शतकानुशतकें चालत आलेल्या जीर्ण परंपरांचा धीराने त्याग करून नवीन विचार प्रस्थापित करावेत अशी तळमळ त्यांना लागू लागली

भोवतालच्या समाजांत प्रभाव दाखवूं लागलेल्या या उदारमतवादी विचारसरणीने केशवसुतांचें मन विलक्षण भारलें गेलें, आणि तिचें प्रतिबिंब त्यांच्या अनेक कवितांत पडलें. सामाजिक विषमता आणि घातुक हृदि यांच्या विरुद्ध

त्यांनी आवेशाने बंड पुकारलें. ज्या गोष्टी आपल्याला पटत नाहीत त्यांच्या-कडे दुर्लक्ष करून स्वस्थ बसावें, किंवा फार झालें तर सौम्य निषेध करून थांबावें, असला प्रकार केशवसुतांना मानवला नाही. प्रचलित सामाजिक वैगुण्यांविरुद्ध त्यांनी बंडाचा झेंडा उभारला. ही साधी प्रतिक्रिया नसून बंड असल्यामुळे केशवसुतांना कसलीहि तडजोड मुळीच मान्य नाही. जुन्या-नव्यांची शक्य तेथे तडजोड करावी असला समन्वयवाद केशवसुतांना अगदी नामंजूर आहे. एका अर्थाने आगरकरी सुधारणावादावर ही कडी आहे. जुन्यांतील जें कांही स्वीकरणीय असेल तें घ्यावें, व त्याज्य असेल तें धीराने टाकून द्यावें ही आगरकरांची विचारसरणी असली तर 'जुनें जाउं द्या मरणालागुनि, जाळुनि किंवा पुरुनी टाका' ('तुतारी') हा केशवसुतांचा आग्रह आहे. त्यांना जुन्यांतून नवी निष्पत्ति पाहिजे. हा नव्याचा हव्यास ही केशवसुतांच्या कवनांतील एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. नवीनतेच्या या अतिरिक्त अभिलाषेमुळे 'नवा शिपाई' या कवितेंत 'नव्या मनुंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे' असा उद्गार ते काढतात. हा नवीन शिपाई जुन्या गोष्टींची थोडीसुद्धा पर्वा करणारा नाही. त्याला जुन्या गोष्टींचें पूर्ण विध्वंसन हवें आहे. पण नुसतेंच विध्वंसन करून तो थांबणार आहे असें मात्र नाही. त्याला मूर्तिभंजन पाहिजे आहे हें खरें, पण तें मूर्ति पुन्हा जोडून अधिक चांगली करण्याकरिता पाहिजे आहे. 'मूर्तिभंजन' या कवितेंत ते म्हणतात—

**मूर्ति फोडूनिया देउं जोडूनिया
परी विकूनिया टाकूं न त्या ।**

तात्पर्य, केशवसुतांना नवीन्याची जी इतकी लालसा लागली आहे ती केवळ मजबूत पायावर नवीन उत्कृष्ट समाजाची रचना करतां यावी यासाठीच आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. ही नवसमाजनिर्मिति शक्य व्हावी म्हणूनच त्यांना जुन्याचा विध्वंस करावयाचा आहे. केशवसुतांचें नवीन समाजाचें हें चित्र मोठें आकर्षक आहे. त्यांच्या ध्येयवादी विचारसरणीचा हा परिपाक आहे त्यांना अभिप्रेत असलेल्या नवीन समाजांत कोणत्याही सामाजिक विघ्नमतेला मुळीच थारा नाही. त्यांत जात, पंथ, धर्म, इत्यादि गोष्टींचा चुकूनसुद्धा विचार होणार नाही. या नवसमाजांतील नवीन विचारांनी प्रेरित

झालेला मनुष्य कधीहि कूपमंडूक वृत्तीच्या आहारीं जाणार नाही. कोत्या संकुचित भावनांचा धीराने त्याग करून तो सर्व जगाला आपलेंसैं करील. आणि हें सारें कशासाठी ? तर शांतता व समाधान यांनी परिपूर्ण असलेलें जग पाहावयास मिळावें म्हणून. या नवीन काळाचे आपण 'प्रेषित' आहोंत असैं केशवसुत स्पष्टपणें म्हणत आहेत. 'नवा शिपाई' या कवितेंत ते म्हणतात—

शास्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे
प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे !

भावी काळाविषयी आशावादाची ही ललकारी आहे. प्रचलित समाज-स्थिति कितीहि बिघडलेली असली तरी ती सुधारणें सर्वस्वी आपल्या हातां-मध्ये आहे हा आत्मविश्वास केशवसुतांच्या कवनांत प्रकट झाला आहे. अर्थात् हें घडवून आणण्यासाठी माणसाने प्रयत्नांची शिकस्त केली पाहिजे असैं ते आग्रहाने प्रतिपादीत आहेत. प्रयत्न केला म्हणजे यश हें ठरलेलेंच आहे असैं मानणारा मनुष्य वर्तमानकाळांतील भीषण घटनांमुळे कच खाईल हें शक्यच नाही. 'उत्तेजनाचे दोन शब्द' या कवितेंत ते म्हणतात—

यत्न निश्चयें करुनी तूं
पाउल चढतें ठेव.
भग शिखराला पोचुनि तूं
दिसशिल जगासि देव.

व्यक्तिवाद ही आधुनिक काव्यांतील सर्वांत महत्त्वाची प्रेरणा आहे. आपल्या ठायीं व्यक्तित्व असून त्याची जोपासना करावी व त्याचा प्रभाव इतरांना जाणवावा ह्या विचाराचें स्फुरण प्रथम केशवसुतांमध्ये प्रतीत होतें. व्यक्ति-त्वाची जाणीव असणें म्हणजेच अहंभाव असणें, आणि अहंभाव आत्मोन्न-तोला विघातक असतो अशी कल्पना कैक शतकें रूढ असल्यामुळे व्यक्ति-त्वाची जाणीव होणें व त्याच्या हुंकाराने मन बेचैन होणें ही गोष्ट मराठी काव्याच्या क्षेत्रांत तरी प्रथम केशवसुतांमध्येच घडून आली. केशवसुतांनी आपल्या व्यक्तित्वाचा जो दर्पयुक्त दिमाख मिरवला त्याला आगरकरांच्या व्यक्तिवादी विचारसरणीची प्रत्यक्ष प्रेरणा होती ह्याविषयी शंकासुद्धा घेण्याचें

कारण नाही. पण आगरकरांच्या व्यक्तिवादी विचारांचा केशवसुतांवर परिणाम झाला होता हें कबूल केलें तरी त्यायोगें केशवसुतांच्या व्यक्तिवादाची दाहक झळाली मुळीच कमी होत नाही. आगरकरांनीहि स्पेन्सर इत्यादि पाश्चात्य तत्त्वज्ञांपासून स्फूर्ति मिळवली ह्या गोष्टीमुळे आगरकरांच्या व्यक्तिवादाचें तेज कमी होतें असें कोणीहि मानणार नाही. तोच प्रकार केशवसुतांच्याहि बाबतींत खरा आहे आगरकरी व्यक्तिवाद व केशवसुती व्यक्तिवाद ह्यांत फारच मोठें साम्य आहे. आगरकरांचा सुधारणावाद व समन्वयवाद ह्यांचें कधीच जमावयाचें नाही. त्यांचें व्यक्तित्व स्वभावतःच समन्वयाच्या कल्पनेशीं विरोधी होतें. हा आग्रही व्यक्तिवाद आहे—वाटलें तर ह्याला अहंकारी व्यक्तिवाद म्हणावें. समाज विरुद्ध व्यक्ति ह्या नवीन कलहाचें स्वरूप ज्या काळांत प्रतिदिनीं अधिक तीव्र बनूं लागलें होतें त्याच काळांत आगरकरांनी आपलें सारें नवीन रूढिभंजक व उदारमतवादी लेखन केलें. ह्या कलहांत समाजाच्या विरुद्ध जाऊनसुद्धा व्यक्तीने आपलें मानसिक सामर्थ्य अजमावण्याचा जरूर प्रयत्न केला पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर तें सामर्थ्य अभिनिवेशाने जगाच्या प्रत्ययास आणून दिलें पाहिजे हा आगरकरांचा बाणा होता. हा उग्र व दाहक व्यक्तिवाद आगरकर महाराष्ट्रांत प्रणीत करीत होते. त्याच्याच आसपास युरोपांत इब्सन्चा डॉ. स्टॉकमनहि “ the strongest man in the world is he who stands most alone ” असे जहाल व आत्यंतिक व्यक्तिवादाने प्रेरित झालेले उद्गार काढण्यांत दंग झाला होता.

आगरकरांना ज्याप्रमाणे सामाजिक विकासाच्या बाबतींत गुळमुळीत समन्वय मान्य नव्हता तसाच तो केशवसुतांनाहि मान्य नव्हता. किंबहुना केशवसुत ह्या बाबतींत आगरकरांच्याहि पुढे एक पाऊल टाकावयास तयार होते. पूर्वसूरींनी प्रणीत केलेल्या शास्त्रांतील व नियमांतील जो भाग आजच्या घटकेला ग्राह्य आहे तेवढा व्यावा व बाकीच्या अग्राह्य भागाचा त्याग करावा इतकी तडजोड करावयास आगरकर प्रसंगीं तयार होतात. पण केशवसुतांना इतकीहि तडजोड मंजूर नाही जुन्या गोष्टींची तपासणी करून मग सारासार निवड करावी इतकहि संयम त्यांच्या ठायीं नाही. जें कांही जुनें—जीर्ण—असेल तें सारें यच्चयावत् जावून पुरून टाकलें पाहिजे अशीच मुळी त्यांची आत्यंतिक स्वरूपाची घोषणा आहे.

जुनें जाउं द्या मरणालागुनि जालुनि किंवा पुरुनी टाका.

प्रचलित सामाजिक व्यवस्थेच्या विरुद्ध हें उघड उघड बंड आहे. ह्या बंडांत तहाची भाषा सुळीच नाही. सोक्षमोक्ष करून टाकून आपलें ईप्सित साध्य करून घेण्याचा बंडवाल्याचा हेतु अगदी स्पष्ट दिसत आहे. ह्यांत तड-जोड नाही, समन्वय नाही आणि आनुषंगिक धोरणीपणाच्याहि गोष्टी नाहीत.

सोक्षमोक्ष करण्याच्याच इराद्याने सामाजिक व्यवस्थेवर तुटून पडूं इच्छिणारे हें बंडखोर व ईर्ष्यायुक्त व्यक्तित्वच केशवसुतांच्या आणखी कांही कवितांतून मोठ्या दिमाखाने वावरत असलेलें दिसेल. हें चढाई करणारें लढाऊ व्यक्तित्व हेंच केशवसुतांचें बलस्थान आहे.

अडवतील जर देव, तरी
झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं,
हार न खाऊं रतीभरी ! (' स्फूर्ति ')

ही ह्या व्यक्तिवादाची युद्धघोषणा आहे. सारें दृश्य जगत् हें व्यक्तींत सामावलें आहे आणि मानवी हृदय हें अखिल विश्वाचें केंद्र आहे असें मानण्याइतपत ह्या व्यक्तिवादाची मजल गेली आहे.

विश्वाचा विस्तार केवढा ?
ज्याच्या त्याच्या डोक्याएवढा.
सृष्टिकेंद्र तो कवण्या ठायीं ?
ज्याच्या त्याच्या आहे हृदयीं. (' स्फुट विचार ')

असें जें केशवसुत म्हणतात त्याचा अर्थ हाच की, ह्या विश्वाच्या पसाऱ्याचें व्यक्ति हें केंद्र असून तिच्यांत सारें विश्व सामावलें आहे—किंवा व्यक्ति म्हणजेच सर्व विश्व. ह्या ठिकाणीं व्यक्ति आणि विश्व, अथवा व्यष्टि आणि समष्टि (किंवा इंग्रजी पर्याय वापरावयाचे झाले तर noumena and phenomena) असें द्वैतच अस्तित्वांत नाही. त्याचप्रमाणे मूळ द्वैत असून मग त्याच्या अद्वैतांत लय होतो हेंहि खरें नाही. केवळ व्यक्ति हेंच सत्तत्त्व असून त्यांत सफल जगत् केंद्रित झालें आहे असा ह्याचा आशय आहे.

‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ ह्या प्रसिद्ध वाक्यांत ‘ अहम् ’ व ‘ ब्रह्म ’ असें द्वैत आरंभीं कल्पून तें द्वैत नष्ट होऊन ब्रह्म हें अद्वैत उरलें असें मानलें आहे. केशवसुतांच्या पद्धतीप्रमाणे केवळ ‘ अहम् ’ ही एकच गोष्ट आहे. ह्याला पुरावा त्यांच्याच ‘ नवा शिपाई ’ ह्या कवितेंत आहे. ह्या कवितेंतील ‘ मी ’ जगांतल्या वाटेल त्या व्यक्तीला आव्हान द्यावयास तयार आहे.

कोण मला वटणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !

सारे जग जिंकून आलेल्या विजयोन्मत्त योध्याचीच ही ललकारी आहे. असा हों ‘ मी ’ स्वतःशिवाय इतर कोणत्याहि वस्तूला कसलीहि प्रतिष्ठा द्यावयास तयार नाही, आपणच विश्व आहोंत असा त्याचा अभिनिवेश आहे.

**पूजितसें मी कवणाला ?—तर मी पूर्वीं अपुल्याला,
अपल्यामध्ये विश्व पाहुनी पूर्जा मी विश्वाला**

हा अहंभाव सर्व विश्वाला व्यापून राहिला आहे. अथवा अहंभाव हें केंद्र असून त्याच्या भोवती जड जगताचें वेष्टन पडलें आहे.

अहंस्फूर्तिच्या केन्द्राभवतें वेष्टन तेवि जडाचें. (‘ नवा शिपाई ’)

ह्याच अहंकारी व्यक्तिवादाचा उग्र आविष्कार ‘ आम्ही कोण ’ ह्या विख्यात सुनीतांत झाला आहे. केशवसुतांच्या कांही कवनांत दिसून येणारा हा अहंभाव, हें व्यक्तिपूजन व हें व्यक्तिमाहात्म्य ह्या गोष्टी तत्कालीन विचार-संघर्षांतूनच निघालेल्या आहेत. भोवतालच्या समाजांत जे वादळी विचार साम्राज्य प्रस्थापित करूं पाहात होते त्यांचीच प्रेरणा केशवसुतांच्या आत्यंतिक व्यक्तिवादाला आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. केशवसुतांच्या काळीं वैचारिक क्षेत्रांत आगरकर व टिळक असें विरोधी द्वैत होते. व्यक्तीला असामान्य महत्त्व देऊन व ती केंद्रस्थानीं मानून आगरकर व्यक्तिविकासांत सामाजिक विकास सामावलेला आहे असें मानत असले तर व्यक्ति हा समाजाचा एक घटक असून सामाजिक विकासांत व हितांत व्यक्तीचा विकास व हित ह्या गोष्टी सामावलेल्या आहेत अशी स्थूलमानाने टिळकांची विचारसरणी होती. स्वभावधर्मानुसार केशवसुतांना आगरकरांच्या विचारसरणीतील आत्यंतिक व्यक्तिवादाने आकृष्ट करून घेतलें आणि आगरकरांच्याहि पुढे जाऊन त्यांनी व्यक्ति हें एकच सत्त्व (reality) मानलें.]

व्यक्तिवादाचा हा आविष्कार मराठी काव्याच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व आहे. जीवनाकडे पाहण्याचा माणसाचा दृष्टिकोण आमूलाग्र बदलू लागला याची ही निशाणी आहे. माणसाला कांही विशेष महत्त्व असतं, व्यक्तित्व असतं, आणि त्याची जाणीव त्याला असावयास हरकत नाही, हा विचारच ज्या काळीं धटिंगणपणाचा वाटत असे त्या काळीं आगरकरांनी निबंधांच्या द्वारे जो विचार तर्कपद्धतीने मांडला तोच विचार केशवसुतांनी कवितेच्या द्वारे आगरकरांपेक्षाहि अधिक परिणामकारक रीतीने मांडला असं म्हटलं तरी चालेल. माणसाला स्वत्वाची जाणीव होणं, आपल्या कर्तबगारीविषयी श्रद्धेचा विचार त्याच्या मनांत निर्माण होणं, ही गोष्ट व्यक्तिविकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे. आगरकरांनी प्रयत्नांतीं जो व्यक्तिवाद समाजांत दृढमूल करण्यांत यश मिळविलें तो व्यक्तिवाद केशवसुतांनी आकर्षक व स्पृहणीय करून दाखविला. व्यक्तीचें अनन्यसामान्य महत्त्व मान्य करून समाजाच्या सर्वांगीण विकासाच्या थोर कार्यांत मदत करण्याच्या बाबतींत व्यक्तीच्या ठायीं असलेलें अज्ञात सामर्थ्य प्रकट करून दाखविण्याचें, व त्यायोगें व्यक्तीच्या ठायीं आत्मविश्वास व आशावाद या दुर्मिळ गोष्टी निर्माण करण्याचें कार्य केशवसुतांनी केलें. हा त्यांचा व्यक्तिवाद ठायीं ठायीं प्रकट झाला आहे.

पूजितसें मी कवणाला ?—तर मी पूर्वी अपुल्याला ॥

(' नवा शिपाई ')

किंबहुना स्वतःमध्ये सारें विश्व सामावलेलें असून आपण विश्वव्यापक आहोंत असें मानण्याइतपत या व्यक्तिवादाची मजल गेली आहे. यामुळे उत्पन्न झालेल्या आत्मविश्वासाच्या दिमाखांत ' कोण मला वठणीवर आणूं शकतों तें मी पाहें ! ' (' नवा शिपाई ') असे दपोद्धत भासणारे उद्गार केशवसुतांनी काढले आहेत.

केशवसुतांच्या डोळ्यांसमोर असलेल्या आदर्शभूत नवसमाजातील माणसाच्या ठायीं दुर्दम्य आशावाद आणि आत्मविश्वास या गोष्टी भरपूर प्रमाणांत असल्या तरी मानवाच्या ठायीं दिसून येणाऱ्या विकारविचारांचें प्राबल्य अर्थातच त्यांच्या ठायी आहे, आणि म्हणूनच तो खराखुरा मानव वाटतो. तो कल्पनासृष्टीतील अवास्तव ध्येयवादी दिसत नाही; आणि यामुळेच अनेक

समाजविघातक विचारांत मग झालेल्या निष्क्रिय लोकांशीं आपलें कमालीचें वैर आहे असे त्वेषाचे उद्गार कवीने काढले आहेत. केशवसुतांचा हा त्वेष खरोखर अनावर आहे. पण यांत त्यांची आत्यंतिक तळमळ दिसून येत असल्यामुळे तो स्पृहणीयच वाटतो. पुढील ओळी पाहा—

वैर तयांला, बसती जे
स्तिमितचि आलस्यांत
वैर तयांला, पोकळ जे
बडबडती तोऱ्यांत !
वैर तयांला, पूर्वीच्या
आर्यांचा बडिवार
गाडनि जे निज पंढत्वा
मात्र दाविती फार ! (' गोफण केली छान ! ')

वरील ओळींत जो सात्त्विक संताप प्रकट झाला आहे त्याच संतापाने केशवसुत ' तुरारी ' ही कविता लिहितांना अनेक सामाजिक वैगुण्यांवर व अन्यायांवर अगदी निर्दयपणें तुटून पडतांना दिसतात. त्यांचा त्वेष अनावर झाला म्हणजे त्यांना कोणाचीहि दया येत नाही, आणि ' कठिण शब्द या धोंड्यांनी करितों हाणाहाण ! ' (' गोफण केली छान ! ') असा हाणामारीचा प्रकार ते बेधडक करूं लागतात. (अन्यायाची खरी चीड हीच एक गोष्ट याच्या मागे आहे हें विसरतां यावयाचें नाही.)

केशवसुतांचा आत्यंतिक व्यक्तिवाद व त्यापोटी उत्पन्न झालेली विलक्षण आत्मविश्वासाची जाणीव या गोष्टी प्रकर्षाला पोचलेल्या पाहावयाच्या असल्यास 'आम्ही कोण' हें गाजलेलें सुनीत वाचावें. हा आत्मनिष्ठेचा किंवा आत्म-केंद्रित वृत्तीचा अगदी कळस होय. श्री. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांना या सुनीतांत ' भवभूतीच्या बेपर्वा अहंमन्यतेचा ' साक्षात्कार झाला असून हा केशवसुतांचा उद्दामपणा आहे असें ते म्हणतात. " ...ही आत्मश्लाघेची व समाजावर तोंडसुख घेण्याची मोर्हीम जयघोषाने पुढे चालू ठेवण्यास या नवयुगांत नवे भालाईत पुष्कळच मिळाले. आजकाल मराठी काव्यांत दुर्दम मदाच्या, अहंमन्यतेच्या, स्वातंत्र्यप्रेमाच्या व फटकळ वृत्तीच्या ज्या गर्जना

कडाडत आहेत, त्यांचा कोमल उगम केशवसुतांच्या काव्यांत प्रथमतः दृष्टीस पडतो, आणि त्यावरूनच केशवसुत हे 'क्रांतिकारक कवि' झाले, असा समज पसरलेला दिसतो." १

केशवसुतांनी व्यक्तिवादाचा जोरदार पुरस्कार केलेला आहे हे खरे आहे. पण त्यांत श्री. भिडे म्हणतात त्याप्रमाणे फटकळपणा, उद्दामपणा, अहंमन्यपणा असला कोणताही प्रकार नाही हे आवर्जून स्पष्ट करणे जरूर आहे. ज्या समाजांत पिढ्यान् पिढ्या व्यक्तीला काडीइतकीहि किंमत कधी मिळाली नाही, आणि समाजाच्या कोणत्याहि इच्छेपुढे भक्तिभावाने मान तुकविणे हेच जेथे व्यक्तीचे जीवितसर्वस्व होते अशा समाजांत आपल्या स्वतःच्या आकांक्षा धीटपणाने बोलून दाखवून स्वतःच्या सामर्थ्याची जाणीव व्यक्त करणारा मनुष्य उद्दाम, फटकळ, अहंमन्य किंवा बहुना वेडगळ ठरल्यास त्यांत नवल नाही. व्यक्तीचे व्यक्तित्व पूर्णपणे विकसित होण्याच्या आड असंख्य अडचणी ज्या समाजांत प्रत्यही येत असत त्या समाजाच्या अहंमन्यतेविरुद्ध झालेली व्यक्तीची ही प्रतिक्रिया होय, ही गोष्ट लक्षांत ठेवली म्हणजे गैरसमज होणार नाही.

आपल्यामध्ये सर्व विश्वाचा अंतर्भाव झालेला आहे, ज्ञानाच्या पलीकडे असलेल्या अफाट, अज्ञात व अज्ञेय जगतांतील गूढे उकलण्याची खटपट करणे आपल्या बुद्धीला शक्य आहे. आपली दृष्टि 'दिक्कालांतुनि आरपार' पाहू शकते, आपल्याला अडवू शकणारी व वठणीवर आणू शकणारी शक्तीच जगांत नाही, विश्वांतील सौंदर्याचा साक्षात्कार आपणच इतरांना

१. काव्यचर्चा, पृ. २१९

ज्या श्लोकांत भवभूतीची 'बेपर्वा अहंमन्यता' दिसून येते तो श्लोक 'मालतीमाधव' नाटकाच्या प्रस्तावनेत आहे.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्तु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

करून देतो, आपल्याला वगळलें तर जग काळोखांत बुडून जाईल व मानवी जीवन कवडीकिमतीचें ठरल्यावाचून राहणार नाही, इत्यादि गोष्टी केशवसुतांनी प्रदिपादिल्या आहेत हें अगदी खरें आहे. केशवसुतांची ही आत्मनिष्ठा, आत्मकेंद्रितता किंवा त्यांचा हा व्यक्तिवाद पराकोटीला पोचलेला आहे हें नाकबूल करण्यांत कांही अर्थ नाही. पण हा काळाचा महिमा आहे ही महत्त्वाची गोष्टहि आपण विसरतां कामा नये. काळाचा महिमा असा कांही विलक्षण असतो की, अनपेक्षित गोष्टी त्यामुळे होऊं शकतात. मराठीच्या गौरवासंबंधी ज्ञानेश्वरांनी ठायीं ठायीं काढलेले उद्गार अतिरेकी अभिमानाने परिपूर्ण आहेत ही गोष्ट कोणीहि अमान्य करूं शकणार नाही. स्वभाषेविषयीचा अभिमान इतक्या आवेशाने पुन्हा पुन्हा प्रकट करणें ज्ञानेश्वरांना भाग पडलें असलें पाहिजे असाच याचा अर्थ नाही काय? संस्कृतच्या आत्यंतिक अभिमानामुळे मराठीला अगदी क्षुद्र लेखणाऱ्या लोकांचाच संभावित समाजांत विशेष भरणा असल्यामुळे, आणि याच लोकांचा प्रभाव सामान्य लोकांवर असल्यामुळे एरवी सौजन्याची व विनयशीलतेची केवळ मूर्तीच असलेल्या ज्ञानेश्वरांसारख्या थोर पुरुषाला मराठीच्या स्तुतीचे पवाडे अतिरंजित भाषेत गाणें भाग पडलें आहे. तत्कालीन विचारसरणीविरुद्ध ही प्रतिक्रिया आहे.

हाच प्रकार केशवसुतांच्या बाबतींत झालेला आहे. कोणत्याहि काळी एखाद्या देशांत समाजाच्या दमनशक्तीमुळे माणसाच्या व्यक्तित्वाच्या विकासाच्या मार्गांत जेव्हा अडथळे येऊं लागतात तेव्हा धैर्यशाली माणसें उफाळून उठतात व आपलें सारें सामर्थ्य पणाला लावून आपलें व्यक्तित्व ऊर्जस्वल रीतीने शक्य तेवढ्या मार्गांनी प्रकट करण्याची धडपड करूं लागतात. कोणत्याहि काळांत देशांत जर नवचैतन्य रसरसूं लागलें तर ही गोष्ट विशेषच तीव्रतेने होत असते असा अनुभव आहे. १८३५ ते १८८५ या पन्नास वर्षांच्या कालखंडांत महाराष्ट्रांतील सामाजिक जीवनामध्ये जीं आंदोलनें होत होती त्यांचा इतिहास जर सूक्ष्म नजरेने पाहिला तर वरील विधान अधिक स्पष्ट होईल. आगरकरांनी 'सुधारक' सुरू केला त्या सुमारास व्यक्तीचें महत्त्व मान्य होण्यासारखी परिस्थिति निर्माण होऊं लागलेली होती. आपल्या व्यक्तित्वाचें महत्त्व समाजास पटवून देण्यासाठी आगरकरांना केवढी याता-

यात करावी लागली याची साक्ष त्यांच्या अनेक निबंधांतून मिळेल. ज्या कारणासाठी आगरकर व फुले इत्यादींना समाजाच्या विरुद्ध सतत ठाण मांडून आपल्या व्यक्तित्वाचें आविष्करण करणें भाग पडलें, तींच कारणें अप्रत्यक्ष रीतीने अनेकांच्या मनांत शल्याप्रमाणे खोलवर रुनून बसलीं होतीं. सारेच कांही आगरकर नसतात ! आपले विचार सडेतोडपणे बोलून दाखवून आपल्या व्यक्तित्वाच्या दिमाखाने इतरांना दिपविणें साऱ्यांनाच जमतें असें नाही. पण त्या काळाचा एकंदर विचार केला तर व्यक्तिविकासाच्या, व व्यक्तीच्या महत्त्वाच्या कल्पना चांगलेंच मूळ धरूं लागलेल्या होत्या असें दिसून येईल. हा व्यक्तिवाद केव्हा प्रत्यक्षपणें व जोरदारपणें प्रगट होतो, तर केव्हा अप्रत्यक्ष रीतीने व सौम्य रूप धारण करून प्रकट होतो. तें कांहीहि असलें तरी व्यक्तिवादाचा आविष्कार नव्यानेच झाला म्हणजे त्याच्यावर टीकेची झोड उठणें अपरिहार्यच असतें आणि यामुळे अगदी थेट आगरकरी पद्धतीने केशवसुतांचा व्यक्तिवाद इतक्या आवेशाने प्रकट झालेला पाहून समकालीनांच्या अंगावर जसे शहारे आले असतील तसेच शहारे केशवसुतांच्या मृत्यूनंतर सुमारे तीस वर्षांनी श्री. बा. अ. भिडे व त्यांचे समानशील टीकाकार यांच्याहि अंगावर आले असतील.

दुसरें असें की, हें जें व्यक्तिपूजन किंवा व्यक्तिमाहात्म्य आपल्याला केशवसुतांच्या कवितांमधून दिसून येतें तें तत्कालीन राजकीय व सामाजिक प्रणालींना अगदी धरून आहे हें कोणासहि दिसून येईल. परकीय इंग्रजी सत्तेविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभा करणाऱ्या राजकीय पुढाऱ्यांनी व लेखकांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा व त्याच्या ठायीं असलेल्या सुप्त शक्तींचा वेळोवेळीं उदोउदो करून व्यक्तीला आपलें महत्त्व पटवून दिलें नव्हतें काय ? त्याच-प्रमाणे सामाजिक क्षेत्रांतहि व्यक्तिस्वातंत्र्याचें तत्त्व प्रस्थापित होऊं लागलें नव्हतें काय ? धार्मिक बाबतींतहि आपल्या इच्छेप्रमाणे ईश्वरोपासना प्रत्येकाला करतां यावी असा आग्रह त्या कालखंडांत स्थापन झालेले निरनिराळे 'समाज' धरीत नव्हते काय ? समाजाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत जो व्यक्तिवाद प्रस्थापित होऊं लागलेला होता, त्याच व्यक्तिवादाचा आत्यंतिक गौरव केशवसुतांनी आपल्या कवितांमधून केलेला आहे. हा गौरव अतिरजित आहे हें पूर्णपणें मान्य. पण केशवसुत कवि होते ही एकच गोष्ट जमेस धरली

म्हणजे इतरांनी ज्या अतिरेकी भाषेत व्यक्तिपूजन केले नाही त्या अतिरेकी भाषेत केशवसुतांनी इतके व्यक्तिपूजन कसे केले याचा सहज उलगडा होईल. व्यक्तिमाहात्म्याचा हा काव्यमय गौरव आहे हे लक्षांत ठेवले म्हणजे गैर-समज दूर होतील असे वाटते.

★ ★ ★

‘अपुल्यामध्ये विश्व पाहुनी पूजितसें मी विश्वाला’ असे म्हणणाऱ्या आत्यंतिक व्यक्तिवादी केशवसुतांनी देवाविषयीही असेच बंडखोरपणाचे विचार प्रकट केले असले तर ते त्यांच्या प्रकृतिधर्माला अनुसरूनच झाले असे म्हणता येईल. त्या काळाचाच हा महिमा होता असे म्हटले तरी चालेल. देवतो-त्पत्तीविषयी आगरकरांनी प्रकट केलेले विचार किंवा प्रार्थनासमाजातील उपासनांमध्ये वेळोवेळी प्रकट होणारे विचार, इत्यादींचे वर वर अवलोकन केले तरी जाणती भाणसें या बाबतीत कोणत्या पद्धतीने विचार करू लागली होती ते दिसून येईल. या बाबतीत मूलगामी विचार केशवसुतांच्या पूर्वी पसतीस वर्षे लोकहितवादींनी अगदी सडेतोडपणे मांडले होतेच. दरम्यान याविषयी स्वतंत्रपणे विचार करणाऱ्या साणसांच्या मनांत संशयवादापासून थेट नास्तिकपणापर्यंत सगळे विचार निर्माण होऊन गेले तात्पर्य, समाजांतच असल्या विचारांचे आविष्करण निरनिराळ्या प्रकारांनी मधून मधून होतच होते. केशवसुतांच्या तरुण मनावर या साऱ्या गोष्टींचा जो परिणाम झाला तोच त्यांच्या कवनांत दिसून येतो. १८८८ मध्ये वयाच्या बाविसाव्या वर्षी ‘जायाचें जग का असेच?’ या शीर्षकाची जी कविता केशवसुतांनी लिहिली तिच्यांत संशय-वाद प्रबळ झालेला दिसून येतो.

सर्वांचा अवघा नियामक असे का हो कुठे ईश्वर ?

तो आहे, मग सन्मने हळळती दुःखामधे कां तर ?

असा अगदी मूलभूत प्रश्न विचारून परंपरागत श्रद्धेने युक्त होऊन केशव-सुत देवाचाच धावा करित आहेत.

वा धाव देवा ! तर ये त्वरेने
ही दुर्दशा थांबिव रे दयेने

आणखी पांच वर्षांनी केशवसुतांनी आपली ' तुतारी ' ही प्रसिद्ध बंड-खोर कविता लिहिली. या कवितेच्या सुधारून वाढविलेल्या दुसऱ्या आवृत्तीत देवांविषयीच्या श्रद्धेचा पूर्ण लोप झालेला दिसून येत आहे; इतकेंच नव्हे तर देव असुरांपेक्षाहि अधिक क्रूर असल्यामुळे त्यांची मुळीच फिकीर करण्याचें कारण नाही हा झोंबणारा विचार आला आहे.

वंदुनिया ह्या देवालागुनि
धायीं धायीं मानव रडती !
पायपोस त्या हाणा संप्रति
देव कशाचे अश्रु जे पिती
क्रूरतर न का ते असुरांहुनि !

एवढें म्हणून केशवसुत थांबत नाहीत. पुढच्याच कडव्यांत ' असुरांहुनि हे देवचि आसुर ' असे उद्गार ते काढतात. आता हा केवळ संशयवाद राहिलेला नसून शुद्ध नास्तिकपणा आहे. १८९६ मध्ये तर, प्रतिकूल होण्याचें धाष्टर्य देवांनी दाखविलेंच तर त्यांच्याशीं सामना देण्यासहि कवि सज्ज आहे.

अडवतील जरि देव तरी
झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं
हार न खाऊं रतीभरी ! (' स्फूर्ति ')

देवांशींहि धीराने झगडा करण्याचा आपला निर्धार सडेतोडपणाने प्रकट केल्यावर

देवदानवां नरै निर्मिलें, हें मत लोकां कळवूं द्या !

असा देवांविषयीचा आपला निर्णय केशवसुतांनी स्पष्ट शब्दांत जाहीर केला आहे. परमेश्वराविषयी पराक्राष्टेची आस्तिक्यबुद्धि ज्यांच्या चित्तांत खोल-वर रुजली आहे अशा अनेक सश्रद्ध लोकांना केशवसुतांचे हे विचार तप्त शिशाच्या रसाप्रमाणे वाटले असले पाहिजेत. केशवसुतांनी प्रकट केलेले हे ईश्वरविषयक विचार म्हणजे कांही तत्त्वज्ञाचे सिद्धान्त नव्हत ! आत्यंतिक व्यक्तिवादाने प्रेरित झालेल्या, व व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या एका

साध्या माणसाचे प्रतिक्रियात्मक विचार इतकेंच त्यांचें स्वरूप आहे. भोवतालच्या समाजांत प्रचलित असलेल्या नवीन क्रांतिकारक विचारांचा आपल्या काव्यांत आविष्कार करूं पाहणाऱ्या भावनाप्रधान कवीच्या मनाचा तो उत्साहातिरेक आहे. केशवसुतांचे हे बंडखोर विचार 'मूर्तिभंजन' या कवितेंत आणखी एकदा जोरदारपणें प्रकट झाले आहेत.

मूर्ति फोडा, धावा ! धावा फोडा मूर्ति,
आंतील संपत्ति फस्त करा !
द्वयर्थ पूजाद्रव्यें त्यांस वाहनियां,
नाकें घासूनिया काय लभ्य ?

★ ★ ★

केशवसुतांचा अतिरेकी व्यक्तिवाद आणखी अनेक रूपें धारण करून प्रकट झाला आहे. मनांतील भावनांच्या अभिव्यक्तीच्या बाबतींत आत्मनिष्ठ माणसें नेहमीच उत्साह दाखवीत असतात. किंबहुना अशी अभिव्यक्ति झाली म्हणजेच त्यांना खरें समाधान लाभत असतें असें म्हणतात. पूर्वीच्या कवींचा भावनाविष्कार व केशवसुतांसारख्या आत्मनिष्ठ कवींचा भावनाविष्कार यांत महदंतर आहे हें सहज दिसून येईल. पूर्वीच्या कवींच्या ठायीं भावनाच नव्हत्या असें नाही. आधुनिक कवींना जशा भावना आहेत तशा त्यांनाहि होत्या. पण या भावनांच्या बाबतींत त्यांची जी वृत्ति होती तिच्यांत आणि केशवसुतांसारख्या आत्मनिष्ठ कवींच्या वृत्तींत फरक आहे. आपल्या भावनां-विषयी विचार करीत असणें पूर्वीच्या कवींना माहीतच नव्हतें. त्यांच्या ठायीं भावना होत्या—अगदी रसरसलेल्या भावना होत्या—पण त्यांची त्यांना जाणीव मात्र नव्हती. आणि क्वचित् अशी जाणीव असली तरी स्वतःच्या भावनांचा उच्चार करणें व त्या इतरांना कळविणें हें त्यांना चमत्कारिक वाटत असलें पाहिजे. आपल्या वैयक्तिक भावनांत गुरफटून जाऊन सतत त्यांच्याविषयीच विचार करीत असणाऱ्या केशवसुतांसारख्या कवीला केवळ भावनांच्या नुसत्या जाणिवेने समाधान वाटणें शक्यच नव्हतें. आत्यंतिक व्यक्तिवादी मनुष्याला आपल्या भावनांच्या तीव्र उद्रेकाचा आविष्कार केल्याशिवाय कधीहि समाधान वाटत नाही. यामुळे अगदी वैयक्तिक, खाजगी गोष्टींचा आविष्कार करण्याची मराठी काव्याच्या क्षेत्रांतील सर्वस्वीं नवीन पद्धत केशवसुतांच्या काव्यांतच

प्रथम आपल्याला दिसून येईल. सँ सिमाँ या प्रसिद्ध फ्रेंच लेखकाने ज्या खाजगी व वैयक्तिक गोष्टी आपल्या आठवणींच्या संग्रहामध्ये अगदी कटाक्षाने टाळल्या, त्याच गोष्टींचें या नवीन व्यक्तिवादी, आत्मनिष्ठ लेखकांना (विशेषतः कवींना) विलक्षण आकर्षण असतें. लेखकाच्या व्यक्तित्वाचें आविष्करण ज्यांत झालें नसेल, त्याच्या खास वैयक्तिक गोष्टींमुळे उद्भूत झालेल्या भावना ज्यांत संक्रांत झाल्या नसतील, असें वाङ्मय आपल्याला आज नीरस वाटतें. कवीच्या वैयक्तिक भावना, खास त्याचीं स्वतःचीं सुख-दुःखें, त्याच्या इच्छा व आकांक्षा काव्यांत प्रकट होऊं लागल्या त्या केशवसुतांच्या काळापासूनच. याहि बाबतींत मराठी कवितेला नवीन वळण लावलें तें केशवसुतांनीच. आपल्या भावना आपल्यापाशीच ठेवाव्या, त्या इतरांजवळ बोलून दाखवूं नयेत, हा विचार ज्या समाजांत परंपरेने चालत आलेला होता त्या समाजाला वैयक्तिक भावनांचें केशवसुतांनी अगदी मोकळेपणाने जें आविष्करण केलें तें कांहींसें अशालीनतेचें द्योतक वाटतें असलें पाहिजे. विशेषकरून प्रेमाच्या बाबतींत त्यांनी प्रकट केलेल्या भावनांनी अनेकांना धक्का बसला असेल. केशवसुतांनी लिहिलेलीं प्रेमगीतें उत्तम शृंगाराच्या छटांपासून अलिप्त असलीं तरी स्वतःच्या पत्नीविषयीच्या भावना कांही ठिकाणीं त्यांनी व्यक्त केल्या आहेत; आणि ही गोष्ट तत्कालीन समाजाच्या दृष्टीने बरीचशी स्वैरपणाचीच द्योतक होती. केशवसुतांच्या बहुतेक सर्व प्रेमगीतांमध्ये स्त्री-जातीविषयी अत्यंत उदार व उदात्त भावना प्रकट झालेल्या असल्या तरी तेवढेंहि तत्कालीन समाजाला चमत्कारिक वाटलें असलें पाहिजे. अनेक संभावित लोकांचा बाहेरख्यालीपणा जाणूनबुजून पचविणाऱ्या समाजाला काव्यांत स्त्रीप्रेमाचें संयत आविष्करण खपूं नये हें जरा चमत्कारिकच आहे. पण “ विनायकाचे वेळीं महाराष्ट्रीय जनतेचें स्वरूप दुहेरी होतें. महाराष्ट्राचें लौकिक चारित्र्य आणि खाजगी दिनचर्या यांत फारकत पडली होती. सामाजिक व राजकीय पुढाऱ्यांचें वर्तन घरांतलें एक आणि बाहेरचें एक होत असे. ” हा कै. वा. ब. पटवर्धन यांचा उद्गार^२ खरा मानला तर अशा ‘ दुहेरी ’ समाजाला प्रेमविषयक नवीन कल्पना काव्यांत अवतीर्ण झालेल्या खपल्या नाहीत हें स्वाभाविकच आहे. उदात्त प्रेमाच्या भावना

प्रकट केल्याबद्दल लोक आपल्याला 'स्त्रैण' म्हणतील ही भीति रेव्हरंड टिळकांना १८८५ च्या सुमारास 'माझी भार्या' ही कविता लिहितांना वाटली होती, यांतील मर्म लक्षांत घेतलें असतां प्रेमविषयक कविता लिहिणाऱ्या केशवसुतांची कामगिरी हें नवीन काव्याचें एक वैशिष्ट्य कां ठरलें तें कळून येईल.

प्रेमाविषयी आणि स्त्रीसौंदर्याच्या प्रभावाविषयी केशवसुतांच्या बारा-तेरा कविता आहेत. यांतल्या द्रव्याचशा कविता केवळ औपचारिक आहेत. प्रणयभावनेचा उत्कट व रसरसलेला आविष्कार केशवसुतांच्या एकाहि कवितेंत दिसत नाही. अशा आविष्कारासाठी आपल्याला गडकऱ्यांच्या कवितांचा अभ्यास करावा लागेल. प्रेमाच्या व सौंदर्याच्या अलौकिक प्रभावाविषयी प्रचलित असलेले सार्वजनीन विचार प्रकट करण्यापलीकडे केशवसुतांनी फारसें कांही केलें नाही. केशवसुतांच्या कवितांचा काळ १८८५ ते १९०५ हा आहे. या कालखंडांतील महाराष्ट्राची सामाजिक स्थिति विचारांत घेतली असतां तरुण स्त्रीपुरुषांचें विवाहपूर्व प्रेम ही गोष्ट त्या काळीं केवळ कल्पनेंतच होती असें दिसून येईल. केशवसुतांच्या प्रेमविषयक कवितांचें स्वरूप औपचारिक कां झालें हें यावरून स्पष्ट होईल।

मानवी जीवनांत प्रेमाचा फार मोठा प्रभाव असून त्याच्यावाचून मानवी जीवन नीरस ठरतें हा विचार केशवसुतांनी पुन्हा पुन्हा मांडला आहे. प्रेयसीच्या प्राप्तीसाठी अहर्निश तळमळावें, तिचीं आर्जवें करावीं, तिच्या चरणांवर प्रेम वाहावें, आणि तिने प्रतिशब्द देऊं नये ही अवस्था प्राप्त होणें म्हणजे दुर्भाग्याची परिसीमाच होय.

परि दुर्भग मम कसें उभें राहिलें ?

काय लयानें न्यून बरें पाहिलें ?

तेणेंकरुनी रौष असा तव उद्भवला अंतरीं,

मम मना चिन्तावश जो करी !

हाय ! हाय ! हें विफल जिणें तव सहवासावाचुनी,

निधूं कीं निवहूं मनुजांतुनी !

प्रीतिविषय तो जर का परका प्राण्याला जाहला

तयाचा जन्महेतु खुंटला !

('रुष्ट सुंदरीस')

पावसाळ्यानंतर शरदृतु येतो, शिशिरामागून वसंत येतो, ग्रहण सुटल्यावर चंद्राचें तेज पुन्हा कमनीय होतें, कृष्णपक्षानंतर शुक्लपक्ष येतो, अंधाऱ्या रात्रीनंतर पुन्हा सुरेख प्रभात येते, कल्पान्तानंतर पुन्हा हसरी सृष्टि बहरते—इत्यादि आशादायक गोष्टी बोलणें सोपें आहे. ज्याच्या मनांत आशेचा तंतु कायम आहे त्याला या गोष्टी ऐकून बरें वाटेल. परंतु प्रेमनिराशेचें भीषण दुःख सोसणें ज्याच्या नाशिबीं आलें आहे त्याला या व्यावहारिक उपदेशाचा उपयोग काय ?

या गोष्टी गणणें असे सुलभ गे त्यांला ज्यांच्या मनीं
आशातन्तु नसे अजूनि तुटला; ते भाग्यशाली खरे !
कान्ते ! मत्सम गे परंतु असती जे या अभागी जनीं,
त्यांची वाट विपत्समाकुल जर्गां होणार कैशी बरें ?

(' चिरवियुक्ताचा उद्गार ')

प्रेमाच्या साफल्यावाचून सारें जग शून्य भासतें हा विचार ' मनोहारिणी ' या कवितेंत आणखी एकदा आला आहे. खरी प्रीति बाह्य जगांत मिळवतां येत नसून ती स्वतःच्या हृदयांतच शोधावी लागते. प्रीति बाजारांत मिळत नाही, किंवा शेजारीं मिळत नाही. नंदनवनांत कल्पलतेला बहर आला, तिचीं बीजें हृदयांत पडलीं, आणि त्यांतून प्रीति अवतरली.

नंदनवनामधीं आला

कल्पलतेला बहर भला;

तिचीं हृदयिं बीजें पडलीं

प्रीति त्यांतुनी अवतरली !

प्रीतिची असे अशि ग मात

पहा आपुल्या हृदयांत !

(' प्रीति ')

प्रियकर आणि प्रेयसी यांच्या उत्कट तादात्म्याची कविता कांही ठिकाणीं केशवसुतांनी मांडली आहे.

लोचनांला या होसि तूं प्रकाश

मदीयात्म्याचा तूंच गे विकास,

नाडि माझी तव करीं वाहताहे
हृदय माझें तव उरीं हालताहे !

(- ' प्रत ')

केव्हा येतिल तीं दिनें न करण्या ताटातुटी आपुली ?
केव्हा त्या रजनी ? जिथांत विसरूं मीतूंपणाला मुळी !

(' नैर्ऋत्येकडील वारा ')

प्रीतीची सरिता उचंबळुनि त्या आसक्त संबोधनीं,
ओघामाजि तिच्या प्रिये ! उभयतां तें पावलों मज्जन !

(' स्मरण आणि उत्कण्ठा ')

निसर्गांत सर्वत्र प्रेमाचा आविष्कार दिसून येतो. झरी जलाशयाला भेटा-
वयास जाते, नदी समुद्राकडे धाव घेते, सागरलहरी किनाऱ्याला आलिंगन
देत असतां उत्कृष्ट प्रेम प्रकट करते. निसर्गातील प्रणयवर्तींचा हा प्रणयाविष्कार
पाहून प्रेयसीने आपल्यावरील प्रेम निःसंकोचपणाने प्रकट करावें अशी तळ-
मळ कवीनें व्यक्त केली आहे.

जलाशयाला झरी मिळायी असतां जात, त्याला
निज मंजु रवें न काय वितरी ती अपुल्या प्रणयाला ?
नदी निधीला भेटायाला जातां ती वेगानें
काय बरें स्वप्रिया कथाया गाते खळखळ गाणें ?
म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !

(' प्रणयकथन ')

उत्कृष्ट प्रेम आणि लौकिक व्यवहारांतील सुजाणपणा यांची सांगड
कधीहि बसावयाची नाही; लौकिक शहाणपण आणि समजूतदारपणा गुंडाळून

३ ' ती कोण ? ' या गडकन्यांच्या कवितेंतील पुढील ओळी पाहा--

दूरस्था जलधीकडे स्वहृदया नेते नदी वाहुनी
शांघ्राया रासिकास नित्य कविता हिंडे न आशा तुटे.
भूलोकावर राहतं कुमुदिनी चंद्राकडे पाहुनी,
रात्रीमागुनि धावतो दिवसही कीं भेट व्हावी कुठें ?

ठेवल्याखेरीज, वेडें झाल्याखेरीज, भ्रमिष्ठ झाल्याखेरीज, खरा उत्कट प्रणया विष्कार होणें शक्य नाही असा एक महत्त्वाचा विचार केशतसुतांनी याच कवितेंत प्रभावीपणें मांडला आहे.)

जें वाटे तें वदण्याहुनि तदनु रूप बरवें करणें,
सुज्ञ सांगती व्यवहारी हा नियम निज मनीं धरणें;
शहाणपण हें लौकिक सखये गुंडाल्लुनि तूं ठेवी

... ..
व्यवहाराची काय कसोटी प्रीतीला लावावी ?
प्रीतीपुढती सुज्ञपणाची काय थोरवी गावी ?^४
विसर विसर तूं व्यवहाराला विसरहि सुज्ञपणाला
आणिक वेडी होउनि वद जें व्हांवें या वेड्याला !

... ..
दो हृदयांच्या संगमसमयीं कसल्या लौकिक रीति—
घेउनि बससी ! सोड लाडके मर्यादेची स्फीति !
विसर तर झणी व्यवहाराला, विसर शहाणपणाला
आणिक वेडी होउनि वद जें व्हांवें या वेड्याला !

(' प्रणयकथन ')

प्रीतीचा असामान्य प्रभाव गाणाऱ्या भावनाप्रधान जीवाला नैराश्याचे चटके बसले म्हणजे प्रीतीची स्पृहणीयता नष्ट होऊन ती कंटकासमान होते.

प्रीती या जगतांत कंटकयुता ही एक वल्ली असे
शूलारोपणरूप त्यावरिल ही कीर्तिध्वजा कीं दिसे.
तेव्हा या जगतीं नकोत मजला ते भोग भोगायला
वाटे नाटक शोकसंकुल असैं जीवित्व हें याजला

(' नैर्ऋत्येकडील वारा ')

४ शेक्सपियरच्या ' ट्रॉयल्स अँड क्रेसिडा ' या नाटकांतील क्रेसिडाचा पुढील उद्गार पाहा—

'..... for to be wise and love
Exceeds man's might.....'

स्त्रीसौंदर्याचा उन्मादकपणा आणि त्याचा प्रभाव केशवसुतांनी एकाच कवितेंत अगदी उत्कटतेने वर्णिला आहे. स्त्रीच्या रसरसलेल्या अवयवांत सामावलेलें सौंदर्य इतक्या उत्कटतेने केशवसुतांनी अन्यत्र वर्णिलें नाही.

वक्षःस्थल पीनत्व पावलें
गुरुत्वहि नितंबीं तें आलें
तेणें सिंहकटित्व तिथेचें
अधिकचि चित्ताकर्षक साचें !
विकल करी मोहिनी—जी ठसलीसे मन्मनी !

असल्या या उन्मादक सौंदर्याच्या दर्शनानें वेडावून गेल्यामुळे त्याचा ध्यास लागणें स्वाभाविक आहे.

तिच्या दर्शनें मन उल्हासे
तिजविण सगळें शून्याचे भासे
म्हणुनी करुनी ध्यानधारणा
अन्तर्यामीं बघतो ललना
तीच मनोहारिणी—जी ठसलीसे मन्मनी !
(' मनोहारिणी ')

हें सौंदर्य आकर्षक कोणाला ? त्याच्या प्राप्तीसाठी तळमळणाऱ्या जीवाला जोपर्यंत आशा आहे तोपर्यंत. त्याच्या प्राप्तीची निराशा झाली म्हणजे विषण्ण झालेल्या जीवाला तेंच सौंदर्य तापदायक वाटणारच.

सौंदर्य पुष्पासम वर्णितात
झालें मला कंटकसें प्रतीत
सौंदर्य मानोत सुधानिधान
तें जाहलें मज परंतु विषासमान !
(' माझा अंत ')

[आत्मकथन हा आधुनिक काव्याचा एक महत्त्वाचा विशेष आहे. आणि असें आत्मकथन केशवसुतांनीच प्रथम सुरू केलें.] आत्मकथनाच्या आसक्तीच्या पोटी केशवसुतांनी अगदी मोकळेपणाने आपल्या मानसिक व्यथांचा व नैराश्याचा ठिकठिकाणीं आविष्कार केला आहे.

आजवेरी बहु मनोभंग झाले
बहुत आशांचे प्राण निघुन गेले.

(' दूर कोठे एकला जाउनीया ')

काळोखाच्या जगामधे या
मृत आशांच्या चितांवरुनिया
पिशाच माझें भटकत आहे
शांति नसेचि तथा !

(' पुष्पा प्रत ')

कोणीकडे ग ?—कोणीकडून ?

तिमिरामधेच तिमिरामधून;

घडिभर-पडे मधेच ऊन

अध्रीं तेंही जाते उडून,

हृदय हें उले त्यामुळे निराशा जडून

(' कोणीकडून ? कोणीकडे ? ')

या गोष्टी गणतां निराश हृदयीं माझ्या भरे कांपरें !

(' चिरवियुक्ताचा उद्गार ')

आहें मी घर सोडुनी पण दुरी; चित्तीं म्हणूनी असें

मी संध्यासमयीं उदास; अथवा व्हावें तरी मीं कसें ?

(' संध्याकाळ ')

अस्मदीय हृदयीं ठरलें

की जग हें दुःखें भरलें !

म्हणुनी सुंदरतेलाही

कुसें अम्हां दिसतीं पाहीं !

(' भुंग ')

पुष्पांनो ! तर दूर सरा !

कण्टक हो ! मार्गीं पसरा !

प्रकाश नलगे—तिमिर बरा !

सर्व चांगलें होतें तुजसाठी—पण लभ्य नव्हे !

सलिल लोचनीं, शीण अवयवीं, हाय ! निराशा
मनीं वसे.

(' थकलेल्या भटकणाराचें गाणें ')

काळोखाची रजनी होती
हृदयीं भरल्या होत्या खंती

(' सतारीचे बोल ')

तिमिरीं आम्ही नित्य रखडणें
विवंचनांतचि जिणें कंठणें

(' फुलपाखरूं ')

गातों म्हणून कवनीं फुलपाखरातें
व्हायास सौख्य मम खिन्न अशा मनातें !

(' फुलपाखरूं ')

हे दिन--हाय ! -

हे दिन चिन्तांचे परंतु लटिकें-हसण्याचे !

(' म्हातारी ')

कठिण जर्गीं या बघती छिद्र काक सारे
करुणेचे कोठेही नसे लेश वारे

(' आईकरिता शोक ')

[' सारी ललितकला व्यक्तिगत ' असते असें मत भास्करराव तांबे ह्यांनी अनेक ठिकाणीं मोठ्या आग्रहाने मांडलें आहे. ' काव्यव्यापारांत कवीची व्यक्ति हेंच केंद्र होय ' असें ते म्हणतात. पण तांबे ह्यांचा व्यक्तिवाद व केशवसुतांचा वर वर्णिलेला व्यक्तिवाद ह्यांत महदंतर आहे. कवीची व्यक्ति (Personality) काव्याच्या केंद्रस्थानीं असते असें जें तांबे म्हणतात त्याचा अर्थ असा की, काव्य हें व्यक्तिगत भावनांचें व विचारांचें आविष्करण असावयास पाहिजे--थोडक्यांत काव्य हें आत्मनिष्ठ, आत्मलक्षी पाहिजे, तें कवीच्या व्यक्तित्वांतून स्फुरलेलें असलें पाहिजे, तें Subjective पाहिजे; आणि तें वस्तुनिष्ठ आहेसं भासलें तरी तें निर्माण करणाऱ्या कवीचें व्यक्तित्व त्यांतून प्रतीत झालें पाहिजे. हेंच तांबे ह्यांच्या शब्दांत स्पष्ट करतां येईल. ']

“ All these images are evolved from the poet's soul, viz. the perfection within him. They are, therefore, the outcome of his own personality . . . . . ” काव्यांतील यतिमानें कवीच्या व्यक्ति-त्वांतून स्फुरलेलीं असतात इतकेंच तांबे ह्यांचें म्हणणें आहे. हेंच त्यांच्या व्यक्तिवादाचें स्वरूप होय. पण केशवसुतांचा व्यक्तिवाद किती तरी वेगळा आहे. [जगांत, सामाजिक व्यवस्थेंत, सारें महत्त्व व्यक्तीलाच असून व्यक्ति हेंच विश्वाचें केंद्र होय असें केशवसुती व्यक्तिवादाचें स्वरूप आहे.] केशवसुतांचा व्यक्तिवाद म्हणजे बेपर्वा अहंमन्यता, आत्मश्लाघा होय असें मागच्या पिढींतील प्रसिद्ध टीकाकार श्री. बा. अ. भिडे ह्यांनी स्पष्टपणें म्हटलें. पण तांबे ह्यांच्या काव्यांतील व्यक्तिवादाच्या कल्पनेविरुद्ध भिडे देखील टीका करणार नाहीत असें वाटतें. काव्यांत कवीने कितपत आत्माविष्करण करावें किंवा मुळीच करूं नये एवढ्याच बाबतींत फार झालें तर त्यांचा तांब्यांशीं थोडाफार बेबनाव होईल. आणि खुद्द तांब्यांना देखील केशवसुतांच्या व्यक्तिवादांतील अहंकाराचा उग्र दर्प सहन होणार नाही अशी साधार भीति वाटते. एका ठिकाणीं ते अगदी स्पष्टपणें म्हणतात—“ पण व्यक्ति म्हणजे अहंभाव (Egoism) मात्र नव्हे. अहंभावाचे बद्धमूल दुराग्रह, पूर्वग्रह, काव्याचे शत्रु होत. ” तांबे ह्यांचें हें वचन ध्यानांत ठेवून केशवसुतांनी व स्वतः तांबे ह्यांनी काव्याच्या स्वरूपाविषयी व टीकाकारांविषयी काढलेले उद्गार विचारांत घेणें उद्बोधक ठरेल. स्वतःच्या व्यक्तित्वाचा केशवसुतांना इतका अभिमान (किंवा वाटल्यास दर्प म्हणा.) आहे की, आपल्या काव्याविषयी टीकाकारांनी अवाक्षर काढलेलें त्यांना खपणार नाही.

अशी असावी कविता, फिरून
तशी नसावी कविता, म्हणून
सांगावया कोण तुम्ही कवीला
अहांत मोठे ? पुसतों तुम्हांला

असा त्यांचा टीकाकारांना रोकडा सवाल आहे. ह्याउलट तांब्यांची लीनता व रसिक टीकाकारांचा त्यांनी केलेला अनुनय ह्या गोष्टी ‘ कुस्करूं नका हीं सुमनें ! ’ ह्या कवितेंत दिसून येईल.

जरि वास नसे तिळ यांस
तरि तुम्हांस अर्पिलीं सु-मने...
अंजली धरुनि अर्पिलीं,
भक्तिने दिलीं म्हणुनि तरि घेणे !

आपली प्रतिभा आतां क्षीण झाली अशी शंका येतांच १९३३ सालीं तांब्यांनी 'रिकामे मधुघट' ह्या नांवाची जी गाजलेली कविता लिहिली तिच्यांतहि त्यांनी रसिकांची क्षमायाचनाच केली आहे.

आजवरी कमळाच्या द्रोणीं
मधू पाजिला तुला भरोनी,
सेवा ही पूर्विची स्मरोनी
करि रोष न सखया, दया करी.

केशवसुत व तांबे ह्यांच्या व्यक्तिवादी विचारसरणीतील हा महत्त्वाचा फरक ध्यानांत घेतला म्हणजे तांब्यांनी 'तुतारी', 'नवा शिपाई', 'स्फूर्ति' ह्यांसारख्या कविता कां लिहिल्या नाहीत ह्याचा उलगडा होईल.

आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. [सामाजिक विषमतेमुळे व नैर्घण्यामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तित्वाचाच विध्वंस होत असल्यामुळे सामाजिक व्यवस्थेविरुद्ध त्वेषाने बंड करणे जरूर आहे अशी केशवसुतांची विचारसरणी आहे.] त्यांना कसलीहि तडजोड अमान्य असून वैषम्यावर आधारलेली समाजव्यवस्था गाडून टाकलीच पाहिजे, तिच्या विस्मृतीचा जाड पडदा फाडून टाकला पाहिजे असा त्यांचा उद्घोष आहे.

गाडूं ही मग रूढि विस्मृतिचिया त्या खोल खाड्यामधीं !

असा उद्गार त्यांनी 'रूढि-सृष्टि-कलि' ह्या कवितेंत काढला आहे. तांब्यांनी सामाजिक वैषम्याचीं दुःखें वर्णन करणाऱ्या, विशेषतः विधवांचीं दुःखें वर्णन करणाऱ्या आठनऊ कविता लिहिल्या आहेत. पण 'शांतिनिवास' ही एक कविता सोडून दिली तर समाजावर हल्ला करण्याच्या नादाला न लागतां तांब्यांनी विधवेच्या 'निःशब्द' आत्मयज्ञाचेंच तेवढें आकर्षक वर्णन केले आहे; आणि 'शांतिनिवास' ह्या कवितेंतील सामाजिक विसंगतीचें

तांबेकृत वर्णन किती तरी सौम्य असून केशवसुतांच्या आवेशाची त्यांत छंटाहि आढळणार नाही. काव्यांत 'समाजसुधारणेचा टेंभा मिरविणें' ही गोष्ट तांब्यांना अगदी मंजूर नसून तिला ते 'पुण्यकपट' कां म्हणतात ह्यांतील मर्म वरील विवेचनाने स्पष्ट होईल. जो 'मी' केशवसुतांच्या कवनांत नेहमी विलक्षण दिमाखाने तांडव करीत असतांना दिसतो तो 'मी' तांब्यांच्या कवनात मुळीच आढळावयाचा नाही. तांबे हे पूर्ण अद्वैती असून आपलें व्यक्तित्व, आपला मीपणा अथवा अहंभाव अनंतांत, परमेश्वरांत विलीन करणें हेंच त्यांच्या दृष्टीने जीविताचें परम ध्येय होय. 'हरि, अर्पावें काय तुला मीं?' ह्या कवितेंतील पुढील ओळी ह्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत.

मीपण मम मी म्हणें तेंच मी अतां अर्पितों भावें

त्या त्वां माझें मीपण कडुही गोड करुनि, हरि, ध्यावें

पण आपलें मीपण लीनतेने परमेश्वरांत अथवा अनंतांत विलीन करून टाकून निर्द्वंद्व अवस्थेच्या समाधानाची कल्पनाहि करणें केशवसुतांना जमणार नाही; आणि चुकून असा विचार असावधपणाच्या एखाद्या क्षणीं त्यांच्या मनांत शिरलाच तर दुसऱ्याच क्षणीं त्यांचा अहंकारी व्यक्तिवाद जागृत होऊन 'देवदानवां नरें निर्मिलें.....असें घोष करून सांगेल !'

ह्या अहंकारी व्यक्तित्वाच्या उद्दाम आवेशाच्या पोटीं समाज हा जसा व्यक्तीचा शत्रु तसाच निसर्ग हाहि मानवाचा शत्रु आहे असें केशवसुतांना वाटतें.

निसर्ग निर्धृण त्याला मुर्वत—

नाही अगदी पहा कशाची !

कालासह जी क्रीडा त्याची,

ती सकलाला समान जाची—

चुरुनी टाकी प्रचंड पर्वत !

तात्पर्य, आपल्या अहंकारी व्यक्तित्वाच्या पोटीं केशवसुतांनी समाजार्शी, देवार्शी, निसर्गार्शी—साऱ्यांशीं वैरच मांडलें आहे !

'बी' कवि तांब्यांप्रमाणेच पूर्ण अद्वैती आहेत. 'मी'पणाचा लोप व्हावा हीच त्यांची मनीषा पुनः पुन्हा दिसून येते.

.....जावें मीपण लोपोनी

असें ' विचारतरंग ' ह्या कवितेंत ते म्हणतात. नामरूपाची विस्मृति व्हावी (' नांवांत काय आहे ? ') अशी लालसा बाळगणाऱ्या कवीच्या ठायीं केशवसुतांचा अहंकारी व्यक्तिवाद कसा आढळणार ? ' पिंगा ' ही सारीच कविता अद्वैतवेदान्ताच्या तत्त्वज्ञानाने ओतप्रोत भरलेली आहे. द्वैत ही वस्तु सर्वथा अशक्य असून ' नित्यानंद निवारण ' अशा ' स्वयंपणा 'चा लाभ हीच परमोच्च स्थिति आहे असें ' बी ' कवींचें म्हणणें आहे. हें स्वयंपण म्हणजे पूर्ण आत्मज्ञान झाल्यानंतरची ' नीरजस्क ' व ' सदानंदां 'त प्रविष्ट झालेल्या जीवाची अवस्था होय. मीपणा कसा विसरावयाचा हाच काय तो बिकट प्रश्न आहे. ह्याच अद्वैती विचारसरणींतून प्रियकर व प्रेयसी ह्यांचें आत्यंतिक तादात्म्य ही कल्पना तांबे ह्यांच्या अनेक कवनांतून अगदी स्पष्टपणें मांडलेली दिसून येते. ' बी ' कवींच्या कवनांतहि ह्या तादात्म्याच्या छटा आढळतात. उदाहरणार्थ, ' चाफा ' ह्या कवितेंतील पुढील ओळी पाहाव्या.

‘ दिठीं दीठ ’ जातां मिळून

गात्रें गेलीं पांगळून...

कोण मी — चाफा ? कोठे देखेजण ?

स्वत्वाचा विसर पडण्याच्या ह्या लालसेंतूनच सान्त व अनन्त ह्यांच्या मीलनाची कल्पना उद्भूत होऊन

‘ सान्त अनन्तांची मिळणी ती, अगम्य अद्भुत खरी ! ’

अशी ओळ ' बी ' कवींच्या लेखणींतून बाहेर पडते. मीपणाचा लोप करून अनन्तांत विलीन होऊन जाण्याच्या ह्या लालसेमुळेच सृष्टि अथवा निसर्ग ह्यांचें मानवाशीं वैर आहे असें केशवसुतांप्रमाणे ' बी ' कवींना वाटत नाही. किंबहुना, कवि सृष्टीशीं पूर्ण तादात्म्य पावला असेंच वर्णन त्यांनी ' फुलांची ओंजळ ' ह्या कवितेंत केलें आहे.

‘...सृष्टीशीं कवि समरस झाला—प्राण तिचा आंतला—

कवीच झाला सृष्टी, सारी सृष्टी झाली कवी .....

ह्या तादात्म्याच्या वृत्तीमुळे निसर्ग निर्गुण असून त्याला कशाचीहि पर्वा नाही असे केशवसुती घाटाचे उद्गार ' बी ' कवींच्या लेखणींतून निघणें शक्य नाही. आणि ह्याच वृत्तीमुळे

भागीदार कृतीत मानव असे काला-निसर्गासर्वे,
आणा त्यांस समीप एकवटुनी यत्नप्रयत्नोत्सर्वे

असे उद्गार त्यांनी ' तीव्र जाणीव ' ह्या कवितेंत काढले आहेत.

' बी ' कवींना कांही ठिकाणी टीकाकारांवर उघड हल्ला केला आहे हें खरें, पण केशवसुतांप्रमाणे त्यांनी टीकाकारांना पहिल्याच भेटीत धुडकावून लावले नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ' मला प्रश्न विचारणारे तुम्ही कोण ? ' ही केशवसुतांची टीकाकारांच्या बाबतीत भूमिका आहे. पण ' बी ' कवींनी टीकाकारांचे विचार मांडून ते खोडले आहेत व नंतर आपली स्वतःची कैफियत दिली आहे केशवसुतांना इतकी यातायात जमणेंच शक्य नव्हतें. ' तुमच्या टीकेची मला काडीमात्र पर्वा नाही ' असें म्हणून ते मोकळे !

★ ★ ★

आत्यंतिक व्यक्तिवादांतूनच केशवसुतांची जडवादी (materialistic) विचारसरणी निर्माण झाली असावी असें वाटतें. ह्या बाबतीत केशवसुत व तांबे ह्यांच्यामध्ये आत्यंतिक विरोध आहे. तांबे हे सांगूनसवरून ' कल्पनीयवादी ' (Idealist) असले तर केशवसुत पूर्णपणे वास्तववादी (Realist) किंवा जडवादी होते असें म्हणावयास हरकत नाही.

विश्वाचा विस्तार केवढा ?
ज्याच्या त्याच्या डोक्याएवढा.

हें तर अगदी ' सबजेक्टिव्ह आयडिऑलिझम ' झालें ! केशवसुत हे व्यक्तिवादी व वास्तववादी असल्यामुळे पृथ्वी-अथवा जगत्-हेंच त्यांच्या दृष्टीने सत्तत्त्व होय. ही पृथ्वी जर अपूर्ण असेल, अनेक वैगुण्यांनी युक्त असेल तर तिला पूर्ण करण्यासाठी, वैगुण्यें नष्ट करण्यासाठी, सदैव प्रयत्न करीत राहणें हेंच त्यांच्या मतें मानवी जीवनाचें सार होय. मानवी आयुष्य हा केवळ भास आहे, तें मृगजळ आहे, ती माया आहे-असला विचार त्यांच्या मनाला कधीच शिवला नाही. मानवी जीवन ही सद्द्वस्तु आहे, वास्तव घटना आहे हा विचार पुनः पुन्हा त्यांनी आग्रहाने मांडला आहे. ह्या वास्तववादी विचारसरणीमुळेच स्वप्नसृष्टीतील गूढ, तरल आभासांना त्यांच्या

तत्त्वज्ञानांत स्थान मिळणेंच शक्य नाही. कल्पनीयवादी तांब्यांशीं ह्या बाब-
तींत केशवसुतांचा तीव्र विरोध आहे. “ स्वप्न ” नांवाच्या कवितेंत केशव-
सुतांचा हा वास्तववाद-वाटल्यास जडवाद म्हणा-उत्कृष्ट रीतीने प्रकट झाला
आहे.

विरहांत तळमळणाऱ्या कवीची प्रीतीला करुणा आली आणि तिने त्याला
हंसाचे पंख दिले. ते पंख कवीने आपल्या खांद्यांना लावले व अन्तरिक्षांत
भरारी मारली. अखेर एका ताऱ्यावर जाऊन तो उतरला. प्रियेची भेट
कशी व्यावी व तिला कोणत्या शब्दांनी रिझवावें ह्याचा विचार करीत अस-
तांच त्याची प्रेयसी तेथे अवतीर्ण झाली-आणि सुखाची बरसात झाली. पण
आनंदाच्या ह्या परमोच्च क्षणींच पायांखालून तारा तुटून पडला आणि
बिचारा कवि धाडकन ह्या दुःखपूर्ण (क्लिष्ट) जड पृथ्वीवर कोसळून पडला.
त्या विलक्षण धक्क्याबरोबर त्याची गुंगी नष्ट झाली-आणि कठोर वास्त-
वाच्या जाणिवेखेरीज मागे कांही उरलें नाही. हंसाचे पंख नव्हते अन्
कांही नव्हतें.

हा ! हा ! मी पडलों तसा घसरुनी या क्लिष्ट पृथ्वीवरी,
त्या धक्क्यासरशीं मदीय सगळी गुंगी पळे हो दुरी !
माझ्या या हृदयावरी ममचि हे वेंगूनि होते कर,
हंसाचीं नव्हतीं पिसें चढविलीं या दोन बाहूंवर !

कडु, निर्वृण वास्तवाच्या स्पर्शाने स्वप्नाचे आभास किती त्वरेने विरून
जातात व ह्या ‘ क्लिष्ट ’ पृथ्वीवर राहणाऱ्या जीवाला हें भीषण सत्य धीराने
सहन करणें कसें भाग पडतें ह्याचीच ह्या स्वप्नांत कहाणी नाही काय ? स्वप्न-
सृष्टीतील सुरम्य आभासांच्या सौंदर्यांत धुंद होऊन सत्यसृष्टीला लाथाडण्याचें,
तिला तुच्छ लेखण्याचें पाप घडतांक्षणीं त्या वास्तव, सत्यसृष्टीकडून होणारे
आघात सहन करण्याशिवाय जीवाला अन्य मार्ग उरत नाही ही कल्पना
‘ शब्दानो ! मागुते या ! ’ ह्या कवितेंतील पुढील ओळींत आविष्कृत
झाली आहे.

मी त्या स्वप्नांत गद्यग्रथित जग मुळीं लोटिलें तृच्छतेला !

रागाने या जगाने अहह ! म्हणुनिया शापिलें या जनाला...

मानवी जीविताचें सत्यस्वरूप कोणतें आहे ? हा प्रश्न केशवसुतांच्या मनाला सदैव जाचीत आहे. जीवित हा केवळ निःसार भास आहे, कीं स्वप्न आहे, कीं कालप्रवाहावरचा तो केवळ एक बुडबुडा आहे—कीं तें स्वप्नांतलें स्वप्न आहे अशा अनेक शंकांनी मन आकुल झालें असतां जीवित हें स्वप्न नाही, तो भास नाही, तें अगदी सत्य आहे, वास्तव आहे असें स्पष्ट उत्तर केशवसुतांनी 'आहे जीवित काय ?' ह्या कवितेंत देऊन टाकलें आहे.

आहे जीवित काय ? केवळ असे निःसार भासापरी ?
किंवा स्वप्न असे ? उठे बुडबुडा कालप्रवाहावरी ?

... ..
नाही स्वप्न, न भास, या बुडबुडा; जीवित्व साचें असे !

ह्या सृष्टीच्या, ह्या मानवी जगताच्या, वास्तवतेवर इतका दृढ विश्वास ठेवून स्वप्नांच्या आभासमय सौंदर्याचा अधिक्षेप करणारा असला दुसरा वास्तववादी कवि आढळणें कठीण आहे. जें जड आहे तें खोटें असणें शक्यच नाही, तें सत्यच असलें पाहिजे, आणि जड सृष्टीतील सर्व अनुभूतीहि सत्यच असल्या पाहिजेत हा त्यांचा निश्चित सिद्धान्त आहे. ह्यामुळे ह्या सृष्टीतील सारीं दुःखेंहि अगदी सत्य आहेत व तीं भोगलींच पाहिजेत—हें तत्त्वहि ओघानेच आलें. 'सुतारीचे बोल' ह्या गाजलेल्या कवितेंत हीच कल्पना पुढीलप्रमाणें प्रकट झाली आहे.

जड हृदयीं जग जड हें याचा,
प्रत्यय होता प्रगटत साचा;
जड तें खोटें हें मात्र कसें
ते न कळे.....

ही सृष्टि सत्य आहे हें खरें असलें तरी तिचें स्वरूप आकर्षकच असेल असें त्यावरून सिद्ध होत नाही. किंबहुना ही पृथ्वी 'क्लिष्ट' म्हणजे दुःखपूर्ण आहे असेंच केशवसुतांनी स्पष्ट म्हटलें आहे. पण ज्या पृथ्वीविषयीं केशवसुतांनी हें विशेषण वापरलें आहे तें मानवांच्या सृष्टीविषयीं—मानवी जीविताविषयीं—आहे हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे. निसर्ग (Nature) हा सदैव आनंदपूर्ण व सौंदर्यपूर्ण आहे असेंच त्यांनी ठिकठिकाणीं म्हटलें

आहे. सौंदर्यपूर्ण निसर्गाचा व दुःखपूर्ण मानवी जीवनाचा विलक्षण विरोध केशवसुतांना अत्यंत तीव्रतेने जाणवत आहे. मानवी जगतांतील विविध व्यथांच्या बाबतींत निसर्ग कमालीचा उदासीन असला तरी त्याचें सौंदर्य अमान्य करण्याचें काय कारण ? पण ह्यामुळे केशवसुतांना मानवी जीवित अधिकच 'क्लिष्ट' वाटूं लागलें आहे. निसर्गाच्या सौंदर्यातील व मानवी जीवनाच्या अपूर्णतेतील व दुःखपूर्णतेतील हा विरोध त्यांनी 'पुष्पाप्रत', 'फुलपाखरूं' व 'भृंग' ह्या कवितांत विशेष उत्कटतेने प्रकट केला आहे.

सौकुमार्य तव अजुनी आहे
हसतचि आहे हास्य तुझे हें
परि मम भाळीं ढग अश्रूंचा-हाय ! डवरलाहे !
चिरतरुणा रे ! चिररुचिरा रे !

... ..

तुजसन्निध तो वास बरा रे !
तुजमजमध्ये परी केवढी-आहे रुंद दरा रे !

असा विरोध 'पुष्पाप्रत' ह्या कवितेंत त्यांनी स्पष्ट केला आहे. भृंगाचें गान हें सृष्टीचें (निसर्गाचें) कवन आहे असें गौरवाने बोलून केशवसुतांनी मानवी जगताची क्लिष्टता किंवा दुःखपूर्णता पुढीलप्रमाणें वर्णिली आहे.

अस्मद्गान नव्हे 'गान'
तें गाना चिंध्यादान
.. ..
अस्मदीय हृदयीं ठरलें
कीं जग हें दुःखें भरलें !
म्हणुनी संदरतेलाही
कुसें अम्हां दिसती पाही !

मानवी जीवनांतील हें कटु सत्य त्यांनी पुन्हा 'फुलपाखरूं' ह्या कवितेंत पुनरुक्त केलें आहे.

निर्वेधपणें इकडे तिकडे
वनश्रींतुनी अहा ! बागडे;
त्याचा हेवा हृदयीं उपजुनि
मन होई वेडें !

तिमिरीं आम्हीं नित्य रखडणें,
विवंचनांतचि जिणें कंठणें ...

ह्या ओळींतील ' तिमिर ' शब्द मानवी जीवनांतील असह्य व्यथा प्रकट करण्यासाठी केशवसुतांनी अनेक ठिकाणीं वापरला आहे. सारें मानवी जीवन काळोखाने भरलें असून त्यांत प्रकाशाचा किरणहि नाही हेंच त्यांना पदोपदीं सांगावयाचें आहे. मानवी जग म्हणजेच तिमिर.

माझिया तरी जीवितीं तिमिर सारें !

(' दूर कोठे एकला जाउनीया ')

लोटिते मागुती खालीं भूतलावरी अन्धारीं

(' फिर्याद ')

कोणीकडे ग ?--कोणीकडून ?

तिमिरामधेंच तिमिरामधून

... ..

मधला उजेड तिमिरीं दडे

(' कोणीकडून ? --कोणीकडे ? ')

काळोखाची रजनी होती,

हृदयीं भरल्या होत्या खंती.

(' सतारीचे बोल ')

पुष्पांनो ! तर दूर सरा !

कण्टक हो ! मार्गीं पसरा !

प्रकाश नलगे--तिमिर बरा !

(' थकलेल्या भटकणाराचें गाणें ')

काळोखाच्या जगांमधें या,

सृत आशांच्या चितांवरुनिया

पिशाच माझें भटकत आहे--शांति नसेचि तया ।

(' पुष्पाप्रत ')

वरील सर्व अवतरणांतील ' तिमिर ' किंवा ' काळोख ' ह्या शब्दांनी मानवी जीवनाचें जें दुःखपूर्ण भीषण दृश्य डोळ्यांसमोर उभें राहतें तेंच ' पद्यपंक्ति ' ह्या कवितेंत केशवसुतांनी अगदी स्पष्टपणें वर्णिलें आहे.

अमुचा पैला दुःखाचा डोळे मिट्टुनी प्यायाचा.....

मानवी जीवनाचें हें दुःखांनी कलुषित झालेलें स्वरूप आहे त्या अवस्थेंत पतकरणें हेंच केशवसुतांच्या वास्तववादाचें प्रमुख अंग होय.] जीवन आहे हें असें अपूर्ण व दुःखपूर्ण आहे—हें जीवनाचें यथार्थ स्वरूप स्वीकारण्याशिवाय गत्यंतर नाही. जीवन दुःखपूर्ण आहे म्हणून त्याच्याकडे पाठ फिरवून अलिप्तता अंगीकारणें, अथवा तीं दुःखें सहन करणें, मानसिक सामर्थ्याच्या पलीकडे असल्यामुळे कल्पनाशक्तीच्या साहाय्याने आभासात्मक स्वप्नसृष्टि निर्माण करून तिच्यांत धुंद होऊन राहणें ह्या दोन्ही गोष्टींचें केशवसुतांच्या वास्तववादाला कमालीचें वावडें आहे. हें मानवी जग अनेक व्यथांनी ओतप्रोत भरलें असून तें सर्वस्वी अपूर्ण आहे हें सत्य प्रथम गृहीत करून, तें पतकरून, मग त्या दुःखपूर्ण व अपूर्ण जगाला शक्य तितकें आनंदमय, सुखमय व पूर्ण करण्यासाठी अपार परिश्रम करणें हें त्यांच्या वास्तववादाचें ईप्सित आहे. मूर्तिमंत स्वर्ग ह्या ' क्लिष्ट ' पृथ्वीवर यावा ही तळमळ केशवसुतांनी अनेक ठिकाणीं व्यक्त केली आहे. ही पृथ्वी तिरस्करणीय आहे म्हणून तिचा त्याग करून स्वप्नसृष्टींतील स्वर्गांत रममाण होण्याची केशवसुतांना लालसा नसून प्रयत्नांची पराक्वाष्टा करून ही पृथ्वीच सुधारणें व तिला आदर्शभूत स्वर्गांतील परिपूर्णतेचें साम्य आणून देण्यासाठी झटणें हेंच त्यांच्या दृष्टीने मानवी जीवनाचें स्पृहणीय ईप्सित असलें पाहिजे. वास्तव सृष्टींतील घटना अस्पृहणीय किंबहुना तिरस्करणीय असल्यामुळे आदर्शभूत परिपूर्णतेचें स्वरूप जाणून घेण्यासाठी कवित्वाची, स्फूर्तीची, कल्पकतेची जोड व्यावी लागली तर त्याला केशवसुतांची कांही हरकत नाही. त्यांना ह्या वास्तव पृथ्वीचा त्याग करून स्वर्गांत भरारी मारावयाची नसून जमलें तर स्वर्गच खाली आणावयाचा आहे—म्हणजेच ह्या पृथ्वीला स्वर्गाचें स्पृहणीय स्वरूप प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे, ही महत्त्वाची गोष्ट क्षणभरहि डोळ्यांआड करणें योग्य होणार नाही. हें जग मनुष्य निर्माण होण्यापूर्वी स्वर्गतुल्य होतें पण पुढे

मानव निर्माण करण्याची भलतीच कल्पना पृथ्वीच्या मनांत आली, आणि तिने मानवाची निर्मिति केली. पण ज्या हेतूने प्रेरित होऊन पृथ्वीने मानव निर्मिला तो हेतु—स्वर्गाने खाली येऊन पृथ्वीच्या सहवासांत सदैव राहावे हा हेतु—त्या दुष्ट मानवाला साधतां आला नाही. प्रत्यक्ष आपली आई जी पृथ्वी तिलाच लाथेने ढकलून तो स्वर्गांत भरारी मारण्यास सज्ज झाला—आणि ही विलक्षण कृतघ्नता पाहिल्यांबरोबर स्वर्ग भयंकर संतापला व त्या आवेशांत तो इतका दूर निघून गेला की पृथ्वीचा व त्याचा संबंधच सर्वस्वी अशक्य झाला. आणि तेव्हापासून—म्हणजे मानवाच्या निर्मितीपासून—स्वर्गाची दृष्टभेट कशी होईल ह्या विचाराने ही विचारी पृथ्वी सारखी झुरत आहे. केशवसुतांचें हें विलक्षण वास्तववादी तत्त्वज्ञान 'स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य' ह्या कवितेंत प्रकट झालें आहे.

या दुष्टें, पण मानवें स्वजननी पृथ्वीस ताडूनियां
लाथेने, अपुल्या मनीं अवथिलें स्वर्गावरी जावया;
ती पाहूनि कृतघ्नता निजमनीं तो स्वर्ग जो कोपला,
आवेशांत उडूनि दूरवर तो जाता तधी जाहला.
तेव्हांपासुनि ही धरा झुरतसे ! माते ! चुकी जाहली !
स्वर्गा ! तूंहि अम्हां क्षमस्व सखया !—ये खालता भूतलीं.

ह्या एका कवितेंत केशवसुतांच्या विचारप्रणालींतील किती तरी वैशिष्ट्यें उत्कृष्टपणें व्यक्त झालीं आहेत. नराची निर्मिति देवाने केली नसून पृथ्वीनेच केली हा विचार संपूर्ण जडवादी आहे.

निर्मिला नर नन्तर स्वतनुच्या तीनें मळीपासुनी.

पृथ्वीने मानव निर्मिला आणि नंतर मानवाने देवाची—म्हणजे देव ह्या कल्पनेची—निर्मिति केली. 'देवदानवां नरें निर्मिलें...' अशी 'स्फूर्ति' ह्या कवितेंत त्यांनी असंदिग्ध भाषेंत ईश्वराच्या उत्पत्तीची प्रक्रिया सांगून टाकली आहे. तिचा प्रस्तुत कवितेच्या संदर्भांत अवश्य विचार करावा. कविप्रतिभेनेच देवांची निर्मिति झाली ही कल्पना १९०४ साली लिहिलेल्या 'प्रतिभा' ह्या कवितेंतहि त्यांनी पुन्हा मांडली आहे.

देवांची जननी प्रसन्न जर का ही शक्ति कोणावर
नाहीं यांत विशेष, तुच्छ जग हें त्यालागुनी वाटतें

हा झाला केशवसुतांचा जडवाद. दुसरें म्हणजे, पृथ्वीची उन्नति करून तिचें स्वरूप स्पृहणीय करण्याचें जें कार्य मानवाने करावयास हवें तें त्याने केलें नाही, इतकेंच नव्हे तर, ह्या पृथ्वीचा तिरस्कार करून, तिचा त्याग करून, त्याने स्वर्गांत भरारी मारली. ही त्याची कृतघ्नता, ही त्याची कर्तव्यच्युति, पृथ्वीच्या अधोगतीला कारण झाली. थोडक्यांत, मानव हाच आपल्या विकासाच्या व प्रगतीच्या आड आला आहे.

ज्या पृथ्वीपासून आपली उत्पत्ति झाली तिचा त्याग करणें व स्वर्गाला कवटाळूं पाहणें हा भयंकर अपराध मानवाने केल्यामुळेच स्वर्ग पृथ्वीला दुरावला---आता त्याला परत पृथ्वीजवळ आणणें हेंच सर्वांत महत्त्वाचें कार्य होय असें केशवसुतांना सांगावयाचें आहे. निराळ्या रीतीने सांगावयाचें झालें तर पृथ्वीतील किंवा मानवी जगतांतील सत्यांकडे (realities of life) दुर्लक्ष करून कल्पनेंतील स्वर्गाच्या चित्रांत गुंग होऊन राहणें हाच त्यांच्या दृष्टीने मानवाचा महान् अपरोध आहे. वास्तववादी भूमिका कोणता कवि ह्यापेक्षा अधिक स्पष्ट करूं शकेल ? पृथ्वीचें अस्तित्व प्रथम मान्य करून, तिच्यातील विविध अपूर्णत्व आहे तसें पतकरून, वास्तवावर अधिष्ठित होऊन, मग आहे हें अपूर्णत्व नष्ट करण्यासाठी प्रयत्नांची शिकस्त करणें व पृथ्वीला स्वर्गाचें साम्य आणून देणें हें केशवसुतांच्या वास्तववादी विचारसरणीचें ध्येयवादी स्वरूप आहे. निराळ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे नुसत्याच वास्तवापाशी न थांबतां तें वास्तव अधिक आकर्षक, अधिक स्पृहणीय, व परिपूर्ण कसें होईल ह्याची अहर्निश चिंता वाहणें, व ह्या आकांक्षा सफळ व्हाव्यात ह्यासाठी यत्न करणें हें केशवसुतांच्या वास्तवाधिष्ठित ध्येयवादाचें स्वरूप आहे. थोडक्यांत, आहे ह्या स्थितींत समाधान न मानतां ती जाणीवपूर्वक सुधारण्यासाठी, विकास करण्यासाठी, प्रगति करण्यासाठी, पूर्णत्वाकडे जाण्यासाठी, सतत धडपडत राहणें हें केशवसुतांच्या मतें मानवी जीवनाचें शाश्वत उद्दिष्ट होय. हा विकास प्रयत्नपूर्वकच आहे हें मात्र नेहमी ध्यानांत बाळगलें पाहिजे. मानवी जीविताचें कांही निश्चित ध्येय आहे व तें प्राप्त करून घेण्यासाठी, जाणीवपूर्वक प्रयत्न करीत राहणें हें मानवाचें कर्तव्य आहे हें केशवसुतांच्या वास्तवाधिष्ठित विकासवादाचें सार सांगतां येईल. विकासकल्पनेंत आंधळेपणाला, हेतुशून्यतेला, स्थान नसून तो विकास हेतुपूर्वक (purposive)

व प्रयत्नसाध्य आहे हें केशवसुतांच्या विचारसरणीतील सर्वात महत्त्वाचें वैशिष्ट्य आहे.

***

प्रबळ इच्छाशक्तीच्या योगें व प्रयत्नांच्या साहाय्याने ह्या अपूर्ण जगताला पूर्णत्व प्राप्त करून देतां येईल, व त्याला स्वर्गाचें स्पृहणीय स्वरूप प्राप्त करून देतां येईल ही कल्पना केशवसुतांनी अनेक ठिकाणी पुनरुक्त केली आहे. खऱ्या अर्थाने प्रगति झाली व मानवी जीवनाचा विकास होऊन तें स्वास्थ्यमय व सुखमय, आणि सर्व दृष्टींनी समृद्ध झालें म्हणजे स्वर्ग पृथ्वीला जवळ येतो हा विचार केशवसुतांच्या मनांत अगदी दृढमूल झाला आहे. 'कल्पकता' नांवाच्या कवितेला त्यांनी स्वतः जी प्रास्ताविक टीप जोडली आहे ती ह्या दृष्टीने फार उद्बोधक आहे... "सर्व जग आपल्या आहारनिद्रादि ठरीव व्यवसायांत निमग्न असतां ती (म्हणजे कल्पकता) एकान्तांत बसून भारत-रामायणासारखीं काव्यें लिहिते, शाकुंतल, हॅम्लेट ह्यांसारखीं नाटके रचिते, गुरुत्वाकर्षणासारखे गहन शास्त्रीय सिद्धान्त सुचविते आणि एडिसनच्या फोनोग्राफसारखीं यंत्रें तयार करते. तेणेंकरून नवीन आयुःक्रम पृथ्वीवर सुरू होतो आणि स्वर्ग पृथ्वीला जवळ होतो." पृथ्वीवर सर्वांगपरिपूर्णता निर्माण झाली व मानवी जीवन यथार्थपणें समृद्ध झालें म्हणजे येथेच—ह्या जगतांतच स्वर्गाचा साक्षात्कार झाला पाहिजे, हें जग स्वर्गच बनलें पाहिजे, ही कल्पना 'कल्पकता' ह्या कवितेंतील पुढील ओळींत आविष्कृत झाली आहे.

आली भू कुतुकें तिथे तिस तिने तें वस्त्र लेवीवलें;
तो त्या वृद्ध वसुंधरेवरि पहा ! तारुण्य ओथंबलें;
भूदेवी मग हृष्ट होउनि मनीं नाचावया लागली;
'आतां स्वर्ग मला स्वयेंच वरण्या येईल !' हें बोलली.

स्वर्ग स्वतः पृथ्वीला भेटावयास येण्याची ही कल्पना 'सतारीचे बोल', 'क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास,' व 'कवि' ह्या कवितांतहि आली आहे.

राही तो, तर देव भूमिवरतीं येतात हिंडावया,
जातां, स्वर्ग सर्वें धरेस उतरे त्यालागि धुंडावया. ('कवि')

हा ! हा !--हे जर सर्व भास धरतां येतील मातें, तर
पृथ्वीचा सुरलोक कीं वनवुनी टाकीन मी सत्वर.

(' क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास ')

पृथ्वीला स्वर्गाचें स्वरूप प्राप्त करून देण्याचें कोणाला साधणें शक्य आहे? कवीच हें कार्य करूं शकतील असें केशवसुतांचें स्पष्ट मत आहे. प्रतिभा, स्फूर्ति, कल्पना इत्यादि शक्तींच्या साहाय्याने कवीच ह्या अपूर्ण पृथ्वीला स्वर्गातील समृद्धि प्राप्त करून देतात हा विचार त्यांनी आवर्जून मांडला आहे. उदाहरणार्थ,

बलुतीची मग करुनी नौका व्योमसागरावरि जाऊं
उडुरतें या गरिब धरेला तेथुनि फेकुनियां देऊं. (' स्फूर्ति ')
राही तो, तर देव भूमिवरतीं येतात हिंडावया,
जातां, स्वर्ग सवें धरेस उतरे त्यालागि धुंडावया ! (' कवि ')
हा ! हा !--हे जर सर्व भास धरतां येतील मातें, तर
पृथ्वीचा सुरलोक की वनवुनी टाकीन मी सत्वर !

(' क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास ')

पृथ्वीला सुरलोकसाम्य झटती आणावया कोण ते ?

(' आम्ही कोण ? ')

पृथ्वीला स्वर्गाचें साम्य आणणें किंवा पृथ्वीवरून पूर्णत्वाच्या समृद्धीने लुब्ध होऊन स्वर्गाने स्वतः तिला भेटावयास येणें म्हणजे केशवसुतांच्याच भाषेत बोलावयाचें झालें तर ' मानवचित्ताची उंचावर जी धाव ' असते तिच्या साफल्याचेंच प्रतीक होय.

मानवी जीवन हा एक भीषण संग्राम आहे. त्यांत विजयी होण्यासाठी चिवट आशावाद व प्रामाणिक प्रयत्नांची पराकाष्ठा ह्यांचीच खरी आवश्यकता आहे. किंबहुना जीवन म्हणजे झगडणें हेंच समीकरण केशवसुतांच्या मनांत तयार झालें आहे. ' काट्यावाचुनि गुलाब नाही ' हें जीविताचें सार असल्यामुळे सुखाची प्राप्ति करून व्यावयाची असेल तर दुःखांशीं धीराने सामना दिलाच पाहिजे हें केशवसुतांनी अनेकवार अभिनिवेशाने सांगितलें

आहे. ह्या जगांत मनुष्य झगडण्यासाठीच आला आहे असें ते एका कवितेंत अगदी स्पष्टपणें म्हणत आहेत.

झगडण्या, नच पडण्या मंचकीं !

‘ कवितेचें प्रयोजन ’ ह्या कवितेंत झगडण्यासाठी पुढीलप्रमाणें पाचारण आहे.

हातीं घेउनियां निशाण कवि तो पाचारितो बांधवां—

‘ या हो या झगडावयास सरसे व्हा झेळवा वाहवा ! ’

प्रसंग पडला तर देवांशींसुद्धा निकराने झगडण्याची तयारी पाहिजे. पण कांही झालें तरी पराभव पतकरणें हें नामुष्कीचें आहे.

अडवतील जरि देव, तरी
झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं,
हार न खाऊं रतीभरी !

हेंच तत्त्व ‘ उत्तेजनाचे दोन शब्द ’ ह्या कवितेंत आलें आहे. प्रयत्नवाद हें मानवी जीवनाचें सार आहे.

झटणें हें या जगण्याचें
तत्त्व मनीं तूं जाण.

निशाणाचें दर्शन झाल्याबरोबर मानवांच्या प्रगतीचें प्रतीक म्हणजे वाऱ्या-वर डौलाने फडफडणारें निशाण अशी कल्पना मनांत येऊन केशवसुतांनी आपली ओजस्वी समरप्रियता पुढील ओळींत व्यक्त केली आहे.

म्हणून मानवचित्ताची उंचावर जी धाव
तीचें चिन्हच तूं, तुजला निशाण सार्थच नांव !
मिळमिळीत ज्याची कविता न असे रंडागीत,
खचित जडेलचि त्या कविची तुझ्यावरी रे प्रीत.
संसारा मी समर गणीं; उचलुनि म्हणुनि निशाण,
साद घालितों—“ योद्धे हो ! झटुनि भिडुनि घा प्राण ! ”

(‘ निशाणाची प्रशंसा ’)

जीवन हें समरांगण आहे, आणि प्राणाची तमा न बाळगतां, प्रयत्नांची शिकस्त करून झगडणें व ह्या मानवी जीवताच्या प्रगतीला हातभार लावून त्याची उंची वाढविण्याची पराकाष्ठा करणें ह्यासारख्या उदात्त कार्यांत आपल्या सर्व शक्तींचा लय करून टाकूं इच्छिणाऱ्या विलक्षण आशावादी व्यक्तीला जीवन हें क्षणभंगुर आहे व त्याच्यांतील प्रत्येक सुंदर गोष्ट अल्पावधींतच लयाला जाणार आहे ह्या विचाराने खेद होण्याचें कारणच काय ? विशाल जीवनाचा साक्षात्कार ज्यायोगे घडेल असें दिव्य कृत्य एखाद्या उदात्त क्षणीं करून जाणाऱ्याला पुढच्या क्षणाच्या विनाशाची कसली क्षिति ? पुष्पाला उद्देशून केशवसुत म्हणतात—

बा, लतैवरीच शीघ्र शुष्कतेस जाइं रे,
रम्य दिव्य जें तयास काल तूर्ण नेइ रे !
दुःख याविशीं कयास मन्मनास होतसे ?
उदात्त कृत्य दिव्य तें क्षणीं करून जातसे.

पुष्पाप्रमाणेंच उदात्त कृत्य करून मानवी जीवन उदात्त, भव्य व दिव्य करणाऱ्या माणसाला जीवनाच्या अशाश्वततेचें कसलें भय वाटणार ? आणि मृत्यूच्या कल्पनेने कसली वेदना होणार ? आणि ह्यामुळेच

निजधामाहुनि आलों, गडे,
तर, ऋणें फेड, चल सुखें स्वधामाकडे !
जिवलगे !

असें म्हणण्याचा केशवसुतांना धीर आला असेल !

***

काव्याचें स्वरूप, काव्याचें प्रयोजन, प्रतिभा, स्फूर्ति, कवीचें सामर्थ्य इत्यादि विषयांवर केशवसुतांचे विचार कांही कवितांमधून प्रकट झाले आहेत. प्रियकराचें प्रेयसीशीं जें नातें असतें तेंच कवीचें आपल्या कवितेशीं असतें, प्रियकर प्रेयसीचीं आर्जवें करून तिचें मन उल्लसित करतो त्याचप्रमाणे कवि कवितेचीं आर्जवें करून तिला प्रसन्न करून घेतो; आपलें काव्य लोकांनी वाचावें हाच एक हेतु मनांत धरून कवि काव्य करतो असें नसून काव्यांत दंग होऊन राहणें हाच त्याचा प्रमुख हेतु असतो; कविता नटीच्या 'पठीक'

बोलांप्रमाणे नसते; जिच्यांत स्वभावतःच माधुरी असते तीच खरी कविता होय.

सभारुची पाहुनि अल्प-फार
रंगीं नटी नाचवि सूत्रधार;
त्याचें तयाला सुख काय होय ?
तें लोकनिंदाभयही शिवाय !

नटीपरी त्या कविता तयाची
जनस्तुती जो हृदयांत याची;
पढीक तीचे परिसूनि बोल

तुम्ही कितीसे भुलुनी डुलाल ? ('कविता आणि कवि')

। 'प्रतिभा' ही केशवसुतांच्या दृष्टीने एक 'अत्यद्भुत गूढ शक्ति' आहे. या शक्तीचा मनांत संचार झाला असतां कवीच्या ठायीं विलक्षण सामर्थ्य निर्माण होतें, आणि त्याला शब्दब्रह्माचा साक्षात्कार होतो. 'नवीन रचना' याच शक्तीमुळे निर्माण होते. प्रत्यक्ष 'देवांची जननी' असलेली ही शक्ति ज्याला एकदा प्रसन्न झाली त्याच्या दृष्टीने जग अगदी क्षुद्र होय, असा विचार त्यांनी 'प्रतिभा' या कवितेंत मांडला आहे. कल्पकता हा दैवी गुण आहे असें केशवसुतांना वाटतें. 'देवी कल्पकता' या शब्दांनी ते या शक्तीचा गौरव करतात. याच कल्पकतेच्या योगाने अजरामर काव्ये निर्माण होतात. याच कल्पकतेने जीर्ण झालेल्या पृथ्वीला नवतारुण्य प्राप्त करून दिलें आहे.

। सारें सुंदर, भव्य घेउनि तिने तें वस्त्र केलें अहा !

आली भू कुतुकें तिथे तिस तिने तें वस्त्र लेवीवलें

तो त्या वृद्ध वसुन्धरेवरि पहा ! तारुण्य ओथंबलें.)

('कल्पकता')

कवीचा आणि त्याच्या प्रतिभेचा अपार गौरव 'आम्ही कोण ?' या सुनीतांत पाहावयास मिळेल. कवि देवाचा लाडका असून हें सारें विश्वाने देवाने त्याला खेळावयास दिलें आहे; प्रतिभेच्या सामर्थ्याने कवीला विश्वांत सर्वत्र अनिरुद्ध संचार करतां येतो, व त्याची दृष्टि दिक् आणि काल यांच्या

मर्यादा ओलांडून पाहू शकते; कवीच्या हाताचा स्पर्श होताच कोणत्याहि वस्तूला कांही आगळेंच सौंदर्य प्राप्त होतें; ईश्वराला कवीच्या प्रतिभेनेच साकार केलें; पृथ्वीला स्वर्गाचें वैभव प्राप्त करून देण्यासाठी कवि झटत असतो; कवीमुळेच जगाला मांगल्य प्राप्त होत असतें; कवीला जगांतून वगळणें म्हणजे सारें मानवी जीवन नीरस करून टाकणें होय.

काव्यविषयाच्या बाबतींतहि केशवसुतांचे विचार अभिनव आहेत. कवीने डोळे व कान उघडे ठेवले म्हणजे त्याच्या कवित्वशक्तीला ज्यांच्या योगाने चैतन्य मिळेल अशा अनेक गोष्टी सृष्टींत त्याला पदोपदीं आढळतील असें त्याचें प्रतिपादन आहे.

दिव्य शक्तीने स्फुरे गंध पुष्पीं

रंग खुलतीही तिने इंद्रचापीं;

सृष्टिमाजीं जें रम्य असे कांही

तीच कारण त्या शक्ति असे पाहीं. ('काव्य कोणाचें?')

सृष्टीमध्ये जें कांही रमणीय असेल त्यामध्ये कवीला काव्यासाठी विषय मिळाला पाहिजे—मग तें फूल असो, निर्झर असो, अथवा उद्यान असो. पुष्पामुळे कवीच्या कल्पनाशक्तीला बहर येतो. पुष्पाने अथवा पक्ष्याच्या कूजनाने जें प्रकट केलें नाही असें सृष्टीचें एकहि रहस्य नाही.

पुष्पामध्ये प्रकट होय न जें जराही

सृष्टींत एकहि रहस्य असें न कांहीं.

ज्याचा ध्वनी न उमट्टे खगकूजितांत

नाहीं निगूढ इतिहास असा जगांत! ('सृष्टि आणि कवि')

सृष्टीचें हें महत्त्व मान्य करूनहि सृष्टीतील केवळ रमणीय गोष्टीच कवीला स्फूर्ति देण्यास समर्थ आहेत असें नसून कोणत्याहि सामान्य गोष्टींत सुद्धा काव्य ओतप्रोत भरलेलें असतें असें केशवसुत म्हणतात. सर्वत्र भरलेलें हें काव्य जाणून घेण्याची इच्छा मात्र माणसाला पाहिजे. 'साध्याही विषयांत आशय कसा मोठा किती आढळे' असा उद्गार काढणाऱ्या केशवसुतांना परमेश्वरी सृष्टीतील असंख्य रम्य वस्तूंमध्ये जसें काव्य आढळून आलें तसेंच तें मानवी जगतांतील अनेक दृश्यांमध्ये व घटनांमध्येहि आढळून आलें.

तथापि खरें शाश्वत सौंदर्य मानवी जीवनांत आढळत नसून सृष्टीमध्येच आढळतें हा विचार केशवसुतांनी आग्रहाने मांडला आहे.

म्हणुनि कथितों निःशंक मी तुम्हांतें
असे सुंदरता अढळ जरी कोठे
तरी करि ती सृष्टींत मात्र वास
पहा मोहिल सर्वदा ती तुम्हांस (' अढळ सौंदर्य ')

खरें शाश्वत सौंदर्य जसे सृष्टींतच सामावलेलें आहे तसाच खरा आनंदहि सृष्टींतच सामावलेला आहे.

परंतु भुंगा ! तव गान
परमानंदें परिपूर्ण !

... ..

प्रीति, चारुता, आनंद
यांचे गा मधुरच्छंद;
प्रीति, चारुता, आनंद
सिंचिति सृष्टीचा कंद ! (' भुंग ')

पुष्प हें त्यांच्या दृष्टीने ' चिरतरुग ' व ' चिररुचिर ' आहे. फुलाला उद्देशून ते म्हणतात---

! सौकुमार्य तव अजुनी आहे
! हसतचि आहे हास्य तुझें हे. (' पुष्पाप्रत ')

! काव्याच्या स्वरूपाविषयी केशवसुतांचे विचार जसे त्या काळीं अभिनव होते. तसेच काव्याच्या प्रयोजनांविषयीचे त्यांचे विचारहि अभिनव होते. काव्यविषयक मूलभूत कल्पना बदलून टाकून नवीन कल्पनांची प्रस्थापना करावयास पाहिजे हा विचार प्रथम केशवसुतांच्या कवितांमध्ये स्पष्टपणे प्रकट झाला भोवतालच्या अचेतन, निरुद्योगी व उदास जगाला चैतन्य देणें हें कवितेचें कार्य होय हा विचार केशवसुतांनी पुन्हा पुन्हा मांडला आहे. कवि हा निद्रितांना स्फूर्ति देणारा असून त्याच्या काव्याने औदासीन्य व शैथिल्य या गोष्टी दूर पळून गेल्या पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह आहे.

गाण्याने कविच्या प्रभाव तुमचा वर्धिष्णुता घेइल,
स्फूर्तीचा तुमच्या पिढ्यांस पुढल्या साक्षी कवी होइल.
हातीं घेउनिया निशाण कवि तो पाचारितो बान्धवां
' या हो या झगडावयास सरसे व्हा झेळवा वाहवा ! '
प्रेतेंही उठवील जी निजरवें, ती तो तुतारी करी,
आतां नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी ?

(' कवितेचें प्रयोजन ')

केवळ ' परनिर्वृति ' (उत्कट आनंद) प्राप्त करून दिली म्हणजे काव्याचें प्रयोजन संपलें नाही. वाचकाला उत्कट आनंद प्राप्त करून देणें हें कवितेचें प्रयोजन नाही असें नाही. ' गाण्याने श्रम वाटतात हलकें हेंही नसें थोडकें. ' (' कवितेचें प्रयोजन '). परंतु मनाला रिझविणें, निर्भेळ आनंदाची प्राप्ति करून देणें, एवढें एकच कवितेचें कार्य नसून तिला इतर अनेक महत्त्वाचीं कार्ये करावयाचीं असतात. समाजांत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी एक साधन याच दृष्टीने केशवसुत काव्याकडे पाहत आहेत पुढील ओळी पाहा.

(पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीने दिली असे
टेकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुन या देउं कसें !
(' स्फूर्ति ')

तात्पर्य, काव्याचें निशाण हातांत धरून केशवसुतांना समाजांत जिकडे तिकडे बंडाची धामधूम उडवून घावयाची आहे. काव्याच्या प्रयोजनाविषयींचा हा विचार या पद्धतीने मराठी काव्याच्या क्षेत्रांत प्रथम केशवसुतांनीच मांडला. अर्थात् काव्याचें हें एकच प्रयोजन असलें पाहिजे असा त्यांचा आग्रह नाही. त्यांचा आग्रह इतकाच आहे की, काव्याची जीं अनेकविध प्रयोजनें असूं शकतील त्यांच्यापैकी उद्बोधन अथवा जागृति हें सर्वांत महत्त्वाचें प्रयोजन आहे, आणि प्रचलित दुरवस्था व तिचे घातुक परिणाम विचारांत घेतले असतां काव्याने हें कार्य तातडीने करावयास पाहिजे.

स्वातंत्र्याची लालसा, प्रयत्नवाद, आशावाद, व सर्व प्रकारच्या गुलाम गिरीविरुद्ध तक्रार या गोष्टींचा अगदी ओजस्वीपणाने आविष्कार करणाऱ्या

केशवसुतांसारख्या बंडखोर वृत्तीच्या कवीने अनेक वेळां पराकाष्ठेचें दौर्बल्य दाखवावें व आपल्या मनाच्या तीव्र व्यथा आर्त शब्दांत व्यक्त कराव्यात हा प्रकार सकृद्दर्शनी अनाकलनीय वाटेल. पण 'रोमॅटिक' संप्रदायांतील अनेक भावनाशील कवींच्या स्वभावधर्मांत या परस्परविरोधी वृत्ति मुरलेल्या दिसतात. शेली या इंग्लिश रोमॅटिक कवीचें उदाहरण या बाबतींत देतां येण्यासारखें आहे. रसरसलेला आशावाद व तीव्र नैराश्य या अत्यंत भिन्न प्रवृत्ति अशा कवींच्या ठायीं एकाच वेळीं सुद्धा अस्तित्वांत असूं शकतात. प्रत्यक्ष केशवसुतांच्याच भाषेंत सांगावयाचें झालें तर,

कविच्या हृदयीं उज्ज्वलता

आणिक मिळती अंधुकता; (' भृंग ')

असा हा प्रकार होत असला पाहिजे.

आणि याच वृत्तींतून गतकाळांतील सुखाच्या नाशामुळे कवीला हुरहुर लागलेली असून बाल्यांतील दिवस पुन्हा यावेत अशी तळमळ पुन्हा पुन्हा तो व्यक्त करीत आहे. निघून गेलेल्या सुखाच्या स्मृतीने हृदयाला होणाऱ्या व्यथेचें आविष्करण करणारे पुढील आर्त उद्गार पाहा.

मुखा फिरवुनी, जरा वळुनि पाहतां मागुती

कितीक हृदये वदा चरकल्याविणे राहती? . . . .

सुखें न मिळतील तीं फिरुनि !-तीं जरी लाविती

मनास चटका, तरी नयन त्यांवरी लोभती. (' सिंहावलोकन ')

तू आणिक मी पूर्वीं होतों

खेळगडी रे ! स्मरुनि अहा तो

काळ सुखाचा, आता चित्ता

खेद फार होतो !

(' पुष्पाप्रत ')

' रम्य तें बालपण देइ देवा फिरुनिया ' या उद्गारांतील हुरहुर केशवसुतांच्या पुढील ओळींत प्रकट झाली आहे.

मज वय विसरूं दे
ते दिन पुष्पांचे
हे दिन—हाय ! -
हे दिन चिन्तांचे

मुग्ध मधु-बाल्यीं उतरूं दे !
कोवळ्या किरणीं खेळाचे
परंतू लटिकें हसण्याचे !

***

(' म्हातारी ')

केशवसुतांनी मराठी काव्याला नवीन वळण लावले असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा त्यांच्या काव्यांत दिसून येणारे महत्त्वाचे विशेष पुराव्यादाखल देण्यास हरकत नाही. केशवसुतांनी पुढील नावीन्य निर्माण केले असे निभ्रांत-पणे म्हणता येईल—(१) त्यांनी काव्याचे विषय बदलले; (२) आपल्या काळातील विविध घटनांचे पडसाद आपल्या कवितांमध्ये उमटविले; (३) भविष्याविषयी आशावादाची भावना निर्माण केली, (४) व्यक्ति-वादाचा प्रभावी पुरस्कार केला; आणि (५) काव्याचे बहिरंग बदलण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.]

केशवसुतांविषयी लिहितांना श्री. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांनी पुढील महत्त्वाचे विधान केले आहे.—“ पांच दहा वर्षांच्या फरकाने केशवसुतांचे समकालीन असे बरेच.....कवि मासिकांत मिरवले आहेत. त्यांत टिळक, गोरे, लेले, तांबे, मोडकद्वय, भिडेद्वय, कोल्हटकर, केळकर, घाटे, लिमये, नंदुरवारकर, रहाळकर, दडकर, करंदीकर (विनायक), मुजुमदार, आपटे (अनंततनय), इत्यादि नांवे व 'बी', भृंग' इत्यादि टोपणनांवे सामान्यतः वारंवार आढळतात. या सर्व कवींच्या स्फुट काव्याचे सामग्याने अवलोकन केले असता असे आढळून येईल की, वरील कलमांत वर्णिलेल्या एकाच परिस्थितीच्या (म्हणजे केशवसुतांनी ज्या विविध सामाजिक व राजकीय परिस्थितींत काव्य लिहिले त्या परिस्थितीच्या) मुर्तीत हे कवि बनले होते. त्यांच्या विदग्ध व ललित काव्याचे बाह्यंग कितीही निरनिराळे भासले, तरी अंतरंगाचा ठाव घेतल्यास त्यांत समान वृत्ति, स्फूर्ति व आकांक्षा दिसून येतात; प्रत्येकाचा व्यासंग, स्वाभाविक कल, आवडनिवड व परिश्रम यांचा परिणाम काव्याच्या बहिरंगावर झालेला आढळेल, परंतु त्यांच्या काव्याचे अंतरंग वरील कलमांतिल सहजक्रमप्राप्त परिस्थितीनेच रंगलेले आहे.” ६

वरील अवतरणांत केशवसुत व त्यांचे समानकालीन कवि एकाच परिस्थितीत वावरत होते असें जें श्री. भिडे म्हणतात तें अगदी बरोबर आहे. केशवसुतांच्या भोवताली जी राजकीय व सामाजिक परिस्थिति होती तीच परिस्थिति बाकीच्या कवींच्या भोवतालीहि होती. परंतु केशवसुतांची जी मनोवृत्ति होती, तीच मनोवृत्ति इतर सर्वच समकालीन कवींची होती असा तर्क करण्यास मुळीच जागा नाही. व्यक्तिवाद, स्वातंत्र्यवाद, मूर्तिभंजन, आत्मनिष्ठा इत्यादि गोष्टी केशवसुतांच्या स्वभावांत मुरलेल्या होत्या. तशा त्या प्रत्येक समकालीन कवींच्या स्वभावांत मुरलेल्या होत्या असें कदापि म्हणतां यावयाचें नाही. श्री. भिडे यांनी दिलेल्या कवींच्या यादींतील कांहीं कवींचें केशवसुतांशीं एखाद्या दुसऱ्या बाबतींत साम्य होतें यांत शंका नाही. परंतु ह्या कवींच्या काव्याचें बहिरंग परस्परापासून कितीहि भिन्न दिसलें तरी त्यांच्या अंतरंगाचा ठाव घेतल्यास त्यांची वृत्ति, स्फूर्ति व आकांक्षा या गोष्टी अभिन्न होत्या, हें श्री. भिडे यांचें विधान आपल्याला मान्य करतां येणार नाही. ज्यांना आपण निःसंदेहपणें 'रोमँटिक' कवि म्हणूं अशा कवींचेंहि प्रत्येक बाबतींत परस्परांशीं पूर्ण साम्य होतें असें म्हणतां येणार नाही. उदाहरणार्थ, टिळक, तांबे, विनायक 'बी' इत्यादि कवि निःसंशय 'रोमँटिक' असले तरी त्यांच्यापैकी प्रत्येकाचें मनोवृत्ति, स्फूर्ति, व आकांक्षा यांच्या बाबतींत केशवसुतांशीं पूर्ण साम्य होतें असें कोणीहि म्हणूं शकणार नाही.

। केशवसुतांच्या संप्रदायांत आपण समाविष्ट आहों असें म्हणण्यांत धन्यता मानणाऱ्या कवींच्या ठिकाणींहि आत्यंतिक व्यक्तिवाद, स्वातंत्र्यवाद किंवा मूर्तिभंजन या गोष्टी केशवसुतांमध्ये ज्या प्रकर्षाने दिसून येतात त्या प्रकर्षाने दिसून येत नाहीत. आत्मनिष्ठा किंवा आत्माविष्काराची आसक्ति, सृष्टि सौंदर्याचें आकर्षण, अज्ञेयवाद किंवा गूढवाद, रचनाविषयक प्रयोग करण्याची हौस, इत्यादि ज्या गोष्टी केशवसुतांमध्ये दिसून येतात त्या थोड्या फार प्रमाणांत त्यांच्या परंपरेंतील बहुतेक सर्वच कवींच्या ठायीं दिसून येतात. तथापि तांबे, 'बी', विनायक, गडकरी, बालकवि या कवींमध्ये, किंवा 'रविकिरणमंडळां'तील कवींमध्ये ज्या गोष्टी दिसून येत नाहीत अशा कांहीं गोष्टी केशवसुतांत दिसून येतात. व्यक्तिवादाचा अतिरेक, निष्ठुर मूर्तिभंजन,

आणि नवसमाजनिर्मितीची जाज्वल्य तळमळ या गोष्टी केशवसुतांच्या काव्यांत ज्या उत्कटतेने दिसून येतात, तितकी उत्कटता त्यांच्या परंपरेंतील पुढील कोणाहि कवीच्या काव्यांत दिसत नाही असें म्हटलें तरी चालेल. तात्पर्य, अंतरंगाचा विचार प्रस्तुत असतां प्रत्यक्ष केशवसुतांपासून संपूर्णपणें स्फूर्ति घेतलेल्या व त्यांच्याच परंपरेंत रुळलेल्या समकालीन, किंवा उत्तर-कालीन कवींचेहि मनोवृत्ति व अभिव्यक्ति या बाबतींत केशवसुतांशीं तादात्म्य नाही. मग जुन्या परंपरेंत मुरलेल्या, व त्या परंपरेचा भरपूर अभिमान वाहणाऱ्या पंडित कवींचें व केशवसुतांचें अंतरंग एकरूपच आहे, हें विधान नुसतेंच अतिरेकी नाही तर प्रामादिकहि आहे.

***

आता काव्याच्या बहिरंगाचा विचार. (केशवसुतांच्या आसपास झालेले बहुतेक सर्व कवि जुन्या पंडिती धाटणीची वृत्तबद्ध रचना करण्यांत निमग्न होते. रचनाविषयक प्रयोग करण्याचें धाडस प्रथम केशवसुतांनीच केले. निर्यमक रचना करण्याचा पायंडा पाडला त्यांनीच. तशी केशवसुतांनी निर्यमक रचना फारच थोडी केली आहे. त्यांची रचना बहंशीं यमकच आहे. पण यमकरहित कविता करणें ज्या काळीं धटिंगणपणाचें लक्षण मानलें जात असे त्या काळीं केशवसुतांनी आपल्या कांही कवितांत यमकाचें बंधन झुगारून दिलें. 'कवि कृष्णाच्या निर्यमका हे महाराष्ट्र देशा' असा गडकऱ्यांनी आपल्या 'श्रीमहाराष्ट्रगीत' या कवितेंत केशवसुतांच्या निर्यमक रचनेच्या प्रयोगाचा उल्लेख केला आहे. पुढच्या कवींनी केलेले सर्वच रचना-विषयक प्रयोग केशवसुतांनी करून पाहिले असें म्हणतां येणार नाही. त्याच-प्रमाणे अतिरिक्त बंडखोरपणा करण्यासाठी उद्युक्त झालेल्या केशवसुतांनी परंपरेने चालत आलेलें प्रत्येक रचनाविषयक बंधन झुगारून दिलें असेंहि नाही. उदाहरणार्थ, यमकांचें बंधनच पाहा. सुनीतासारख्या रचनेंत कांही ठिकाणीं त्यांनी यमकांचा क्रम बदलला असला (१-४; २-३) तरी जाणून बुजून निर्यमक रचना करण्याचा उपक्रम त्यांनी केला नाही. ज्या थोड्या ठिकाणीं यमक दिसत नाही त्याहि ठिकाणीं यमक जाणून बुजून मोडणें हा त्यांचा हेतु नसून तेथे त्यांना यमक साधतांच आलें नाही असें

दिसतें. आणि कांही ठिकाणीं काय वाटेल तें करून यमक साधण्याचीहि त्यांची धडपड दिसून येते.

उदाहरणार्थ,

तयाचिया हो खिडकीचिया, उगे,
खाली, तुम्ही जाउनि हो रहा उभे,-
तिच्या तयाच्या मग गोड लीला
ऐकून पावाल तुम्ही मुद्दाला ! (' कविता आणि कवि ')
तेथ गरजा माझिया लहान्या त्या
सहजगत्या भागुनी सदा जात्या. (' एक खेडे ')
तरी होतीं तीं स्वर्गमुखे थोडीं
तरी नसती कीर्तिची मला चाडी ! (' एक खेडे ')

कांहीं ठिकाणीं एकाच श्लोकांत वृत्तमिश्रणाचा प्रकारहि केशवसुतांनी केला आहे.

मीं पाहिली एक सुरम्य बाला,
वर्णू कसा त्या-स्मरसंपदेला ?
वृक्षावरी वीज जधीं पडावी,
त्याच्या स्थितींतचि तिची महती पहावी.
(' माझा अन्त ')

या कडव्याच्या पहिल्या तीन ओळी ' इंद्रवज्रा ' वृत्तांत असून शेवटची ओळ मात्र ' वसन्ततिलका ' वृत्तांत आहे. या सर्व कवितेंत केशवसुतांनी हाच प्रकार केला आहे. या ठिकाणीं केशवसुतांनी मुद्दाम वृत्तवैचित्र्यासाठीच हा वृत्तमिश्रणाचा प्रयोग केला आहे असें डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचें म्हणणें आहे.^७

रचनाशैथिल्याचा आणखी एक प्रकार केशवसुतांच्या कवनांत दिसून येतो. परंतु तो भाषाप्रभुत्वाच्या अभावामुळे उत्पन्न झालेला आहे, कीं बंध-

नांचा त्याग करण्याच्या लालसेने केशवसुतांनी तो मुद्दाम केला आहे, हें नेमकें सांगतां येत नाही. प्रत्येक चरणाच्या शेवटीं विचार पूर्ण होऊन तेथे विराम यावयास पाहिजे असा एक संकेत आहे. काव्यांतील रचनेचें सौंदर्य वृद्धिंगत करण्यासाठीच हा संकेत आहे. परंतु अनेक ठिकाणी केशवसुतांनी हा संकेत पाळलेला दिसत नाही.

तेथ कोपरें अंकीं टेकुनि
करांजलीला मस्तक देउनि
वसलों; इतुक्यामाजी करुणा--
रसपूर्ण गुती माझ्या श्रवणां
आकर्षुनि घे; हृदय निवालें,
तन्मय झालें, द्रवलें; आलें--
लोचनांतुनी तोय कितिकदां.. ('सतारीचे बोल')

स्वरसंगम त्या क्रीडांचा
ओळखणें, हा ज्ञानाचा--
हेतु; तयाची सुंदरता
व्हावा चित्ता--
प्रत ती ज्ञाता,
वाडें कोडें गा आता-- ('ज्ञपूर्णा')

वियोगसमयीं झालें त्यांचें
म्लान रूप जें परस्परांचें--
ध्यानीं येतां प्रेमग्रंथि..... ('फार दिवसांनी भेट')

सोसाट्यानें वहावयाचें; म्हणुनि मरुद्गण खेळांत--
मग्न होउनी चक्रावरती
आरोहुनि, सांप्रत हे जाती.. ('वातचक्र')

‘ चरणान्तीं विराम द्यावयास पाहिजे तो न घेतां पुढील चरणांत जेथे यति नाही तेथे तो अर्थाच्या सोयीसाठी घेतल्यास तें कर्णकुट व वैरस्यकारक होतें ’ असें माधवराव पटवर्धनांनी या दोषाचें स्वरूप सांगितलें आहे.^८

या दोषाचें उदाहरण म्हणून पटवर्धनांनी पुढील कडवें उद्धृत केलें आहे.

लीलेने स्वकरांत तो धरितसे कांडी बरूची जधी
सान्या सुंदर वस्तु त्या झडकरी येती समाधीमधीं
त्याच्या, येउन त्या तयांस वदती ‘ आम्हांस दे भूषणें
दिव्यें, आणि शिकीव लौकरि अम्हां तीं अप्सरोगायनें ! ’
(‘ कवि ’)

रचनेचा वर वर्णिलेला प्रमाद केल्याबद्दल गेल्या शतकाच्या सुरवातीला फ्रान्समध्ये प्रसिद्ध कवि व्हिक्टर ह्यूगो याच्यावर टीकाकारांनी फार मोठी झोड उठविली होती. एक विचार अथवा कल्पना एका ओळींत पूर्ण झालीच पाहिजे, दुसऱ्या ओळीत ती घुसतां कामा नये, हा जो रचनाविषयक नियम फ्रान्समध्ये प्रचलित होता तो शिथिल करून एका ओळींत पूर्ण न झालेला विचार दुसऱ्या ओळींत पूर्ण होण्यास हरकत नसावी असें ह्यूगोचें प्रतिपादन होतें.^९

वृत्तविषयक प्रयोगाच्या बाबतीतील केशवसुतांची एक महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे निरनिराळ्या ‘ जातीं ’ची रचना ही होय. अक्षरवृत्तांऐवजीं जातिरचना केल्यामुळे त्यांना बरंचसे स्वातंत्र्य मिळालें, व गेयताहि आपोआप निर्माण झाली. केशवसुतांची अक्षरवृत्तांत जी रचना आहे तिच्या मानाने ही जातिरचना किती तरी अधिक सुश्लिष्ट झालेली आहे हें स्पष्टपणें दिसून येतें. वृत्तविषयक प्रभुत्व अंगीं नसल्यामुळे ही जातिरचना केशवसुतांना मानवलेली दिसते. सुनीताची रचना हा केशवसुतांचा आणखी एक अभिनव उपक्रम

८. छन्दोरचना, पृ. ६४

९. याच्या विस्तृत विवेचनासाठी साहित्यांतील संप्रदाय या माझ्या ग्रंथातील ७१-७३ हीं पृष्ठें पाहावीं.

होय. वास्तविक पाहतां शार्दूलविक्रीडित वृत्ताचे साडेतीन श्लोक असें याचें स्वरूप असल्यामुळे परंपराभिमानी लोकांना यांत कसलाहि बंडखोरपणा दिसून यावयास नको होता. यमकाची पद्धति मात्र त्यांनी परिचयांतील शार्दूल-विक्रीडितापेक्षा निराळी वापरली हें खरें आहे. पण एवढ्यामुळेहि कांही परंपराभिमानी टीकाकारांनी सुनीताविरुद्ध अकांडतांडव केलें. हा प्रकार इंग्रजींतून आलां, यामुळेच केवळ हें झालें असलें पाहिजे असें वाटतें. श्री. हिंगणेकर यांनी सुनीताच्या उपयोगावर पुढीलप्रमाणें टीका केला आहे.^{१०} “इंग्रजीचें वेडेंवाकडें अनुकरण करण्याची इच्छा मराठी काव्य-लेखकांनीं करावी हें त्यांचें विचारदारिद्र्यच होय....सॉनेटाची नवीन दूम मराठींत आणण्यांतच जे लोक गुरफटून गेले आहेत त्यांचा अर्थच मला कळत नाही.” एका कवीने उपहासाच्या भावनेने सुनीताला ‘सण्णाट’ हें नांव दिलें व ‘सण्णाटा ! तुज भुलतिल मूर्ख मात्र’ अशी सुनीतवाल्यांची टवाळी करून ‘तुझा जन्म युरोपांत झाला असल्यामुळें त्वां तेथेच राहावें व आर्यभूमींत क्षणभरहि न यावें’ अशा अर्थाचा उपदेश ‘सण्णाटा’ ला केलेला आहे.^{११} प्रो. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनीहि ‘तुच्छ उपाधि’ या शब्दांनी सुनीताची संभावना केल्याचें नमूद आहे. परंतु विरोधकांनी केलेल्या असल्या टवाळीला किंवा उपहासाला न डगमगतां केशवसुतांनीं या नवीन प्रकाराचा एखाद्या मिशनऱ्याच्या उत्साहाने प्रचार केला.

केशवसुतांच्या काव्यांतील नवीन गोष्टींची चर्चा पुरी करण्यापूर्वीं एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. केशवसुतांना भाषाप्रभुत्वाची किंवा स्वैर कल्पनाविलासाची देणगी अगदी लाभलेली नव्हती. यामुळे त्यांची रचना बह्वंशीं नीरस व गद्यप्राय झालेली आहे. बालकवि किंवा गडकरी यांच्या काव्यांतील भाषेचा व कल्पनेचा मनोहर विलास केशवसुतांच्या काव्यांत चुकून सुद्धा आढळणार नाही. फार प्रयत्नाअंतीं त्यांना आपल्या कांही कविता रचनेच्या दृष्टीने बऱ्याचशा ठाकठिकीच्या करतां आल्या इतकेंच या बाबतींतील त्यांचें कर्तृत्व होय !

१०. काव्यचर्चा, पृ. १७६

११. काव्यचर्चा, पृ. १७६-१७७

भाषेचा फुलोरा व आकर्षक कल्पनाविलास, इत्यादि गोष्टींचा केशवसुतांच्या काव्यांत पूर्ण अभाव असला तरी त्यांत प्रकट झालेल्या अत्यंत ओजस्वी, अभिनव, क्रांतिकारक विचारांचा, स्वातंत्र्यवादाचा, मूर्तिमंजनाचा उदारमतवादाचा, मानवधर्माचा, आत्मनिष्ठेचा, व्यक्तिवादाचा, व आत्माविष्काराच्या लालसेचा तत्कालीन व उत्तरकालीन कवींवर जो प्रभाव पडला त्याला आधुनिक मराठी वाङ्मयांत तोड नाही. निबंधांच्या क्षेत्रांत चिपळूणकरांचे वर्चस्व जसे अबाधित राहिले, तसेच निरनिराळ्या मनोवृत्तींच्या कवींवर केशवसुतांचे वर्चस्वहि आजपर्यंत अबाधित राहिले आहे हे स्पष्टपणे दिसत आहे. प्रत्येकच कवीने केशवसुतांच्या मनाशी समरस होऊन थेट त्यांच्याच पद्धतीने कविता लिहिली असा याचा अर्थ मुळीच नाही. ज्यांना आपण स्वच्छंदवादी^{१२} परंपरेतील कवि असे नांव देऊं असे कवि निरनिराळ्या बाबतींत केशवसुतांपासून अगदी भिन्न असले तरीहि केशवसुतांचा प्रभाव बहुतेकांवर थोड्याफार प्रमाणांत झालेलाच आहे हे अमान्य करतां येणार नाही. केशवसुतांच्या मृत्यूनंतर गेल्या पंचेचाळीस वर्षांत केशवसुतांना अपरिचित असलेल्या अनेक वैशिष्ट्यांचा स्वच्छंदवादांत प्रवेश झाला हे अगदी खरे आहे. तथापि आज जे 'नवकाव्य' मराठीमध्ये तरारले आहे व सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी 'रविकिरणमंडळाने' जे काव्य लिहावयास सुरवात केली त्या दोन्ही प्रकारच्या काव्याचीं मुळे केशवसुतांच्या काव्यांतच आपल्याला आढळून येतील.

१५ जून १९५८

रा. शं. वालिंबे

* * *

१२. 'स्वच्छंदवाद' हा इंग्रजीतील 'रोमँटिसिझम्' या शब्दाचा पर्याय म्हणून मी वापरला आहे.

के श व सु त

काव्यं आणि परामर्श

★ ★ ★

★ ★ ★

निवडक कविता

१. प्रियेचें ध्यान

[शिखरिणी]

“ उद्यां प्रातःकालीं इथुनि मजला जाण निघणें
 पुण्याला जाण्याला, स्वजन सर्गळा सोडुनि गडे;
 उद्यां एव्हां माझ्याविण वद कसें होइल तुज्या ?
 दुणे तूझेवीणें श्रम सखि ! पथीं होतिल मला ! ”

असें मोठ्या कष्टें तुजजवळीं मी पतिन ! वदतां,
 गळां तूझे माझे, मम तव, सखे हस्त असतां,
 विशालाक्षीं तूझे जल भरनियां मी न दिसुनी,
 वियोगाला भावी, समजलिस तूं भूत चुकुनी !
 निशीथीं या आतां असशिल मला ध्यावनि जसें
 मदाभासा स्वांगीं विरहविक्रलीं वेष्टित, तसें—
 मला शोकानें तूं समजुनि मदाभास दिधलें,
 स्मरुनी तें आलिंगन, हृदय हें फारचि उले !
 गमे तूतें ध्याया मज न दुसरी आकृति बरी,
 रतीचे वेळींच्या शिरति हृदयीं अन्यहि जरी;
 म्हणूनीयां वाटे मज अनुभवें याच सखये,—
 सुखाहूनी दुःखा स्मरति बहुधा बद्ध हृदये !

अहा ! अंकीं माझे तुज बघतसें मी बसलिस,
 शिरा स्कंधीं माझे लवघुनि गडे तूं पडलिस,
 वियोगाचे तर्कें रडत असतां, अश्रु सुदती !
 तुझे, माझ्या वक्षीं टपटप बधे मी उतरती !
 टिपाया मी त्यांतें, पदर सरसावीं, परि गडे,
 भिजोनी तो तूझे नयन सुकणें, हें नच घडे;—
 असें कां व्हावें हें न कळुनि रडे मी खळखळां,
 पुसाया तें लागे अहह ! नयनां तोच मजला !

२. सृष्टि आणि कवि

[शिखरिणी]

वयस्या, गाते ही मधुघनरवे सृष्टि मधुर,
 कसा गाऊं तीच्यापुढति वद मी पामर नर ?
 तशी ती गातांना श्रुतिसुभग तीं पक्षिकवनें
 कशासाठीं गावीं अरस कवनें मीं स्ववदनें ?
 मिषानें वृष्टीच्या खळखळ अशी सृष्टि रडतां
 कुणाची ढाळाया घजल तसले अश्रु कविता ?
 निशीथीं ती तैशी हळु मृदुमरुच्छ्वास करितां
 कवीची गा कोण्या त्यजिल तसले श्वास दुहिता ?

ऑक्टोबर १८८६

✱ ✱ ✱

३. कविता आणि कवि

[श्लोक]

अशी असावी कविता, फिरून
 तशी नसावी कविता, म्हणून
 सांगावया कोण तुम्ही कवीला
 अहांत मोठे ? पुसतो तुम्हांला
 युवा जसा तो युवतीस मोहें
 तसा कवी हा कवितेस पाहे;
 तिला जसा तो करितो विनंती
 तसा हिला हा करितो सुवृत्तीं.
 लाडीगुडी चालव लाडकीशीं
 अशा तऱ्हेनें, जरि हें युव्याशीं

कोणी नसे सांगत, थोर गौरवे
कां तें तुम्ही सांगतसां कवीसवे ?

वरुनियां काव्य जनांत आणणें,
न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें;
करुनि तें दंग मनांत गुंगणें,
तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्हणें.

सभारुची पाहुनि, अल्प फार,
रंगीं नटी नाचवि सूत्रधार;
त्याचें तयाला सुख काय होय ?
तें लोकनिन्दाभयही शिवाय !

नटीपरी त्या कविता तयाची
जनस्तुती जो हृदयांत याची;
पढीक तीचे परिसूनि बोल
तुम्ही कितीसे भुलुनी डुलाल.

स्वभावभूयिष्ठ जिच्यांत माधुरी,
अशी तुम्हांला कविता रुचे जरी;
कवीस थोडा कवितेबरोबरी,—
न जाच वाटेस तयाच्या तरी.

तयाच्या हो खिडकीच्या, उगे,
खालीं, तुम्ही जाउनि हो रहा उभे,—
तिच्या तयाच्या मग गोड लीला
ऐकूनि,, पावाल तुम्ही मुदाला !

३० डिसेंबर १८८६.

४. अढळ सौंदर्य

[दिंडी]

तोच उदयाला येत असे सूर्य.
 अहो क्षितिजावर त्याच नव्हे काय ?
 तेच त्याचे कर न का कुंकुमानें
 वदन पूर्वेचें भरिती सभ्रमानें ?
 तेच तरु हे तैशाच पुष्पभारें
 लवुनि गेले दिसतात पहा सारे !
 त्याच वल्ली तैसेंच पुष्पहास्य
 हंसुनि आजहि वेधिती या मनास !
 कालचे जे कीं तेच आज पक्षी
 कालच्या हो ज्या त्याच आज वृक्षीं
 बसुनि गाती कालचीं तींच गानें,—
 गमे प्रातःप्रार्थना करिति तेणें !
 काल जो का आनन्द मला झाला
 तोच आजहि होतसे मन्मनाला ;
 कालचा जो मी तोच हा असें का ?
 अशी सहजच उद्भवे मनीं शंका.
 अशी सहजच उद्भवे मनीं शंका
 काय समजुनि समजलें तुम्ह ला का ?
 असे अनुभव कीं—रिझवि एकदां जें
 पुन्हां बहुधा नच रिझों त्याच चोजें.
 पुन्हां बहुधा नच रिझों त्याच चोजें
 कसें मग हें वेधिलें चित्त माझें—
 आज फिरनो या सूर्य—तरु—खगांनीं
 आपुलीया नवकान्ति—पुष्प—गानीं ?

म्हणुनि कथितों शिःशंक मी तुम्हांतें,—
 असे सुन्दरता अढळ जरी कोठें
 तर करी ती सृष्टींत मात्र वास—
 पहा मोहिल सर्वदा ती तुम्हांस.

१८८६

✱ ✱ ✱

५. अपरकविता दैवत

[शिखरिणी]

प्रिये, माझ्या उच्छृंखल करुनियां वृत्ति सगळ्या,
 तुझ्या गे भासानें कवनरचनेला वळविल्या ;
 अशी जी तूं देशी प्रबलकवनस्फुर्ति मजशी,
 न होशी ती माझें अपरकविता-दैवत कशी ?
 बरें का हें वाटे तुज ? —तुजवरी काव्य लिहुनी
 रहस्यें फोडावीं सकळ अपुलीं मीं मग जनीं ?
 त्यजूनी ही इच्छा, मज सुखविण्या ये तर खरी,—
 स्तनीं तूझे व्हावीं तर रचिन काव्यें स्वनखरीं !

रचायापूर्वीं तीं, रसनिधि असे जो मग उरीं—
 जयाच्या काव्यें या खचित असती फक्त लहरी,
 तुला तो द्याया मी निधिच किती हा उत्सुक असें ! —
 करांनीं गे आकर्षुनि निधिस त्या घे तर कसें !

असा मी द्याया हें हृदय तुजला पत्नि सजलों,
 पुन्हां कां तूं मातें तरि न दिसशी ? — वा, समजलों ! —
 पुण्यामध्ये ना मी अहह ! बहरीं सोडुनि तुला
 शिकायला आलों ! —तर मग तुझा दोष कसला ?

कुठें तूं ? — मी कोठें ? जवळ असशी तूं कुठुनियां !
 निवेदूं हें कैसें हृदय तुजला मी इथुनियां ?

तुझेवीणें तूझेवर मजसि काव्येंच लिहिणें !
 उपायानें ऐशा मन विरहतापीं रमविणें.
 विदेशीं गे भुंगा प्रियकर कळीला स्मरुनि तो
 स्वगुंजालापांला फिरुनि फिरुनि घेत असतो,
 वियोगाचीं तेवीं करुनि कवनें हीं तुजवरी !
 तयांच्या आलापां, स्मरुनि तुज, मी सम्प्रति करीं !

१८८६

* * *

६. दुर्मुखलेला

[शार्दूलविक्रीडित]

माझे शुष्क खरेंच हें मुख गुरो ! आहे, तया पाहुनी
 जाती प्रेक्षक सर्वही विरस ते चित्तामधीं होउनी;—
 हें सर्वा उघडें असूनि वदुनी कां तें तुम्हीं दाविलें ?
 तेणें भूषण कोणतें मग तुम्हां संप्राप्त तें जाहलें ?

“ याचें तोंड कुरूप हें विधिवशात् शार्दूल काव्यें नवीं,
 तेणें सर्वहि डोलतील जन हे हर्ष कदाचित् भुवि ! ”
 विद्यासंस्कृत त्या तुझ्या, क्षणभरी, मस्तिष्कतन्तूवरी
 येता नम्र विचार हा तुज भला होता किती तो तरी !
 जे मुंग्या म्हणुनी मनीं समजशी या मंडळीभीतरां,
 ते पक्षी उडतील होउनि गुरो ! व्योमीं न जाणों वरी !
 राखेचीं ढिपळें म्हणोनि दिसतीं जीं, तीं उद्यां या जगा
 भस्मीसात् करणार नाहीत, अशी तुम्ही हमी छाल का ?
 माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि या, चालावयाचा पुढें
 आहे सुन्दर तो सदा सरसवाङ्निष्यन्द चोहींकडे !
 तुम्हीं नाहि तरी सुतादि तुमचे धातील तो प्राशुनी !
 कोणीही पुसणार नाहि, ' कवि तो होता कसा आननी ? '

७. एका भारतीयाचे उद्गार

[मंदाक्रांता]

- संध्याकाळीं बघुनि सगळी कान्ति ती पश्चिमेला
वाटे सद्यःस्थितिच अपुली मूर्त ती मन्मनाला;
“ हा ! हा ! श्रीचा दिवस अपुल्या मावळोनी प्रतीचे
गेला ! गेला ! ” सहज पडती शब्द हे मन्मुखाचे.
तेणें माथें फिरुनि सगळें जें म्हणोनी दिसावें,
त्या त्या मध्यें स्वजनकुदशा वाचुनी मीं रडावें !
“ जे जे चित्तीं बहुतकरुनी तें सुषुप्तींत भासे ”
वृद्धांचें हें अनवितथ हो वाक्य होईल कैसें ?
प्रातःकालीं रवि वरिवरी पाहुनी चालतांना,
होई मोदातिशय बहुधा सर्वदा या जनांना;
पूर्वीची तो स्थिति परि करी व्यक्त ती वाचुनीयां
एकाएकीं हृदय मम हें जातसे भंगुनीयां !
“ हा जैसा का रवि चढतसे त्याप्रमाणेंच मार्गें
स्वोत्कर्षाचा रविहि नव्हता वाढता काय ?—सांगें;
जावोनी तो परि इथुनियां पश्चिमेंशीं रमाया,
न्हासाची ही निबिड रजनी पातली ना छळायी ! ”
वल्लींनो ! हीं सुबक सुमनें काय आम्हांस होत ?
युष्मद्गानें मधुर, खग हो ? या जनां काय होत ?—
आम्हां डोळे नसति बघण्या पारतंत्र्यामुळें हो !
ऐकायाला श्रुतिहि नसती पारतंत्र्यामुळें हो !
आहे आम्हांवर जब निशा पारतंत्र्यांधकारें,
वाहे जो का उलट कुदशेचें तसें फार वारें,
सौख्याचें तोंवरि फुकट तें नांव व्हावें कशाला ?—
दुःखाचा तोंवरि खचित तो भोग आहे अम्हांला !

आनन्दाचे सर्वाय मजला पारतंत्र्य स्मरून
वाटे जैसे असुख तितुके अन्य वेळीं गमे न !
पाहोनीयां विष जरि गमे उग्र तें आपणातें,
अस्त्रामध्ये शतपट गमे उग्रसें पाहुना तें !

“ देवा ! केव्हां परवशपणाची निशा ही सरून
स्वातंत्र्याचा क्षुमणि उदया यावयाचा फिरून ?
केव्हां आम्ही सुटुनि सहसा पंजरांतुनि, देवा,
राष्ट्रवाला फिरुनि अनुघा देश घेईल केव्हां ? ”

१८८६

✱ ✱ ✱

८. एक खेडे

[दिंडी]

सह्यगिरीच्या पायथ्याला सुपीक
रम्य खोरे कोंकणामधीं एक;
नदी त्यामधुनी एक वाहताहे,
एक खेडे तीवरी वसुनि राहे.
वरुनि सुन्दर मन्दिरें न त्या ठायीं,
परी सार्धो झोंपडो तिथें पाहीं;
मन्दिरांतुनि नांदते रोगराई,
झोंपड्यांतुनि रोग तो कुठुनि राही ?
रोग आहे हा बडा कीं मिजासी,
त्यास गिर्धारि हवें पडायासी;
झोंपड्यांतिल घोंगड्यांवरी त्यास,
पडुनि असणें कोठलें सोसण्यास ?
उंच नाहित देवळें मुळीं तेथें,
परी डोंगर आहेत मोठमोठे;
देवळीं त्या देवास बळें आणा,
परी राही तो सृष्टिमधें राणा.

उंच डोंगर ते, उंच कडे भारी,
 पडे धो ! धो ! ज्यांचियावरुनि वारी,
 भोंवतालें रान तें दाट आहे;
 अशा ठायीं देव तो स्वयें राहे !
 स्तोत्र ओढे थांबल्याधीण गाती,
 सूर वारे आपुला नित्य देती,
 वृक्षगण तो हालुनी डुल्लताहे;
 अशा भक्तीच्या स्थळीं देव राहे !
 अशी नैसर्गिक भव्यता उदास
 तथा खेड्याच्या असे आसपास;
 तसा खेड्याचा घाट तोहि साधा
 भव्यतेला त्या करितसे न बाधा.
 सरळ सार्धेपण असे निसर्गचिं
 मूल आवडतें; केंवि तें तथाचें
 भव्यतेला आणील बरें बाधा ?
 निसर्गाचा थाटही असे साधा.
 लहान्या त्या गांवांत क्षोपड्यांत
 भले कुणबी लोक ते राहतात;
 खपोनीयां ते तदा सुखें शेतीं,
 सरळ अपुला संसार चालवीती.
 अहा ! अज्ञात स्थळीं अशा, मार्ते,
 एक गवतारू खोप रहायातें,
 शेतवाडी एक ती खपायाला,
 लाधती, तर किति सौख्य मन्मनाला !
 तरी नसतो मी दरिद्री धनानें,
 तरी नसतो मी क्षुद्र शिक्षणानें,
 तरी होतीं तीं स्वर्गसुखें थोडीं,
 तरी नसती कीर्तिची मला चाडी !

कीर्ति म्हणजे काय हो ?—एक शिंग :

प्रिय प्राणांहीं आपुलिया फुंक,
रखाडीला जा मिळूनियां वेगें;
शिंगमादहि चाईल मरुनि मार्गें !

कीर्ति म्हणजे काय रे ?—एक पीस :

शिरीं लोकांच्या त्यास चढायास,
छरे पडती पक्ष्यास खावयास;
मागुनी तें गळणार हेंहि खास !

पुढें माझे चालेल कसें, ऐशी
तेथ चिन्ता त्रासिती न चित्तासी;
नीच लोकांला मला नमायास
वेळ पडती थोडीच त्या स्थळास !

शेत नांगरणें पेरणें सुखानें,
फूलझाडें वाडींत शोभवीणें;
गुरे ढोरें मी बाळगुनी कांहीं,
दूधदुभतें ठेवितों घरीं पाहीं.

कधीं येता पाहुणा जर घराला,
तुझे घर हें, वदतोंच मी तयाला;
गोष्टि त्याच्या दूरच्या ऐकुनीयां,
थक्क होतों मी मनीं तया ठाया—

“ असें जग तें एवढें का अफाट !
त्यांत इतुका का असे थाटमाट ! ”

असें वदतों मी त्याज विस्मर्येसी,
स्वस्थिती तरी तुळितों न मी जगाशीं.

स्वर्गलोकीं सम्पत्ति फार आहे,
इथें तीचा कोटचंश तोहि नोहे;
म्हणुनि दुःखानें म्हणत ‘ हाय ! हाय ’
भ्रमण अपुलें टाकिते धरा काय ?

तरी, स्वपथा जातात सोडुनीयां,
 कुणो तारे तेजस्वी फार व्हाया;
 तधीं तेजाचा लोळ दिसे साचा,
 परी अग्नी तो त्यांचिया चितेचा !
 वीरविजयांच्या दिव्य वर्तमानी
 कृष्ण कदनें पाहतों न त्या स्थानीं;
 भास्कराच्या तेजाळपणीं मातें
 डाग काळे दिसते न मुळीं तेथें !
 सूर्यचन्द्रादिक दूर इथुनि तारे,
 तसें जग हें मानितो अलग सारें;
 जसे नेच्छूं त्यावरी चढायास,
 इच्छितों नच या जगीं यावयास !
 तेथ गरजा माझिया लहान्या त्या
 सहजगत्या भागुनी सदा जात्या;
 म्हणुनि माझे जग असें तेंचि खोरें
 सुखि मजला राखितें चिर अहा रे !

१८८७

***

९. गांधीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून—

[जलधरमाला वृत्ताच्या चालीवर]

येथें होता राहत माझा स्नेही,
 स्नेह्यांसाठीं जो या लोकीं राही,
 पाशांला जो तोडायला पाही
 स्वदेशपाशीं अपणा बांधुनि घेई.
 पाशांविण या कोठें कांहीं नाहीं,
 पाशांकरितां चाले अवघें कांहीं;—

2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

पाशांतुनि या सुटतां सुंदर तारे,
तेज तयांचें विझूनि जाई सारें.

चन्द्रानें या सदैव पृथ्वीपाशीं
राहुनीच कां सेवावें सूर्याशीं ?
शक्त जरी का असेल तो, तरि त्यानें
सेवावा रवि खुशाल निजतंत्रानें.

सोडी पत्नीपाशाची तो आस,
स्वदेशसेवेकरितां घाली कास,
तो मत्सख निज गांवीं गेला आहे,
खोलीला या कुलुप लटकुनि राहे.

येथें गोष्टी आम्ही करीत होतो,
होतो, विद्याभ्यासहि करीत होतो,
मित्रत्वाचें बीज पेरुनी खासें
मैत्रीवल्ली वाढविली सहवासें.

देशाविषयीं गोष्टी बोलत येथें
बसलों, विसरुनि कितोकदां निद्रेतें;
श्वासीं अमुचे श्वास मिळाले तेव्हां,
अश्रूंमध्यें अश्रु गळाले तेव्हां.

ऐसें असतां, पहांट भूपाळचांला
पक्षिमुखांहीं लागियली गायाला,
हवा चालली मंद मंद ती गार,
प्रभाप्रभावें वितळे तो अंधार;

तेव्हां आम्ही म्हटलें—' ही न्हासाची
रजनी केव्हां जाइल विरुनि साची ? '
स्वतंत्रतेची पहांट ती येईल,
उत्कर्षाचा दिन केव्हां सुचवील ?—

“ या डोळ्यांनीं पहांट ती बघण्याचें
असेल का हो तशिबीं दुर्दैव्यांचे ?
किंवा तीतें आणाद्याचे कांहीं
यत्न आमूच्या होतिल काय करांहीं ? ”

असो. यापरी आम्ही प्रश्न अनंत
केले, होउनि कष्टी, परस्परांत;
“ इच्छा धरितां मार्ग मिळे अपणांला ”
या वचनें मग धीर दिला चित्ताला.

कोठें असशिल आतां मित्रा माझे ?—
करीत असशिल काय काय तीं काजें ?—
देशासाठीं शरीर झिजवायाला
स्फूर्ती आणित असशिल का कोणाला ?

तुझी बघुनि ही मित्रा खोली बंद,
विरहाग्नीनें भाजे चेतःकंद,
पुनरपि आपण येथें भेटूं, ऐशी
आशा होई जलधारा मग त्यासी.

[शार्दूलविक्रीडित]

आल्यानंतर अस्त तो, कमल तें पाहूनियां लागलें,
“ उद्यां मित्र करील तो निजकरें येऊनि याला खुलें, ”
ऐसें बोलुनि ज्यापरी भ्रमर तो जातो धमानें दुरी,
जातो बोलुनि या स्थलासहि तसें, मित्रा ! अतां मी घरीं.

१०. गोष्ठी घराकडील मी वदतां गड्या

[वसंततिलका]

गोष्ठी घराकडिल मी वदतां गड्या रे
झालें पहा कितिक हें विपरीत सारें ! —
आहे घरासचि असें गमतें मनांस,
ह्या येथल्या सकळ वस्तु उगीच भास !

ही देख म्हैस पडवीमधि बांधलेली
रोमंथभाग हळु चावित बैसलेली.
मित्रा ! गजांमघुनि या पडवीचिया रे
मौजा पहा क्षणभरी रजनीचिया रे !
डोळ्यांत बोट जरि घालुनि पाहशील
अंधार तो अधिकची तुजला दिसेल ! —
अंधार—जो फलक होत असे अम्हांस
चेतोनिबद्धजनचित्र लिहावयास !

आवाज ' किरं ' रजनी वदतेच आहे,
' घों घों ' असा पवन नादहि बोलताहे;
ऐके पलीकडुनि बेडुक शेतभातीं
पर्जन्यसूक्त सगळे मनमोक्त गाती ?

हीं चारपांच चढुनी हळु पायठाणें
या ओसरीवर अतां जपुनीच येणें !
हें ऐक रे ' टफटका ' करितें घड्याळ
या शान्ततेंत गमतें कुटितेंच टाळ !

डावीस हा बघ निरेखुनि एक माचा
निद्रिस्थ त्यावरि पिता अतिपूज्य माझा,
त्याचा खरोखर न मी क्षण पुत्र शोभें !
तो सर्वदा जरि म्हणें मज पुत्र लोभें !

तातास या बघुनि या हृदयांत खातें,
 होऊन हें हृदय विव्हळ सर्व जातें !
 त्याच्या तरी पदयुगावरि या पडूनी
 न्हाणूं त्यास मग कां वद आंसवांनीं ?

ताताचिया बघ गड्या उजवे कडेला
 बापू असे तिथे बरें अमुचा निजेला,
 अज्ञान तो चपलधी परि बाल आहे
 त्याचेविशीं मम मनीं अतिलोभ राहे !

बापू ! गड्या ! ध्वज उभा करशील काय ?
 तूं देशकारण करूं झटशील काय ?
 बापू ! जनांत दिवटी धरशील काय ?
 स्वातंत्र्यदेव मनसा भजशील काय ?

मित्रा ! घरीं सुदृढ हस्त मदीय फार,
 दारास आडसर घट्ट असेल थोर,
 दाराचिया तर फटींतुन आंत जाऊं,
 सानंद सुस्थित घरांतील सर्व गाऊं !

मित्रा ! इथें कितितरी मज हर्ष होई,
 येथें हवा मधुर, निश्वसनांत येई,
 नाही कधींहि बुधवारवनांत जैशी
 वाटेवरी चतुरांगिचिया न तैशी !

मित्रा ! असा हळूच ये उजवे
 खोली पहा पघळ ही किती ऐसपैस.
 निद्रावश स्वजन येथ, बघूनि यास
 हर्षाचिया न उकळ्या फुटती कुणास

ती एक खाट अवलोक समोर आतां
 आहे सुषुप्तिवश तेथ मदीय माता,
 तीचे कुशींत निजली दिसते मदीय
 भीमा स्वप्ना, बघुनि ती मज हर्ष होय,

मत्कारणें स्तवुनि देव, निजावयातें
 आलीस तूं खचित गे असशील माते ! —
 मोठे त्वदीय उपकार, जरा तरी ते
 जातील का फिटुनियां तव पुत्रहस्तें ?

खालीं मदीय भगिनी दिसती निजेच्या,
 गोष्टी जयांस कथितां न पुण्याच झाल्या !
 ती कोण दूर दिसते ? — निजली असूनी
 जी श्वास टाकित असे मधुनीमधूनी !

कान्ताच ही मम ! — अहा ! सख्ये ! मदीय
 स्वप्नें अतां तुज गडे ! दिसतात काय ? —
 आतां बसो ! पण पुढें तुजला दिसेन
 स्वप्नें सुशीं मग समग्र तुला पुसेन !

मागील वारीं सख्या ! तुळशीस आतां
 वन्दूं, जिला मम जनीं नमिला स्वमाथा !
 सोडूनि गांव वळणें अमुच्या घराचें !
 येऊं घरा परत खासगिवालियाचे !

२२ जुलै १८८७

११. मुळामुठेच्या तीरावर

[चाल—हरिची भगिनी म्हणे सुभद्रा०]

तो :—

“ मुळामुठेच्या हिरव्या सुन्दर या तीरावर, खिन्न अशी,
इकडे तिकडे स्फुंदत सुन्दरि ! वद मजला तूं कां फिरसी ?
क्षण पाण्यावर काय पाहसी ! काय अशी मूर्च्छित पडसी !
पुनरपि उठुनी वक्षःस्थल गे काय असें बडवुनि घेसी !
बससी—पडसी—उठसी ! क्षणभर वस्तीवर वृष्टी देसी !
वस्त्र फाडिसी ! दुःखावेगें केशहि तोडुनियां घेसी !
हिंडत हिंडत सुटल्या केशीं फुलें गुंफिसी वनांतलीं !
तीरीं जाउनि त्यांच्या अंजलि सोडुनि देसी रडत जलीं !
काय असा तर घाला तुजवर पडला, मजला वद बाले !
जेणेंकरुनि स्थल हें तुजला रम्य असुनि शून्यचि झालें ! ”

ती :—

“ रम्य तुजें हें तीर आणि हें पात्रहि होतें मुळामुठे !
रमणीयपणा पण तो आतां गेला सरिते ! सांग कुठें ? ”

तो :—

“ मुळामुठा ही आतां सुद्धां रम्य असे गे पहा पहा !
सुन्दरिच्या पण नेत्रजलांतो ! क्षणभर तुम्ही रहा रहा ! ”

ती :—

“ नाहीं ! माझ्या नेत्रजलांतो ! अखण्ड येथें वहा वहा !
रमणीयपणा परलोकीं मग मन्नेत्रांतो ! पहा पहा ! ”

तो :—

“ रमणीयपणा मनोहारिणी ! या लोकांतचि अजुनि असे !
सुध्याबरोबर तो जाइल कीं काय, असें भय घाटतसे ! ”

ती :—

“ रमणीयपणा स्वयें मूर्तिमान् मत्प्रियकर होता होता ! —
नेला ! नेला ! तो या नदिनें ! हाय हाय ! आतां आतां !
तीरांवरि या तुझ्या एकदां दिसला जो, गे मूळामुठे !
रमणीयपणा हाय हाय ! तो न दिसे आतां मुळीं कुठें ! ”

तो :—

“ डोळे पुसुनी चल गे सुन्दरि ! पैल माझिया गांवाला !
संमति अपुली दे मजला तूं राणी साक्षी व्हायाला !
घरचा मोठा, लष्करांतही अधिकारी गे मी मोठा !
दास आणि दासींचा सजणे ! तुजला नाहीं गे तोटा !
सवाशेर सोन्यानें रमणी ! तुजला मढवुनि काढिन मी ! —
पाणिदार त्या सवाशेर गे मोत्यांनीं तुज गुम्फिन मी ! ”

ती :—

“ सोनें मोतीं प्रिय मज होतीं, किंवा होतीं वन्य फुलें,
तें मन्नाथा ! लग्नाआधीं तुला समजलें कशामुळें ?
उद्यां आमुचें लग्न जाहलें असतें—मग आम्ही दोघें
या तीरावर फिरलों असतो वन्यसुमें शोधित संगें !
तुम्हीं लवविल्या फांद्यांचीं मीं फुलें गडे असतीं खुडिलीं ! —
त्यांची जाळी माझ्या अलकीं असती तुम्हीं गुम्फियली !
न कळे कसें तुम्हांस कळलें आवडती मज वन्य फुलें ! —
म्हणुनी येथें आलां त्यांला जमवाया मत्प्रीतिमुळें !
येथे आलां तर आलां ! पण त्या दरडीवर कां चढलां ? —
माझ्याकरितां पुष्पें खुडितां अहह ! घसरुनी मज मुकलां !
आलें ! आलें ! मीहि जिवलगा ! त्याच तरी या मागनिं ”
असें वदुनि ती चढूनि गेली त्या दरडीवर वेगानें !

तिनें जवळचीं फुलें तेथलीं बरींच भरभर हो खुडिलीं !
 आणि सख्याच्या नांवे डोहीं खालीं सोडुनियां दिधलीं !
 दिव्य अप्सरा भासुनि ती, तर तो विस्मरला भानाला ! —
 पण फार पुढें बघुनि वांकली; धांवुनि जवळी तो गेला !
 पण... ! मित्रांनो ! पुढें कवीला कांहीं न सुचे सांगाया !
 तुम्हिच विचारा मुळामुटेला, जाल हवा जेव्हां खाया !

जुलै १८८७

✱ ✱ ✱

१२. आगवोटीच्या कांटाशीं समुद्राच्या शोभेकडे
 पहात उभ्या असलेल्या एका तरुणीस

तरंग पहिला

[शिखरिणी]

अहा ! गे सृष्टीच्या वरतनु सुते ! निर्भयपणें
 पहा अब्धीच्या या तरल लहरींचें उसळणें ! —
 मनोराज्यां जैशा विविध हृदयां क्लृप्ति उठती
 तशा ना अब्धीच्या तरल लहरी या विलसती ?
 मनोराज्याला या बघ जलधिच्या, फार विरळे !
 कशाला हें तूतें फुकट म्हटलें मीं ? नच कळे !
 स्वयें अब्धीला तूं बघत असतां पाहुनि, मुळीं,
 'सुता तूं सृष्टीची' मम हृदयां ही मूर्ति ठसली.
 निसर्गोद्यानींचे अमृतलतिके ! केंवि दिसती ?
 कशा या सिंधूच्या चपल लहरी गे उगवती ? —
 जशा कांहीं नाड्या अनवरत देहांत उडती
 तशा ना सिंधूच्या चपल लहरी या उच्चलती ?

कसा गे अस्ताला द्युतिपति अहा ! हा उतरतो ?
 कसा या दिग्भागीं सदरुणपणा हा पसरतो ?—
 जणों, सोडोनीया धरणिवनिता ही, दिनमणी
 विदेशाला जातो, प्रकट करितो राग म्हणुनी !
 पहा आकाशीं गे सुभग तरुणी, या दिनकर—
 प्रभेच्या लालीनें खुलत असती हे जलधर !
 जसे क्रीडाशैल त्रिदशललनांचे तळपती !
 जशीं केलिद्वीपें अमरमिथुनांचीं चमकती !

जिथें सौन्दर्याची तरुणि ! परमा कोटि विलसे,
 जिथें आनन्दाची अनपकृत ती पूतिहि वसे,
 अशा या आकाशोदधिमधिल या द्वीपनिचयीं
 रहायाचें तूझ्या अभिमत असें काय हृदयीं ?

मलाही या पृथ्वीवरिल गमतें गे जड जिणें !
 इथें या दुःखांचें सतत मनुजांला दडपणें !
 इथें न्यायस्थानीं अनय उघडा स्वैर फिरतो !
 नरालागीं येथें नरच चरणांहीं तुडवितो !

म्हणोनि, आकाशोदधिमधिल त्या द्वीपनिचया
 निघाया, टाकूं या प्लुति अनलनौकेवरुनि या !—
 शरीरें जीं दुःखप्रभव मग तीं जातिल जलीं !
 सखे ! स्वात्मे द्वीपें चढतिल पहाया वर भलीं !

जरी दुःखाचें हें निवळ अवघें सर्व जगणें,
 तरी या देहाचा सुखदचि असे त्याग करणें !
 सुखासाठीं एका सतत झटतीं आपण जरी,
 तरी देहत्यागें सुख अनुभवूं आपण वरी !

अशुद्ध स्वार्थें जीं नयनसलिलें मानुष सदा,
 शिष्याचीं देहा मग अपुलिया नाहिंत कदा !

जलस्था त्या देवी, फणिपतिसुता सुंदरमुखी,
स्वबाष्पें या देहांवरि हळुहळू ढाळितिल कीं !

प्रवालांच्या शय्ये निजवितिल त्या देवि अपणां,
प्रवालांला ज्या हा त्वदधरगडे ! जिंकिल पण; —
तशी मोत्यांची त्या पसरितिल गे चादर वरी,
सरी ज्या मोत्यांना न तव रदनांची अणुभरी !

शिराखालीं तूझ्या भुज मम गडे ! स्थापितिल हा,
तसा माझ्या कण्ठीं कर तव सखे ! सुन्दर अहा !
जलस्था त्या देवी चरण अपुले गुंतवितिल,
मुखें लाडानें त्या निकट अमुचीं स्पर्शवितिल !

अशा थाटानें त्या निजवितिल गें सागरतलीं,
नसे याचेमध्ये नवल विमले ! जाण मुदलीं,
जरी या रीतीचें शयन अपुलें योग्य न इह ।
नरांच्या जिव्हां तें म्हणतिल जरी पाप अहह ! —

पयःस्था त्या देवी, फणिपतिसुता पंकजपदी,
स्वयंभू सृष्टीचे नियमचि सदा मानीति सुधी.
स्वयंभू सृष्टीचे निःशुष सुधरुं पाहत असे
नराच्या ऐसा या फ्रवण दुसरा मूर्ख गवसे ?
पयोदेवी तूझा बघुनी कबरीपाश निखिल
स्ववेणीसंहारा धरतिवरतीं त्या करतिल; —
तुझी नेसायाची बघुनि सगळी मोहक कला
स्ववस्त्रप्रावारीं उचलतिल गे ती अविकला.

ऋदाचित् त्या देवी, अणि, फणिमणींच्या पण मुली,
सजीव प्रेतें तीं करितिल गडे ! दिव्य अपुलीं ! —
पयोदेवी तेव्हां विचरशिल तूं सागरतलीं;
तुझे संगें मीही विचरिन पयोदेव कुशली !

प्रवालांची तेथें विलसित असे भूमि सुपिक,
पिकें त्या मोत्यांची विपुल निघती तेथ सुवक,
सुवर्णाचीं झाडे, वर लटकती सुन्दर फळे
फुलें हीं रत्नांचीं; बघुनि करमूं काळ कमळे !

समुद्राच्या पृष्ठीं सखि ! बघत बालार्कसुषमा
उषीं बैसूं, त्याच्या अनुभवित मंदौष्ण तिरमा
धरूं दोघे वस्त्रा, जवपवन कोडूं अडवुनी,
शिडाच्यायोगें त्या फडकत सरु सिधुवरुनी !

कधीं लीलेनें तूं बसशिल चलद्देवशषकीं,
फवारे तो जेव्हां उडविल जलाचे मग सखी—
तधीं दावायाला तुजसि मघवा प्रेम अपुलें,
स्वचापाचें तुझेवरि घरिल गे तोरण भलें !

कधीं कोणी राष्ट्र प्रबल दुसऱ्याला बुडविण्या,
जहाजें मोठालीं करिल जरि गे सज्ज लढण्या;
तरी सांगोनीयां प्रवर वरुणाला, खवळवूं
समूद्रा तेणें त्या सकळ खलनीका चुथडवूं !

गुलामां आणाय़ा मिघतिल कुणी दुष्ट नर ते,
तरी त्यांचीं फोडूं अचुक खडकीं तीं गलबतें ! —
नरांलागीं त्या गे त्वरित अधमां ओढुनि करीं
समुद्राच्या खालीं दडपुनि भरुं नक्रविवरीं !

प्रकारें ऐशा या जरि वरुणराज्यांत कुशले !
वसूं आनंदानें समयगणति जेथ न चले;
तशी त्या आकाशोदधिमधिल त्या द्वीपनिचयीं

शिरीं त्या मेरूच्या विलसत असे नन्दनवन;
अधस्तात् शोभे ती अमरनदि तद्बिम्ब धरुन;
वनीं त्या देवांच्या सह अमृत तें प्राशन करुं;
तशीं रम्भासंगें चल ! सुरनदीमाजि विहरुं !

डिसेंबर १८८७

✱ ✱ ✱

१३. ईश्वराचा ग्रंथ

“ Of this fair volume, which we World do name. ”

W. Drummond

[शार्दूलविक्रीडित]

हैं हो पुस्तक रम्य ज्यास ' जग ' ही संज्ञा अम्हीं दीधली,
आस्थापूर्वक पत्रकें जर अम्हीं त्याचीं भलीं चाळिलीं,
केलें पुस्तक हें जयें, जपुनि जो शुद्धीहि याची करी,
बुद्धि थोर, अपूर्व ही कुशलता वाचूं त्याची तरी.

त्याची शक्ति, अतीव अद्भुत अशा शक्तीहि जी दाविते,
त्याची पालक दृष्टि अप्रतिहता सर्वत्र जी पोंचते,
त्याचा न्याय न जो क्षमा करितसे गर्विष्ठ दुष्टां कधीं,—
वाचूं हीं सगळीं अखण्डित अशीं प्रत्येक पत्रामधीं.

हा ! हा ! आम्हि परन्तु मूर्ख सगळे, त्या अज्ञ बालांपरी
पुठ्ठे रंगित, पत्रकें कनकितें, आनन्दतो यांवरी;
गौणाला पुरवूं स्वलक्ष्य, अवघे उत्कृष्ट टाकूनियां;
त्या मोठ्या कविचा अम्ही न ज्ञटतो इष्टार्थ जाणावया.

[अनुष्टुभ]

किंवा, दैववशात् कांहीं पाहिलें पुस्तकांत या
तर तें बहुधा चित्र कडेला पृष्ठकाचिया !

१८८८

✱ ✱

१४. अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न

[भुजंगप्रयात]

मुलें अंत्यजांचीं विचारीं मजेनें
पथाच्या अहो खेळताती कडेनें;
दुरूनी तिथें विप्र डौलांत आला,
वदे काय तो मुग्ध त्या बालकाला :—

“ सरा रे दुरी पोर हो म्हारड्यांचे !
चला ! खेळ हे मांडले डोंबलाचे !
निघा ! वाट द्या लौकरी ब्राह्मणातें ! ”
पळालीं मुलें;—कोण राहिल तेथें !

परी एक त्यांतील तैसाचि ठेला;
उगारी तधीं दुष्ट तो यष्टिकेला.
म्हणे—“ गाढवा ! सांवली ना पडेल !
दुरी हो ! पहा हाच खाऊ मिळेल ! ”

तधीं बाळ तोही घराला निघाला,
मनीं आपुल्या या करी चिन्तनाला :—

“ जरी त्यावरी सांवली माझि गेली,
तरी काय बाधा असे ठेविलेली ? ”

घरीं जाउनी तेंचि मातें विचारी;
वदे तेधवां त्यासि माता विचारी :—

“ अम्ही नीच बा, आणि ते लोक थोर;
तयां पाहतां होईजे नित्य वूर. ”

सुधें बोलली ! --हैं परी काय तीतें
कळे कीं जगीं नाडुनीयां परांतें,
म्हणूनी करुनी अर्धीं घोर पाप,
जनीं गाजवी मानवी स्वप्रताप !

३ सप्टेंबर १८८८

* * *

१५. रा. वा. ब. पटवर्धन, मु. नागपूर, यांस

[श्लोक]

प्रगल्भा त्या नारी, मधुर जगतीं साच असती,
परी व्रीडायुक्ता मधुतर मुग्धाचि गमती;
बिजेची ती ये ना कधिंहि पुनवेला अणु सरी,
बरी ही या ठायीं सरस उपमा लौकिक खरी.

किंवा, त्या युवती जधीं पतिचियां नामास घेती मुखें,
तेव्हां तें परिसूनियां जन जरी हे डोलती हो सुखें.
तें घ्याया तरि त्या भुखा फुलविती तेव्हां वरींठांतुनी,
अध्यक्त ध्वनि जो निघे, प्रिय खरा तो फार होतो जनीं.

तेशी तुझी मधुर कविता गाइल त्वष्टशाला,
लोकांमध्ये प्रिय करिल ती आपुल्या गायनाला;
आरम्भींचे परि परिसुनी बोल हे मुग्ध तीचे,
भूरि प्रेमें हृदय भरुनी डोलतें फार याचें.

आहे तुला सर्वहि सृष्टि मोकळी,
व्योमांतली सर्वहि तेंचि पोकळी;
संचार कीजे तरि तूं स्वमानसें,
गेठे जराही प्रतिबंध तो नसे.

या अन्तरालांतिल तारकांत
 आत्मे कवीलागुनि दीसतात;
 कांचेमधूनी विसर्ते जनांला,
 धोंड्यामधूनीहि विसे कवीला !
 निर्जीव वस्तु तर लाव वदावयाला,
 जन्तूस लावहि विचार करावयाला,
 आम्हां शिकीव सुवर्ची सुर व्हावयाला,
 पृथ्वीस सांग अमरावति जिकण्याला !

किंवा, हें तुजला कशास म्हणुनी सांगावया पाहिजे ?
 हा माझा घडला प्रमादचि, वरी मी बोलिलों तूज जें;
 डोळ्यांला बघण्या तसें शिकविणें कानांस ऐकावया,
 हें ह्याम्यार्ह जसें, तसें पढविणें शाहीर आहे तथा !

ऐकती न बघती न जे जन,
 गम्य होयचि कवींस तें पण;
 हे म्हणुनि नरजातिचे खरे,
 नेत्रकर्णचि नव्हेत का बरे ?

जगावें तूं वर्षे प्रिय मम कवे ! शंभर पुरीं,
 समृद्धी सौख्याची चिर तव वसावी घरभरी,
 जन स्त्रायीं तूझीं सुरस कवनें सुन्दर धरी,
 भविष्यीं कालीं तें शुचि यश तुझे निश्चल ठरो !

प्रीति

कविता करितां मला न येई,
 रचिले हे गुण हो परन्तु कांहीं;
 म्हणुनी करुनी क्षमाचि मातें,
 करणें स्वीकृत मझमस्कृतीतें !

१६. जायाचें जग का असेंच ?

“ Doth then the world go thus, doth all thus move ? ”

—*W. Drummond*

[शार्दूलविक्रीडित]

जायाचें जग का असेंच ? सगळें ऐसेंच का चालणें ?
ऐसा न्यायच का जगामधि अम्हांलागीं सदा लाभणें ?
सर्वाला नियमीतसे दृढ असें तें हेंच का शासन !
देवांनो, असलेंच काय तुमचें सामर्थ्य घा सांगुन ?

जे आत्मे अपनीतिच्या निबिड त्या धुंदीमुळें आंधळे
त्यांशीं अन्ध विधी सदैव करितो सख्यत्व कीं आपुलें;
जे कीं, आणिक हे सुनीति ! धरिती भक्ती तुझीयावरी
जाती लोटत वादळामधि अह्य ! ते जीर्ण षण्णपरी !

सर्वाचा अवघ्या नियामक असे का हो कुठें ईश्वर ?—
तो आहे, मग सन्मनें हळळती दुःखांमधें कां तर ?
नम्रत्वावरि हाय ! उद्धटपणा वर्चस्व कां तें करी ?
कां हो हाल तुटूनि हंत ! पडती निर्दोषितेच्यावरी ?

[उपजाति]

बा धांव देवा ! तर ये त्वरेनें !
ही दुर्दशा थांबिव रे दयेनें;
वा, साधु आणीक असाधु यांचें
समप्रकर्षी युग आण साचें !

डिसेंबर १८८८

१७. काल आणि प्रियेचें सौंदर्य

[शार्दूलविक्रीडित]

घातू दाढ्यविशिष्ट, अश्म धरणी, विस्तीर्ण हा अंबुधि,
 मर्त्यत्वा चुकवावयास शक्ती हें तों घडेना कधीं;
 पुष्पाहूनिहि फार पेलव जिची शक्ती अशी चारुता,
 या हो मर्त्यपणापुढें तगुनियां कैशी रहावी अतां ?
 मोठे उच्च शिलासमुच्चय, घडूं कोणा न ये ज्यांवरी,—
 लोहाचे प्रतिहार थोर अथवा,—हा काल त्यांतें चुरी;
 त्याअर्थीं दिवसांचिया कठिण या धक्काबुकीच्या पुढें,
 ही वासन्तिक गन्धवीचि टिकणें हें कोठुनी हो घडे ?
 कालाचें अति रम्य रत्न लपुनी, कालाचिया थोरल्या,—
 पेटीपासुनि दूर, राहिल कसें स्थानीं बरें कोणत्या ?
 त्याचा पाय चलाख बांधुनि कुणी ठेवील का हो कर ?
 सौन्दर्या लुटितां तयांस अडवी आहे असा का नर ?
 कोणीही न ! परंतु एक सुचते आहे मला योजना
 (होवो ती सफला म्हणुनि करितों ईशास मी प्रार्थना) :—
 काळचा शाइमधें प्रियेस अपुल्या मी कागदीं ठेवितों;
 तेथें अक्षयरूपिणी सतत ती राहो असें इच्छितों !

डिसेंबर १८८८

***

१८. प्रीति

प्रीति मिळेल का हो बाजारीं ?
 प्रीति मिळेल का हो शेजारीं ?
 प्रीति मिळेल का हो बागांत ?
 प्रीति मिळेल का हो शेतांत ?

प्रीतिची नसे अशि ग मात;
पहा शोधुनी हृदयांत !

नंदनवनामधीं आला
कल्पलतेला बहर भला;
तिचीं हृदयीं बीजे पडलीं,
प्रीति त्यांतूनी अवतरली !

प्रीतिची असे अशि ग मात;
पहा आपुल्या हृदयांत !

प्रेमळ कृत्यांची माळ
प्रियजनकण्ठीं तूं घाल;
द्विगुणित मग तो प्रीति तुला
देइल, न धरी शंकेला.

प्रीतिचा असा असे ग सौदा—
प्रीतिनें प्रीति सम्पादा !

हृदयीं आलिंगन पहिलें,
चुम्बन मुखकमलीं वहिलें
आणिक ह्चतिल ते चार
प्रीतिला होती उपचार !

प्रीति वाढली, गडे ग, सतत
पहा तूं प्रियजनहृदयांत !

प्रीति असेल का ग बाजारीं ?
वेडे ! प्रीति मिळेल का ग शेजारीं ?

१९. समृद्धि आणि प्रीति

[शार्दूलविक्रीडित]

एक दुसऱ्यास म्हणतो :—

आहे द्वीप सुरेख एक सखया त्या दक्षिणेच्या दिशे,
लंकेचे अजुनी भलें शकल तें राहूनि तेथें असे;
शोभे तें दिवसां सरित्पतिवरी, तेव्हां गमे इंदिरा
वैकुंठाहुनि पातली अपुलिया ताताचिया ही घरा !

तेथें कांचनमन्दिरें तळपती सम्पत्तिनें कोंदलीं,
उद्यानें जणुं कांय नन्दनवनें स्वर्गाहूनी आणिलीं,
सारे भांग सदैव सिद्ध असती संगीतवाद्यादि ते;
तेथें जाइल आयु साच मजला स्वप्नापरी वाटतें !

येतें का तूझिया मनांत वसुनी भोगां तिथें भोगणें ?
आधीं हें चुकलों परंतु तुजला सांगावया सांगणें—
कीं येथें न शके कुणी पुरुष तो स्त्री आणण्याला कदा,
सीताशाप असे अलंघ्य असला द्वीपावरी त्या सदा !

दुसरा पहिल्यास :—

सीताशाप जरी मुळीच नसता त्या द्वीपखण्डावरी,
न्यायाला मजला जरी गवसती तेथें सखी अंतुरी,
ये तीं मी न तरीहि तेथिल सुखें तीं भोगण्या आयतीं,
जीं प्रीतीस मला गमे ढकलती शाब्दावशेषाप्रति.

सीताशाप परन्तु त्यावरी असे दुर्लंघ्य आतां तर;
तेव्हां पौरुषपूर्ण कोण असला राहिल तेथें नर ?

आम्हांला रुचती न तीं भ्रमफलें कान्ते दिल्यावांचुनी,
तेथें सेविल कोण अभ्रमफलें तो एकला राहुनी ?

तू माझ्याकरितां तरी हुडकुनी तें द्वीप रे काढणें,
 जेथें रान भयाण फार असती कांटे कडे बांधणें,
 जेथें वन्य पशू सदा डिरकती हिंसा जयांना प्रिया;
 तेथें घेउनियां प्रिया मग मला आज्ञा करीं जावया !
 कांटे झाडिन मी, पशू वधिन मी, किल्ला तिला बांधिन,
 मी तीतें सुख व्हावयास अपुले हे प्राणही टाकीन;
 बांधूं आम्हि परस्परांप्रत लताजालीं सुखानें गळीं;
 स्वर्गाला निरयामधूनि पहिल्या काढूं अम्ही त्या स्थळीं !

१८८९

* * *

२०. मजुरावर उपासमारीची पाळी

[इंद्रवंशा]

धारेवरी जाउनि देव पोंचला,
 हा रंगही मावळतेस साजला,
 सर्वत्र ही मौज पहा ! दिसे; परी
 माझ्याच कां दुःख भरे बरें उरीं ?
 सान्या दिनीं आजचिया नसे मुळीं
 हातास माझ्या कवडीहि लाभली;
 पोटा, करोती मजूरीस मी भरीं;
 कोणीं दिलें आज न काम हो परी !
 हीं मन्दिरें हो खुलतात चांगलीं;
 माझ्या वडिलींच न काय बांधिलीं ?
 मी मात्र हो आज मरें भुकेमुळें;
 श्रीमंत हे नाचति मन्दिरां भले !

हेवा तयांचा मजला मुळीं नसे,
 जाडी मला भाकर ती पुरे असे;
 कष्टांत देवा ! मरण्यास तत्पर,
 कां मारिसी हाय ! भुकेमुळें तर ?
 सर्वास देवा ! बघतोसि सारखा,
 होतोस कां रे गरिबांस पारखा ?
 कांहींस सुग्रास सदन्न तूं दिलें,
 साधी अम्हां भाकरही न कां मिळे ?
 घेवोनि चारा अपुल्या पिलांप्रती
 जाती अहा ! पक्षि सुखी घरीं कित्ती;
 बाळांस हें दावुनि कारभारिण
 कैसें तयां देत असेल सांगुन ?—

“ पक्षी जसे हे घरट्यास चालती
 घेवोनि चारा अपुल्या पिलांप्रति,
 घेवोनि अन्ना, तुमचा तसा पिता
 येईल तो लौकरि हो, रडूं नका ! ”
 हे लाडके ! आणिक लाडक्यांनो !
 दावूं तुम्हां तोंड कैसें फिरोन ?
 जन्मास मी काय म्हणोनि आलों ?
 येतांच वा कां न मरोनि गेलों ?

जानेवारी १८८९

***

२१. प्रयाणगीत

दिनांक ... १४४५ ..... नों: दि: २२ १० १५

[चाल—पांडुकुमारा पार्थ नरवरा]

तुजविण मजला कांही असेना प्रिय घा ने जगरीं;
 तूं मम जीवित, तूं मम आत्मा, तूं माझी शक्ति !
 तुजला सोडुनि जाणें घेई, सखे ! जिवावरती,
 परी ओढुनी दूर नेति या, निर्दय दैवगति !
 प्रीति जगाचें वसन विणितसें, वामांगीं ढकली—
 धागा, परि तो परतुनि उजविस भेटतसे कुशली !
 मेघ विजेला नभी सोडुनी खालीं ये, परि तो
 रविदीप्तीच्या दिव्यरथीं तिज भेटाया बळतो !
 रवि, पूर्वेला रडत सोडुनी, कष्टें मार्ग धरी.
 प्रहरानागें प्रहर लोटतां तिजला घे स्वकरीं !
 धरेस सोडुनि गिरि जरि वरि ते उंच नभीं चढले
 तरी खालते कालगतीनें येती प्रेमकले !
 प्रीतीचा पथ वर्तुळ आहे, नर त्यानें जातां
 मार्गें असल्या प्रियेच्या तो सहजचि ये हाता !
 धीर धरोनी आटप, म्हणुनी बाष्पें मजसाठीं,
 ठसा प्रीतिचा ठेवूं शेवटीं ये ग गडे ! स्वोष्ठीं !

११ जानेवारी १८८९

***

२२. विकसन

[वसंततिलका]

कंपायमान कलिका सुकुमार झाली,
 स्वेदें तदीय तनु चिब भिजोनि गेली,
 भेणें तिनें मुरकुनी शिर नम्र केलें,
 बाष्पीय बिंदुहि अहा ! सहसा गळाले !

[शार्दूलविक्रीडित]

“ हा वेडे ! फुलण्यास लाज इतुकी कां अंतरों पावसी ?
हास्या दाबुनि, सिद्ध ही रसिक तो जिंकावया हो कशी ! ”
ऐसें पालक देव एक तिजला आश्वासुनी बोलला;
तेव्हां ती फुलली; रसज्ञ जनही सौख्यांत हा पोहला !

२८ जानेवारी १८८९

✱ ✱ ✱

२३. पुष्पाप्रत

[पंचचामर]

फुला, सुरम्य त्या उषेचिया सुरेख रे मुला,
विकास पावुनी अतां प्रभाव दाव मापुला;
जगांत दुष्ट दर्प जे भरून फार राहिले,
तयांस मार टाकुनी सुवासजाल आपले.

तुझ्याकडे पहावयास लागतील लोक ते,
प्रीतिचें तयांस सांग तत्त्व फार रम्य तें :—
जिथें दिसेल चारुता तिथें बसेल आवडी,
मेळवा म्हणून सत्य चारुतेस तांतडी.

तुझ्यांतल्या मधूस मक्षिकेस नेऊं दे लुटून,
स्वोपयोगबद्धतेमधून जा तधीं सुटून;
जगास सांग अल्प मी असूनिही, पराचिया
जागतों हिता स्वहृद्यदानही करूनियां.

बालिका तुला कुणी खुडील कोमलें करे,
त्वद्द्वीय हास्यभंग तो तधीं घडेल काय रे !
मृत्युची घडी खुडी जधीं जर्गी कृतार्थ ते
तधीं तिहीं न पोंचणं जराहि शोकपात्र ते !

वा, लतेवरीच शीघ्र शुष्कतेस जाइ रे,
रम्य दिव्य जें तयास काल तूर्ण नेइ रे;
दुःख याविशीं कशास मन्मतास होतसे ?
उदात्त कृत्य दिव्य तें क्षणीं करून जातसे.

जा परंतु मी तुला धरीन आपुल्या मनीं,
मुके त्वदीय बोल बोलवीन सर्वही जनीं;
अम्हां भ्रमिष्ट बालकांस काव्यदेवतेचिया
जीव निजिवांतलाहि नेमिलें पहावया !

१८८९

* * *

२४. —प्रत

[दिंडी]

सिद्ध झालों मी दूर जावयाला,
कण्ठ तेव्हां तो फार भरुनि आला;
मला म्हटलें तूं गद्गद स्वरानें
“ खुशालीचें तें वृत्त लिहित जाणें ! ”

“ लिहिन ” म्हटलें मी तुला आश्वंसाया
पुढिल केला मीं मुळी नच विचार
करीं घेतां परि पत्र हें लिहाया
खुशालीचें क्षीणत्व दिसे फार !

लोचनांला या होसि तूं प्रकाश
मदीयात्म्याचा तूंच गे विकास
नाडि माझी तव करीं वाहताहे
हृदय माझें तव उरीं हालताहे !

करा अपुल्या तूं पहा चाचपून
 उरा आपुलिया पहा तपासून.
 प्रकृति माझीही तिथें तुज कळेल
 विकृति माझी तुज तिथें आढळेल !

१८८९

* * *

२५. माझा अन्त

[वृत्तवैचित्र्य]

मी पाहिली एक सुरम्य बाला;
 वर्णू कसा त्या स्मरसंपदेला ?
 वृक्षावरी बीज जधीं पडावी,
 त्याच्या स्थितींतचि तिची सहती पहावी.

माझी अवस्था बघूनीच तीचें
 सौंदर्य सोपें अजमावयाचें;
 वस्ताद जी चीज जगीं असावी,
 तिचें स्वरूप सगळें परिणाम दावी.

सौंदर्य पुष्पासम वर्णितात,
 झालें मला कंटकसें प्रतीत;
 सौंदर्य मानोत सुधानिधान,
 तें जाहलें मज परंतु विषासमान !

नेत्रें क्षणीं तारवटून गेलीं,
 अंगें ज्वरीं त्या परतंत्र झालीं,
 झालों तिला मी बघतां भ्रमिष्ट,
 शुद्धि सवेंचि मग होय अहा ! विनष्ट.

साझा असा अन्त अहो जहाला !
 'कोठूनियां हा जग घेथ आला ! —'
 ऐसा तुम्हां संशय घेतसे का ?
 मी भूत हें सम असें, नच यांत शंका !

मुंबई, ४ जानेवारी १८९०

✱ ✱ ✱

२६. कविता आणि प्रीति

[भुजंगप्रयात]

फिराबयास मी नित्र घेवोनि गेलों;
 बघोनी सुरम्य स्थळा एक ठेलों;
 कृती हारिनें वृक्ष ते दाट होते,
 जलाचे तळीं पाट होते वहाते;

तृणाच्या मधीं, राखिल्या गार जागा
 कडेनें तयांच्या, लतांच्याहि रांगा—
 फुलांच्या बहारांत त्या शोभताती;
 अलींचे थवे त्यांवरी धांव घेती;

मधूनी किती पक्षि ते गोड गाती.
 मृगेही मधें स्वैर तीं क्रीडताती;
 मयूरें अहा ! दाखवीती पिसारे;
 बघूनी मना तोष होई अहा रे !

मधें अंगना स्पृष्ट ज्या यौवनानें
 नजाऽव्याजरूपास साध्या मदानें
 इथूनी तिथें चंचला नाचवीती,
 पदालंकृति शंकृति तें करीती;

मुलें खेळती नाचतीही मजेनें,
तयांचा अहो कोण उल्हास वाने ?
फुलें, तारका, ते दंवाचे तुषार,
तशीं मुग्ध हीं बालकें दिव्य फार !

अशी तेथली पाहुनी रम्य लीला,
मुखीं घालुनी ठाकलों अंगुलीला;
वदे मित्र मातें—“ पुढें चालणें ना ? ”
परी पाय तेथूनियां काढवेना !

[वसंततिलका]

बोले सखा “ गढुनि कां इतुका मनीं तूं ? ”
मी बोललों “ बघ मनांत विचारुनी तूं ”
तेव्हां पुसे “ अडविते कविता ? ”—“ नव्हे रे,
प्रीती मला भुलविते—नच हालवे रे ! ”

मुंबई, ७ जानेवारी १८९०

✠ ✠ ✠

२७. स्वप्न

[शार्दूलविक्रीडित]

प्रीतीला विरही दशा कठिण ही मीं फार गाऱ्हाणिल्ली,
हंसाचे मग पक्ष ती द्रवूनियां देती मला जाहली;
आनन्दें प्रणती तिला करुनि मीं स्कंधांस ते लाविले,
वेगानें मग अन्तरालभवनीं उडुण मीं मारिलें !

आशेचा चमके जसा किरण तो चिन्तांमधीं आगळा,
तैसा तारक मेघवेष्टित तरी तेजाळ मीं पाहिला;
त्या तान्यावरि जाउनि उतरलों, चिन्तीत हें मानसीं—
भेटूं केंवि निजप्रियेस ? रमवूं शब्दीं तियेला कशी ?

ऐशामाजि सखी, परीपरि तिथें उड्डाण घेऊनियां—
आली; कोण असे समर्थ मग त्या सौख्यास वर्णविया !
वक्षें दोनहि चार ओष्ठहि तधीं एकत्र झाले जवें !
पायांखालुनि जाय-हाय ! तुटुनी तारा परी तो सवें !

हा ! हा ! सी पडलों तसा घसरुनी या किलष्ट पृथ्वीवरी,
त्या धक्क्यासरशीं मदीय सगळी गुंगी पळें हो दुरी !
माझ्या या हृदयावरी ममचि हे वेंगूनि होते कर,
हंसाचीं नव्हतीं पिसें चढविलीं या दोन बाहूंवर !

मुंबई, २५ जानेवारी १८९०

✱ ✱ ✱

२८. सृष्टि, तत्त्व आणि, दिव्यदृष्टि

[शार्दूलविक्रीडित]

तारा निष्प्रभ जाहल्या निजपथीं, प्राची दिशा रंगली,
गायाला खग लागले, मधुर निश्वासूं फुलें लागलीं,
प्रावारून उषा तुषारपटला सूर्यप्रतीक्षा करी;—
होतों पाहत डोंगरीवरि उभा मोहूनि मी अंतरीं.

‘ पश्यान्नास्मि ’ म्हणोनि एक घुमला गम्भीर तेथें ध्वनि,
‘ भो ! कुत्रासि ? ’ विचारलें निजमुखें तेव्हां त्यालागुनी,
‘ कुत्राप्यस्मि च सर्ववस्तुषु ’ असें ये तेधवां उत्तर;
तें ऐकूनि जरा करीत मनना मी ठाकलों नन्तर.

धोंडा एक समीप हो पडुनियां होता तिथें, त्यावरी
गेली दृष्टि मदीय, कौतुक तधीं झालें मनाभीतरीं,
कांकीं त्या ध्वनिचें खरेंपण मला धोंड्यांत त्या भासलें;
काढूं बाहिर तें झटूनि, मग हें चित्तांत मी घेतलें,

टांकीचे, म्हणुनी, तयांचरि जधीं आघात मीं वोपिले,
 तों-सांगूं म्हणुनी कितो भज मनीं आश्चर्य जें जाहलें ! —
 मूर्ति दिव्य अशी अहा ! उतरली धोंड्याधधूनी भली !
 माझी दृष्टि असे अलौकिक, मला जाणीव ही जाहिली.

खेड, २८ मार्च १८९०

✠ ✠ ✠

२९. स्वर्ग, पृथ्वी, आणि मनुष्य

[शार्दूलविक्रीडित]

आरम्भीं, म्हणजे मनुष्य जव्हता तेव्हां, क्षितीपासुनी
 होता स्वर्ग न फार दूर, अपुल्या ध्यान्तिप्रसन्नक्षणीं
 तो पृथ्वीप्रत सौख्य नित्य वितरी, तेव्हां पुढें त्यावरी
 गेली प्रीति जडूनि गन्धवतिचे चित्तांत भारी खरी.

निर्मोला नर नन्तर स्वतनुच्या तीनें मळीपासुनी
 इच्छा अपुलिया धरुनि हृदयीं ही :—गायनें गाउनी
 स्वर्गा आळवुनी नरें सुकुशलें मोहनिधां टाकिजे,
 स्वर्गें येउनि खालतीं मग तिशीं प्रेमें सदा राहिजे.

या दुष्टें, पण मानवें स्वजननीपृथ्वीस ताडूनियां
 लाथेनें, अपुल्या मनीं अवथिलें स्वर्गावरी जावया;
 ती पाहूनि कृतघ्नता निजमनीं तो स्वर्ग जो कोपला,
 आवेशांत उडूनि दूरवर तो जाता तधीं जाहला.

तेव्हांपासुनि ही धरा झुरतसे ! माते ! चुकी जाहली !
 स्वर्गा ! तूंहि अम्हां क्षमस्व सदया ! —ये खालता भूतलीं—
 ये बा ! आणिक या धरेंस अगदीं देऊं नको अन्तर ! —
 आहे तूजवरी तसेंच वसलें स्वर्गा ! तिचें अन्तर.

खेड, ११ एप्रिल १८९०

✠ ✠ ✠

३०. सिंहावलोकन

[पृथ्वी]

मुखा फिरवुनी, जरा वळुनि पाहतां मागुती,
कितीक हृदये वदा चरकल्याविणें राहती ?

‘ नको वळुनि पाहणें ! ’ म्हणुनि दृग् जरी आवरूं,
धुकें पुढिल जाणुनी मन न घे तसेंही करूं !

प्रदेश किति मागुते रुचिर ते बरें टाकिले,
कितीक तटिनीतटें श्रम जिथें अम्हीं वारिले ;
किती स्मृतिस धन्यतास्पद वनस्थली राहिल्या,
जिथें धवलिता निशा प्रियजनासवें भोगिल्या !

सुखें न मिळतील तीं फिरुनि ! —तीं जरी लाविती,
मनास चटका, तरी नयन त्यांवरी लोभती.
परन्तु हृदयास जे त्वरित जाउनी झोंबती,
प्रमाद, दिसतां असे, नयन हे मिटूं पाहती !

किती घसरलों ! —किती चुकुनि शब्द ते बोललों ! —
करून भलतें किती पतित हंत ! हे जाहलों !
स्वयें बहकुनी उगा स्वजनमानसे टोंचिलीं ! —
वृथा स्वजनलोचनीं अहह ! आंसवें आणिलीं !

चुकोनि घडलें चुको ! परि, ‘ असें नव्हे हें बरें ’
वदूनिहि कितीकदां निजकरेंचि केलें बरें ! —
म्हणूनिच अम्हांपुढें घनतमिस्र सारें दिसे,
पुढें उचलण्या पदा धृति मुळींहि आम्हां नसे !

“ चुकी भरुनि काढणें फिरुनि, हें घडेना कधीं ”
 विनिष्ठुर असें भरे प्रगट तत्त्व चित्तामधीं ! —
 म्हणूनि अनिवार हें नयनवारि जें वाहतें,
 असे अहह ! शक्त का कवणही टिपायास तें ?

वळणें, ३ मे १८९०

***

३१. दिव्य ठिणगी

[शार्दूलविक्रीडित]

या लोकीं बघुनी कभिन्न सगळा अंधार कोंदाटला,
 सारावा दूरि तो जरातरि, असा हेतू मनें घेतला;
 स्फूर्तीचें अवलम्बुनी म्हणुनियां मी यान तें उद्धर,
 तेजाच्या उगमाकडेस सहसा तै चाललों सत्वर.

एका सुन्दर वेदिकेजवळ मी लाऊनियां पोंचलों,
 ज्वाला दिव्य चिरन्तनी बघुनि त्या वेदीवरी, थांबलों;
 ती ज्वाला नव्हती निजद्युतिमधीं छाया मुळीं पाडित,
 त्या ज्वालेपुढती तपश्चरण तें मी वांकलों साधित.

ज्वालेनें रमणीय एक ठिणगी माझ्याकडे धाडिली,
 ती मीं आपुलिया उदास हृदयीं सानन्द हो स्थापिली;
 पृथ्वीनें मज आणण्यास वरतीं होतें जिला धाडिलें,
 प्रीतीनें मग त्या फिरुनि मज या लोकामधीं आणिलें.

तेथे येउनि पोंचतां, बलि दिला ज्वालेस त्या मीं किती,
 तें मातें कळलें पुरें—परि तुम्हां त्याची कशाला मित्ती ?—
 ज्याला मी मुकलों त्रिषाद मजला त्याचा मुळींही नसे,
 जें पृथ्वीवर आणिलें जन त्या धिक्कारित्ती हा ! कसे !

दादर, २७ ऑगस्ट १८९०

***

३२. प्रियेला सादर केलेली पुष्पमाला किंवा कर्तव्य आणि प्रीति

[शिखरिणी]

नदीच्या तीरानें सहल करितां मी, जिवलगे,
पहाली ती शोभा कुसुमित वनाची जवळ गे;
तधीं तेथें गेलों उचलुनि पदें मी झरझरा,
जसा बाळ्या शाळेमधुनि अपुला ये निज घरा !

तृणाची गे खालीं रुचिर हिरवी चादर बरी,
लतांची वृक्षांची निबिड फुगडी शोभत बरी;
फुलें तीं वल्लींच्या नव किसल्यीं शोभत किती ! —
तुझ्या ओंच्यामध्ये जशि निज अपत्यें विलसती !

स्वप्नांहीं तें होतें विपिन मधुरे ! फार गढलें,
मुलांच्या शब्दांहीं स्वसदन असे जेंवि भरलें;
सुगन्धें तें होतें स्थल भरुनि गेलें अतिशय,
तुझ्या प्रेमानें हें भरुनि असतें जेंवि निलय !

तरी सुद्धां तेथें, मज गमतसे, लौकिक नव्हे,—
असें कांहीं होतें, कथन करण्या जें मज न ये;—
वसे तो विश्वात्मा वरुनि कवितादेविस तिथें,
वसें जैसा मी हा मनुज तुजला घेउनि इथें.

मनीं माझ्या व्हावी चलित कविताशक्ति, म्हणुनि
कशाला एकाकी फिरत असतो नित्य विपिनीं,—
तुला, तूं त्या ठायीं असतिस तरी हें समजतें;
कदाचित् तूं गाणें मधुर रचिलें तेथ असतें !

तधीं मातें तेथें सहज कवनस्फूर्ति चढली,—
तुझी वर्णयाला अकपट अशी प्रीति सुचली;
फुलांच्या मीं भाषेंमधि रुचिर हें काव्य रचिलें,
मिषानें माल्याच्या;—ग्रहण कर तूं तें तर भलें.

शिरों तूं या भाल्या तर जिवलगे ! धारण करों,
छवी तूझे काळ्या कुरळ अलकीं येइल बरी;
फुलांच्या गे भाषेमधिच कवनें नित्य करणें,
मला व्हावें तेणें प्रिय, तुज शिरों त्यांत धरणें.

सुवर्णाच्या भूषा जरि तव शिरों या विलसती,
तरी या भाल्याचें अणुभर न त्या काम करिती,—
करी हें सोनें गे प्रकट मम कर्तव्यपरते,
मदीय प्रेमाला प्रकट पण हें भाल्य करितें.

सुवर्णाचे केले तुज जरि अलंकार रमणी,
करावें तूं प्रेमा अधिक मजशीं काय म्हणुनी ?—
स्थितीला शोभावे, तुजवरि अलंकार असले
न मीं केले, मातें म्हणतिल तरी काय सगळे ?

जरी तूझी माझी प्रबल नसती प्रीति, तरि ते
जनांसाठीं केले तुजवरि अलंकार असते;—
परी तूझे तेथें स्मरण करुनी, प्रेमळपणें,
करें माझ्या झालें खचित नसतें भाळ करणें.

[वसंततिलका]

कर्तव्य जोंवरि चुकूं न करावयास,
सम्बन्ध तों सुखद होय परस्परांस;
कर्तव्य तें परि जगों न कधीं उदात्त
प्रीतिस जागृत करील परस्परांत.

[शार्दूलविक्रीडित]

अन्यानें न अपेक्षिलें प्रियतमे ! जें आपणापासुनी,
तें सद्वर्तन दावितां सहज तो जातो मनीं मोहुनी,
त्याच्या गे हृदयांत नंतर उठे उद्वेग तो प्रीतिचा;
ऐसा आपण पाहतों नियम हा कान्ते ! सदा सृष्टिचा.

[शिखरिणी]

कधीं मी कर्तव्यीं चुकुनि तव गे चित्त दुखलें,
तरी चित्तामध्ये स्मरण कर हीं सुन्दर फुलें;
जधीं या हाताचें सकल बल जाईल सरुनी,
दिलेलें हें त्यानें स्मर सखि ! तधीं माल्य फिरुनी !

१५-११-१८९०

* * *

३३. भृंग

[मणिबंध वृत्ताच्या चालीवर]

भृंगा ! दंग अहा ! होसी,
गुंगत धांव वनीं घेसी;
तुजभागुनि वाटे यावें;
गोड फुलें चुम्बित गावें !

रवि येत असे उदयातें,
अरुणतेज विलसत दिसतें;
तरी तिमिर हें विरल असे,
धुकें भरुनि न स्पष्ट दिसे !

कविच्या हृदयीं उज्वलता
आणिक मिळती अंधुकता;
तीच स्थिति ही भासतसे,
सूष्टी कवयित्रीच दिसे !

तिच्या कल्पना या गमती
कलिका येथें ज्या फुलती
सुगंध यांतुनि जो झुकतो
रस त्यांतिल तो पाझरतो !

भृंगा ! आणि तुझे गान
 सृष्टीचें गमलें कवन !
 गा ! तूं गा ! नादी भ्रमरा !
 मी गणमात्रा जुळणारा !

शुक पंजरबन्धीं घालूं,
 त्यां पढवूं नरवाग् बोलूं,
 श्रुतिवैचित्र्या बघणारे
 आम्ही मात्रा जुळणारे !

‘ कवि ’ आम्हांलागुनि म्हणणें
 कविशब्दार्था लोळवणें !
 अस्मद्गान नव्हे ‘ गान ’
 तें गाना चिध्यादान !

परंतु भृंगा ! तव गान
 परमानंदें परिपूर्ण !
 उदासीन ही जगाविशीं
 तव तन्मयता सृष्टीशीं !

अस्मदीय हृदयीं ठरलें
 कीं जग हें दुःखें भरलें !
 म्हणुनी सुंदरतेलाही
 कुसें अम्हां दिसती पाहीं !

परि तव गानांतून, अले !
 थबथबला हा भाव गळे :—

‘ गुड् गुड् गुड् गुड् !—भान नसे !
 सृष्टि अहा गुड् ! मधुर असे !

‘ दुःख-वदा तें केंवि असे ?
 अधू-तें हो काय ! कसें ?

फुलें फुलति, परिमल सुटती,
रस गळती—गुड् सौख्य किती ! ”

जाइ, जुई, मोगरी भली,
कमलिनीहि सुन्दर फुल्ली;
मधु यांचा सेवुनि ऋड
पुरवीं तूं अपुलें कोड !

प्रीति, चारुता, आनन्द
यांचे गा मधुरच्छन्द;
प्रीति, चारुता, आनन्द
सिंचिति सृष्टीचा कन्द !

वरुनि नभांतुनि चंडोल
ओतितसे हेची बोल;
खालीं तव गुंजारव हा
प्रतिपादितसे तेंचि अहा !

[वसंततिलका]

होईल का रसिकता तव लब्ध मातें ?
गुंगी मिळेल मजला तव केधवा ते ?
येतें मनांत तुझियासम भृंग व्हावें,
वेलींमधूनि कलिकांवरुनी झुकावें !

खेड, १९ नोव्हेंबर १८९०

३४. प्रीतीची भाषा

[शार्दूलविक्रीडित]

होतों मी बसलों समीप रमणी एके दिनीं घेउनी;
 ' कोणाचा सखि ! तूं ? ' म्हणोनि पुसलें लाडें तियेलागुनी.
 तों माझ्या हृदयावरी निज शिरा प्रेमें तिनें ठेविलें;
 ' कोणाचा सखि ! मी ? ' म्हणोनि म्हणतां मातें तिनें चुंबिलें.
 ' माझें कोण ? ' पुसे, तिनें चढविला स्कन्धीं निजीं मत्कर;
 ' तुझें कोण ? ' म्हणें, तधीं मज तिनें आलिंगिलें सत्वर;
 ' माझ्याशीं नच बोलशी, तर तुझा मी नाहीं जा ! ' बोललों,
 तों अश्रू गळती तिचे टपटपां ! —मी फार पस्तावलों !

२२-११-१८९०

* * *

३५. कल्पकता

[खालच्या पद्यांत वर्णिलेली देवी ती कल्पकता होय. सर्व जग आपल्या आहारनिद्रादि ठरीव व्यवसायांत निमग्न असतां ती एकांतांत बसून भारत-रामायणासारखीं काव्यें लिहिते. शाकुंतल, हॅम्लेट यांसारखीं नाटके रचिते, गुरुत्वाकर्षणासारखे गहन शास्त्रीय सिद्धांत सुचविते आणि एडिसनच्या फोनोग्राफसारखीं यंत्रें तयार करिते. तेणेंकरून नवीन आयुःक्रम पृथ्वीवर सुरू होतो, आणि स्वर्ग पृथ्वीला जवळ होतो.]

[शार्दूलविक्रीडित]

खा, पी, नीज, तसा उठूनि फिरनी तें तेंच जा चिन्तित—
 आवर्ती जग या ठरीव अपुल्या होतें हळू रांगत;
 एका दुर्गम भूशिरावरि, परी देवी कुणी बैसली,
 होती वस्त्र विणीत अद्भुत असें ती गात गीतें भलीं.

होते शोधक नेत्र, कर्णहि तिचे ते तीक्ष्ण भारी तसे,
 होतें भाल विशाल देवगुरूनें पूजा करावी असें.
 सूर्याचीं शशिचीं सुरम्य किरणें घेऊनि देवी सुधी
 होती गोवित इंद्रचापहि तसें, त्या दिव्य वस्त्रामधी;
 मेघांच्याहि छटा, तशीच कुटिला विद्युत्, तसे ते ध्वनी
 लाटा, पाउस, पक्षि ते धवधबे—य तें पटीं ती विणी;
 तारांचें पडणें, तसें भटकणें केतुग्रहांचें, पहा,
 सारे सुन्दर, भव्य घेउनि तिनें तें वस्त्र केले अहा !
 आली भू कुतुलें तिथें तिस तिनें तें वस्त्र लेवीवले;
 तों त्या वृद्ध वसुंधरेवरि पहा ! तारुण्य ओथंबले;
 भूदेवी, मग हृष्ट होउनि मनीं, नाचावया लागली,
 ' आतां स्वर्ग मला स्वयेंच वरण्या येईल ! ' हें बोलली.

१७ फेब्रुवारी १८९१

✱ ✱ ✱

३६. रूढि-सृष्टि-कलि

[रूढि राज्य करीत आहे, तिच्या जुलमी अंमलाखालीं लोक नाडले जात आहेत, तरी ते सृष्टीच्या नियमांस अनुसरण्यास नाखूष असून ' शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी ' असलीं वेडगळ मते अलंघनीय मानीत आहेत. लोक, ज्याला कलि म्हणून भितात, तो त्यांच्या बऱ्याकरितां रूढीचा पाडाव करण्यासाठीं झपाट्यानें ग्रंथप्रसार करीत आहे. तेव्हां लौकरच रूढिअक्काराम म्हणतील; आणि सृष्टीला लोक भजूं लागतील, असा रंग दिसत आहे.]

[शार्दूलविक्रीडित]

अज्ञानें फुगली, कुरूप अगदीं झाली, दुरी चालली
 सृष्टीपासुनि रूढि; ती मग असतिसहासनीं बैसली.
 सारे लोक पहा ! परंतु तिच्या पायीं कसे लागती,
 ही कन्या दितिची असुनि इजला देवीच कीं मानिती !

देते शाप-जनांस घोर, जुलमी ही दुष्ट राणी जरी,
 तीं आशीर्वचनें शुभेंच गमती या मूर्ख लोकां तरी !
 सृष्टीचे अमृतध्वनि दुरुनि जे कानांवरी त्यांचिया,
 येती, ते परिसूनि मूर्ख सगळे घेतात चित्तीं भया !

सृष्टीनें निज भृत्य एक बलवान् रुढीवरी प्रेषिला,
 त्याला लौकिक मूर्ख हा ' कलि ' अशा नांवें म्हणूं लागला !
 त्यानें कागद घेउनी सहज जे रुढीकडे फेंकिले,
 त्यांहीं आसन तें तिचें डळमळूं आहे पहा लागलें !

येवो तूर्ण कले ! तुझ्या विजय तो अस्त्रांस त्या कागदी,
 गाडूं ही मग रुढि विस्मृतिचिया त्या खोल खाड्यामधीं !
 साधो ! नांव तुझें खचीत बदलूं, बोलूं न तूतें ' कली ' !
 जैजैकारुनि सृष्टिला, ध्वनि तिचा तो एक मानूं बली !

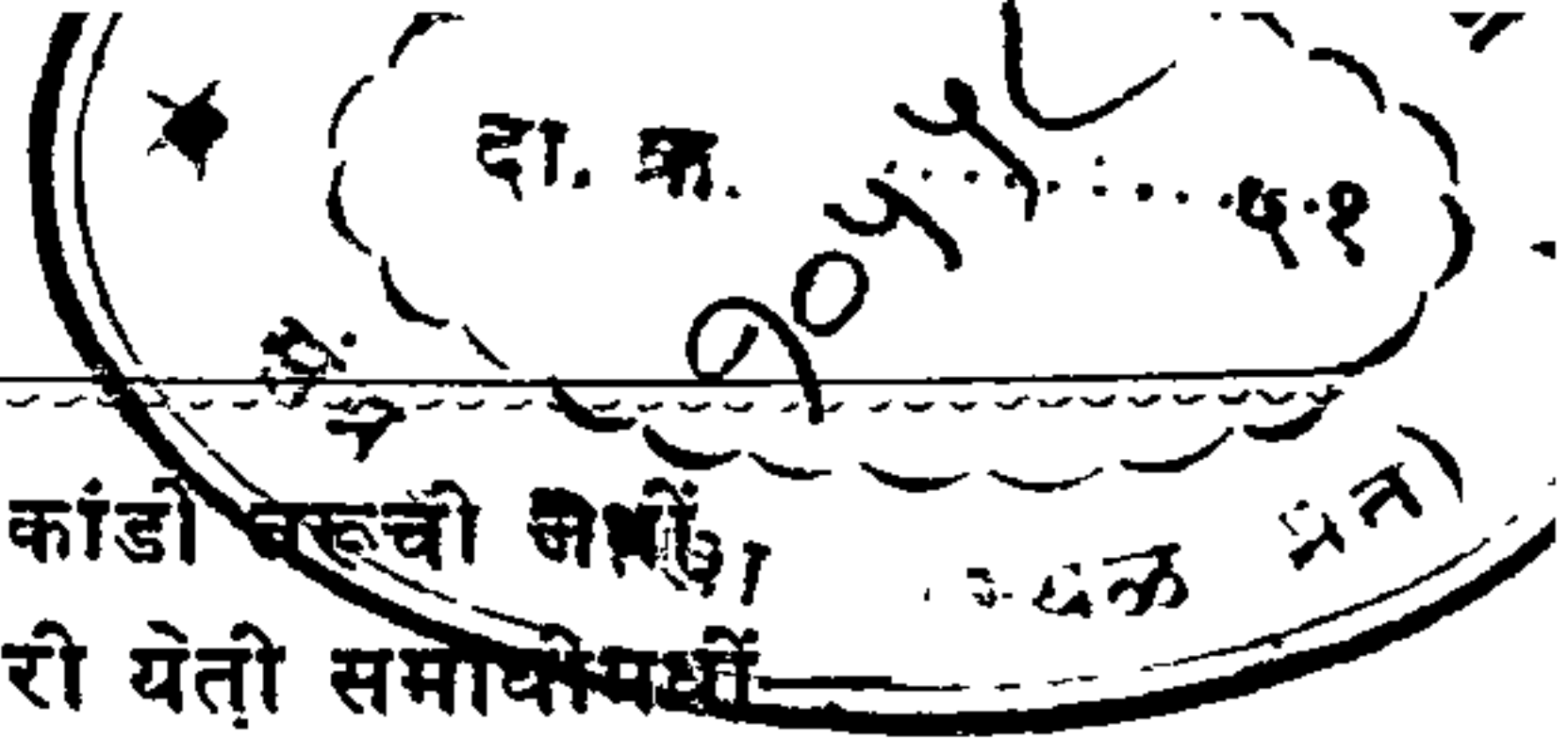
दादर, ९ मार्च १८९१

***

३७. कवि

[शार्दूलविक्रीडित]

मज्जेचीं निज जो फुलें पसरितो आयुष्यमागविरी,
 आहे अदभुत रम्य का अधिक तें त्याहूनि कांहींतरी ?
 चाले तो धरणीवरी तर पहा ! जेथूनि तो चालिला,
 धूलि तेथिल होतसे कनकित्ता ! —घेऊं नका भ्रान्तिला-
 तो गम्भीर वदे रवा, तर, मुक्या पृथ्वीस या वाटनें,
 कीं " मातें श्रुति लक्षसंख्य फुटल्या, " आणीक ती ऐकते !
 दृष्टी तो फिरवी वरी, तर लवे आकाश तें खालती,
 तारांचे गण गावयास वरुनी स्तोत्रें अहा लागती

लीलेनें स्वकरांत तो धरितसे कांडी बरुची जेणीं,
 सान्या सुन्दर वस्तु त्या झडकरी येती समायीपधीं
 त्याच्या, येउनि त्या तयास वदती " आम्हांस दे भूषणे,
 दिव्ये, आणि शिकीव लौकरि अम्हां तीं अप्सरोगायनें ! "

श्वासोच्छ्वास करी परी नवल हें—जीवित्वसंहारक
 वायू घेउनि आंत, तो त्यजितसे वायूस त्या पोषक !
 राही तो तर देव भूमिवरतीं येतात हिंडावया,
 जातां स्वर्ग सवें धरेस उतरे त्यालागीं धुंडावया !

दादर १४ मार्च १८९१

***

३८. फुलांची पखरण

टिप् फुलें टिप् ! माझे गडे ग ! टिप् फुलें टिप् !
 पहा फुलांची पखरण झिप् ! ॥ ६६० ॥

किती सुखाची सकाळ
 किती मौजेची ही वेळ;
 दिशा या फांकती,
 फुलें हीं फुलतीं,
 पक्षी हे बोलती;

सगळ्याही सृष्टिनें पहा निद्रा ती टाकिली,
 प्रीती ती आशेसंगें खेळायलागली;
 तर, आनन्दें या झाडांखालीं

टिप् फुलें टिप् !

किती सकाळ ही सुन्दर,
 जसें मुलींचें माहेर—
 जगाचे ते व्याप
 दुरि तैसे संताप
 मनि न शिरे मुळि पाप;

पुण्याची ही वेळ पहा गे ! सूर्यानि उजळीली,
आशेचिया ग वेलीवरती गाणीं तीं फुललीं;
तर, मौजेनें या वेलींखालीं

टिप् फुलें टिप् !

सकाळ जाइल संपून,
मग तापेल तें ऊन;
मग धन्दे कराल,
पण, फुलें हों विसराल !
सुख कैसें पावाल ?

फिरुनी ऐशीं वेळ गडे ग ! कधि तरि ती घेइल का ?
गडे !

आनन्दामधि असा आपुला काळ कधीं जाइल का ?
म्हणुनि, असे जों बहर तोंवरी

टिप् फुलें टिप् !

पहा फुलांचि पखरण छिपू !
माझे गडे ग !

टिप् फुलें टिप् !

५-१२-९१

***

३९. पुष्पाप्रत

[अंजनीगीत]

पुष्पा ! सुन्दर कितो तूं दिससी !
सौकुमार्य माधुर्यहि धरिही !
तुजला बघतां मन माझे तूं-वेडे रे करिसी ?

तूं आणिक मी पूर्वी होतो
 खेळगडी रे ? स्मरुनि अहा तो !
 काळ सुखाचा, आतां चित्ता-खेद फार होतो !
 मृग्य मधुरता चित्तीं घेतां,
 पूर्वी अपुली होती समता;
 गेला गेला काळ अहह तो ! - फेर कित्ती आतां !

सौकुमार्य तव अजुनी आहे !
 हंसतचि आहे हास्य तुझें हे:
 परि मम भाळीं ढग अश्रूंचा-हाय ! डवरलाहे !

तुजला पाहुनि मीं नाचावें,
 दुडदुड धांवत तुजशीं यावें,
 प्रेमें तुजला स्वकरीं घेउनि-सखया चुंबावें !

आतांहि गमे घ्यावें तुजला,
 परी सुटतसे कंप कराला !
 दिव्यत्वाला स्पर्श कराया-भय वाटे मजला !—

रम्य धुक्याची अद्भुत सृष्टि
 तींत उघडिसी आपुली दृष्टि,
 मग तो भास्वान् तुजवरि करितो—तेजाची वृष्टि !

मरुद्गण तुझ्या पाळणियाला
 तत्पर आंदोलन द्यायाला,
 पक्षिमुखांही स्वर्ग तुझ्यावरि—गाई गीतांला !

रम्य तुझें वा जिणें कित्तीतरि,
 परिमलयशे तव जाय भूवरी,
 कालहि तुझिया दिव्यत्वाला—वाटे नमन करी !

चिरतरुणा रे ! चिररुचिरा रे !
 तुजसन्निध तो वास बरा रे !
 तुजमजमध्ये परी केवढी—आहे रुंद दरी रे !
 काळोखाच्या जगामधें या,
 मृत आशांच्या चित्तांवरुनि या
 पिशाच्च माझे भटकत आहे—शांति नसेचि तया !
 मच्चिताच्या क्षितिजावरती
 नृत्याला जीं स्वप्नें करिती
 निदान, त्यांच्यामध्ये मजला—भासो तव मूर्ति !

[इंद्रवज्रा]

सौभाग्य पुष्पा ! तव गावयाला
 मी पात्र नाहीं गमते मनाला;
 भुंगे तुझे स्तोत्र सुरेख गाती
 ऐकूनि तें सर्व पळोत खंती !

१६ मार्च १८९२

✱ ✱ ✱

४०. फूलपांखरूं

[अंजनीगीत]

जेथें हिरवळ फार विलसते,
 लताद्रुमांची शोभा दिसते,
 तेथें फुलपांखरूं पहा हे—
 सुंदर बागडते !
 कलिकांवरुनी, पुष्पांवरुनी,
 गन्धयुक्त अवकाशामधुनी,
 पुष्पपरागा सेनित हिडे—
 मोदभरें करुनी !

तरल कल्पना जशी कवीची,
 सुन्दर विषयांवरुनी साची
 भ्रमण करी, गति तशीच वाटे—
 फुलपांखराची !

वा सुग्धेची जैशी वृत्ति
 पतिसहवासस्वप्नावरती
 विचरे फुलपांखराची तशी—
 हालचालही ती !

निर्वेधपणें इकडे तिकडे
 वनश्रींतुनी अहा ! बागडे;
 त्याचा हेवा हृदयीं उपजुनि
 मन होई वेडें !

तिमिरीं आम्हीं नित्य रखडणें,
 विवंचनांतचि जिणें कंठणें,
 पुष्पवतंगस्थिति ही कोठुनि—
 आम्हांला मिळणें !

असे यास का चिन्ता कांहीं ?
 यास ' उद्यां ' चा विचार नाही,
 अकालींच जो आम्हां न्याया—
 मृत्युमुखीं पाही !

बहु सौख्याची कुसुमित सृष्टि,
 तींत वसे हें, न कधीं कष्टी,
 ग्रीष्माचे खर रूप विलोकी—
 नच याची दृष्टि !

' सर्व विनाशी असती, प्राणी '
 ही मज खोटी वाटे वाणी;

फूलपांखरुं—मरण पाहिलें—

आहे कां कोणी ?

[वसंततिलका]

जें रम्य तें बघुनियां मज वेड लागे
गाणें मनांत मग होय सर्वेंचि जागें;
गातों म्हणून कवनीं फुलपांखरातें,
व्हायास सौख्य मम खिन्न अशा मनातें.

१७-८-१८९२

✱ ✱ ✱

४१. शब्दानौ ! मागुते या !

[स्रग्धरा]

तेजाचे पंख वाऱ्यावरि हलवित ती चालली शब्दपंक्ति,
देव्हारा शारदेचा उचलुनि गगनांतुनि ती नेत होती;
शब्दांहीं चित्तभूमी विकसित हिरवी तों मदीया बघूनी,
देव्हारा माझिया तो उतरुनि हृदयीं स्थापिला गौरवूनी.

शब्दांसंगें तदा मीं निजहृदयवनामाजीं संचार केला,
तेथें मी कल्पपुष्पें खुडुनि नमुनि तीं वाहिलीं शारदेला,
शब्दांच्या कूजितानें सहजचि मम हृत्प्रान्त गुंगूनि गेला;
मीं त्या स्वप्नांत गद्यग्रथित जग मुळीं लोटिलें तुच्छतेला !

रागानें या जगानें अहह ! म्हणुनियां शापिलें या जनाला,
तेणें चित्ताग्नि माक्षी हृदय हरितता नाशिता फार झाला;
गाणारे शब्द सारे झडकरि उडुनी दूर देशास गेले,
वाग्देवीपीठ येथें परि मम हृदयीं दिव्य तें राहियेलें.

वाग्देवी शारदे मे ! फिरवुनि अपुले शब्द पाचार येथें !
साहाय्यावीण त्यांच्या भजन तव कसें सांग साधेल मातें ?
आशामेघालि चिन्तानल अजि विज्ञवूं जाहलीसे तयार,
शब्दांतो ! मागुते या ! बहर मम मनीं नूतन येईल फार !

१५ सप्टेंबर १८९२

***

४२. दिवा आणि तारा

[शार्दूलविक्रीडित]

तान्याला जमिनीवरुनि वदला गर्वें दिवा हें असें :—

“ अस्पष्ट द्युति ही कित्ती तव ! तुझा रात्रौ कित्तीसा असे—
लोकाला उपयोग ? मी बघ कसा तेजा निजा पाडितों
अंधारीं व्यवहार सर्वहि जगीं माझ्यामुळें चालतो ! ”

तारा तो वरुनी दिव्यास वदला गम्भीर शान्त स्वरें—

“ दीपा ! तूं म्हणतोस तें कवण तो लेखील खोटें बरें ?
जी वस्तुस्थिति ती परंतु बघता आहे जरा वेगळी,
अंधारावर तूझिया मम नसे बा ! योजना जाहली.

“ भांडीं, तों मडकीं, डबे ढकलिसी अंधार यांपासुनी,
ब्रह्मांडास परन्तु मी उजळितों, गेलीं युगें होउनी;
तेजानें वरुनी दिव्या ! खुलविसी तूं मानवी चेहरे,
आत्मे उज्ज्वल आंतले पण गड्या ! होतात माझे करें !

“ ज्ञाते, आणि भद्रिष्यवादीहि, कवी, ते चित्रकर्ते तसे,
मत्तेजें फिरतात, अन्य जन हे तूझ्या प्रकाशें जसे;
तूझ्यासन्निध जो कवी लिहितसे त्यालाच तूं पूस रे—

“ दीपाच्या लिहितास तूं द्युतिबलें कीं तारकांच्या बरें ? ”

२६ सप्टेंबर १८९२

***

४३. 'पण लक्षांत कोण घेतो ?' च्या कर्त्यास

[शार्दूलविक्रीडित]

यूरोपीय कथा-पुराण-कविता-ग्रन्थांतुनी चांगले,
ते आहेत कितीक थोर उमदे राऊत वाखाणिले;
ज्यांचें ब्रीद-पवित्र राहुनी, जर्गीं दुष्टांस दण्डूनियां
कीर्जे सन्तत मुक्त दुर्बल जना, मांगल्य वाढावया !
या त्यांच्या बिरुदानुळेंच बहुधा, सन्मान ते जाहले—
देते या महिलाजनांस पहिला, स्त्रीवर्गकार्यीं भले—
ते भावें रतले, क्षणक्षण मुखें स्त्रीनाम उच्चारुनी,
भूपृष्ठस्थित आद्य दैवत जणूं त्यां वाटली भामिनी !

'आहे रे पण कल्पनारचित हें सारेंचि वाग्दम्बर,'
हे कोणी व्यवहारमात्रचतुर प्राणी वदे सत्वर !
'नाहीं !—वाचुनि हें पहा !' म्हणुनि मी तूझी कथा दावितों,
गेले राऊत ते न सर्व अजुनी !—हा गर्व मी वाहतों !
धीरा ! उन्नतिचे पथांत उमदा राऊत तूं चालसी !
नाहीं काय ? करुनि चीत अगदीं ही रूढिकाराक्षसी,
टांकानें अपुल्या दुराग्रह जुना मर्मीं तसा विधुनी,
स्त्रीजातीस असाच काढ वरती !—घे कीर्ति संपादुनी !

१९ ऑक्टोबर १८९२

***

४४. मयूरासन आणि ताजमहाल

[शार्दूलविक्रीडित]

कामें दोन सुरेख त्या नृपवरें केलीं :—मयूरासनीं,
ज्या तो बैसुनि शोभला; प्रथम तें सा कोटि ज्या लागले,
राजे ज्यापुढते जुळूनि अपुल्या हस्तद्वया वांकले,
झाले कम्पित, तत्करीं शिर असे, येऊनियां हें मनीं;

प्रेमें मन्दिरही तसें निजसखीसाठीं तयें लावुनी,—
 कोटि तीनच त्या गभीर यमुनातीरावरी बांधिलें !
 चोरें आसन तें दुरी पळविलें ! स्मर्तव्य कीं जाहलें !
 आहे अद्भुत तो महाल अजुनी तेथें उभा राहणी !
 विल्हेवाट अशीच रे तव कृती त्या सर्वदा पावती;
 मत्त भ्रान्त नरा ! सदैव कितिही तूं धूप रे जाळिला
 स्वार्थाच्या प्रकृतीपुढें—निजमनीं ही याद तूं जागती
 राहूं दे—तरि धूर होइल जगीं केव्हांच तो लोपला !
 काडी एकच गंधयुक्त, नमुनी प्रीतीस तूं लाव ती,
 तीचा वास सदा जगीं पसरुनी देई तो तुष्टिला !

१३ नोव्हेंबर १८९२

***

४५. चिरवियुक्ताचा उद्गार

[शार्दूलविक्रीडित]

वृष्टीमागुनि चन्द्रकान्तिधवला ती ये शरत् साजिरी,
 तैसा रम्य वसन्त तीव्र शिशिरामागुनि तो येतसे,
 सूतिक्लेश सरे अनन्तर सुखा तें तान्हुलें देतसे,
 पाणी ओसरतां समग्र भरती येते पुन्हा सागरीं.
 द्युत्याविष्कृति मोक्षकाल करितो खग्रास झाल्यावरी,
 कृष्णानन्तर शुक्ल पक्ष चढती तो कौमुदी घेतसे,
 प्रातःकाल सुरेख गाढ रजनीमागुनि तो होतसे,
 होता दारुण कल्प—अन्त फिरुनी सृष्टि स्मिता आदरी !
 या गोष्टी गणणें असे सुलभ गे त्यांला जयाच्या मनीं
 आशातन्तु नसे अजुनि तुटला; ते भाग्यशाली खरे !

कान्ते ! मत्सम मे परन्तु असती जे या अभागी जनीं,
 त्यांची वाट विपत्समाकुल जगीं होणार कौशी बरें ?
 उत्कंठाज्वलनें तुझा विरह हा टाकी मला पोळुनी
 या गोष्टी गणतां निराश हृदयीं साझ्या भरे कांपरे !

मुंबई १५ नोव्हेंबर १८९२

***

४६. संध्याकाळ

[शार्दूलविक्रीडित]

संध्याकाळ असे : रवी उतरतो आहे समुद्रावरी,
 त्याचें बिम्ब सुरेख चुम्बिल पहा लाटांस या लौकरी;
 मातीला मिळुनी गळूनि पडलें तें पुष्प जाई जसें,
 लोपाला लहरींत मंडलहि हें नाईल आतां तसें.

आकाशीं ढग हे पहा विखुरले, त्यांच्यावरी सुन्दर
 रंगाच्या खुलती छटा, बघुनि त्या येतें स्वचित्तावर :—
 हा मृत्युंगत होतसे दिवस, तन्मस्तिष्कपिंडांवरी
 येतो अक्षयमोक्षसिन्धुलहरी तेजोयुता यापरी !

पक्षी हे घट्यांकडे परतुनी जातात कीं आपुले;
 त्यांलागीं किलबील शब्द करुनी आनंद देतीं पिलें;
 गाई या कुरणांतुनी परततां हंभारवा फोडिती,
 त्यांचे उत्सुक वत्स त्यांस अपुल्या दीनस्वरें बाहती.

आनन्दी दिसती युवे, फिरकती जे या किनाऱ्यावरी,
 घ्याती ते निज सुन्दरीस, गमतें, उल्हासुनी अन्तरीं;
 जी ही मन्दिरराजि पैल दिसते, तीच्या गवाक्षांतुनी
 झाल्या त्या असतील हृष्ट युवती चित्तीं असें आणुनी :—

“ अस्तालागुनि जातसे दिनमणी; रात्री अहा येतसे !
रात्री ! जादु किती विलक्षण तुझे नामामधें गे वसे !
प्रेमाचें हृदयीं उषीं कुमुद जें संकोच गे पावलें
देसीं त्यास विकास ! -चित्त म्हणुनी नाथाकडे लागलें ! ”

संध्येला प्रणयी तुम्ही जन सुखें द्या हो दुवा; मी करीं
हेवा तो न मुळीं; नसे प्रणय तो साझ्याहि का अन्तरीं ?
आहें मी घर सोडुनी पण दुरी; चित्तीं म्हणूनी असें
मी संध्यासमयीं उदास; अथवा व्हावें तरी मीं कसें !

सावंतवाडी, जानेवारी १८९३

✠ ✠ ✠

४७. आहे जीवित काय ?

[शार्दूलविक्रीडित]

आहे जीवित काय ? केवळ असे निःसार भासापरी ?
किंवा स्वप्न असे ? उठे बुडबुडा कालप्रवाहावरी ?
दुःखें काय अनन्त त्यांत भरलीं ? कीं कष्ट जीवा पडे ?
सौख्याचें न त्यांत नांव अगदीं एकावया सांपडे !

नाहों स्वप्न-न-भास-वा बुडबुडा; जीवित्व साचें असे !
प्रेमानें परमेश्वरास भजतो जो निर्मलें मानसें !

लोटी निर्मल सौख्य सिंधुलहरी त्याचेवरी जीवित,
तो आनन्दनिधानशैलशिखरीं क्रीडा करी सन्तत !

११-३-९३

✠ ✠ ✠

४८. क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास

[कवि, चित्रकार आणि तानसेन यांस जीं अलौकिक स्वप्नें, ज्या दिव्याकृति आणि जे गंधर्वालाप भासमान होतात, अहह—त्यांपैकीं किती थोडे मात्र त्यास आपल्या करामतींत गोंवून ठेवितां येतात बरें ! आत्माराम आणि आका कोण हें सांगावयास नकोच.]

[शार्दूलविक्रीडित]

आत्माराम सुखें वनामधुनि तो होता जरा हिंडत,
 तों झाला बघता दुरूनि सहसा कोण्या सुमूर्तिप्रत;
 तीच्यामागुनि मोहुनी हळुहळू जायास तो लागला,
 “आहे ही पण कोण ? ” या क्षणभरी प्रश्नावरी थांबला.
 “रम्भे ! ” “उर्वशि मे ! ” -तशींच दुसरीं जीं त्यास होतीं प्रियें
 नामें, त्यांतिल घेउनि फिरुनि तो बाही त्वरेनें तिये;
 ती कांहीं तरिही वळे न, बघुनी तो विस्मया पावला;
 जातां सन्निध, “ही नवीनचि अहा ! कोणी दिसे ” बोलला !
 कांहीं नांव नवीन देउनि तिला जेव्हां तयें बाहिलें,
 तों तीनें वळनी प्रसन्न वदनें त्याच्याकडे पाहिलें;
 त्या रूपद्युतिनें दिपूनि नयनें निर्वाण तो पावला,
 तों अन्तर्हित, दृष्टिचा विषय तो, एका क्षणीं जाहला !
 आकाची इतुवयांत हांक परिले आत्मा, घराला वळे;
 आकाच्या हुकुमांत, साक्ष अवघी ती विस्मरुनी, वळे;
 कोणेका दिवशीं तिथेंच फिरतां ती गोष्ट त्याला स्मरे,
 तच्चितीं, पण रूप नाम अथवा तीचें मुळींही नुरे !
 आत्माराम सखेद होउनि वदे तो आपणाशीं असें—
 “कांही सुन्दर देखिलें खचित मीं, यामाजि शंका नसे !
 हा ! हा ! —हे जर सर्व भास धरतां येतील मातें, तर
 पृथ्वीचा सुरलोक कीं बनवुनी टाकीन मी सत्वर ! ”

मुंबई २७ मार्च १८९३

४९. तुतारी

एक तुतारी द्या मज आणुनी,
 फुंकिन मी जी स्वप्राणानें,
 भेदुनि टाकित सगळीं गगनें—
 दीर्घ जिच्या त्या किंकाळीनें;
 अशी तुतारी द्या मजलागुनि.

अवकाशाच्या ओसाडींतिल
 पडसाद मुके जे आजवरी
 होतिल ते वाचाल सत्वरी
 फुंक मारीतां जीला जबरी—
 कोण तुतारी ती मज देइल ?

सारंगी ती सतार सुन्दर
 वीणा, बीनहि, मृदंग, बाजा,
 सूरहि, सनई, अलगुज नाइया—
 कसचीं हीं हो पडतिल काजा ?
 एक तुतारी द्या तर सत्वर.

रुढी जुलूम यांची भेसुर
 सन्तानें राक्षसी तुम्हांला
 फाडुनि खाती, ही हतवेला—
 जल्हाची का ? पुसा मनाला !
 तुतारीनें ह्या सावध व्हा तर !

अवडम्बरलीं ढगें कितीतरि,
 रविकिरणांचा चूर होतसे,
 मोहर सगळा गळुनि जातसे,
 कीड पिकांवरि सर्वत्र दिसे !
 गाफिलगिरी तरिही जगावरि !

चमत्कार ? ' तें पुराण तेथुनि
सुन्दर, सोज्जळ, गोडें, मोठें ? '
' अलिकडलें तें सगळें खोटें ? '
म्हणती धरुनी ढेरीं पोटे;
धक्कार अशा मूर्खालागुनि ?

जुन्या नर्भीं या ताजे तारक,
जुन्या भूमिवर नवी टवटवी,
जुना समुद्रहि नव रत्नें वी;
जुन्यांतून जी निष्पत्ति नवी—
काय नव्हे ती श्रेयस्कारक ?

जुनें जाउं द्या मरणालागुनि,
जाणुनि किंवा पुरुनी टाका,
सडत न एवया ठायीं ठाका,
सावध ! ऐका पुढल्या हांका ?
खांद्यास चला खांदा भिडवुनि !

प्राप्तकाल हा विशाल भूधर,
सुन्दर लेणीं त्यांत खोदा,
निजनामें त्यांवरती नोंदा
बसुनि कां वाढवितां मेदा ?
विक्रम कांहीं करा, चला तर !

अटक कशाची बसलां घालुनि ?
पूर्वज वदले त्यां गमलें तें,
ऐका खुशाल सादर चित्तें;
परंतु सरका विशंक पुढतें—
निरोप त्यांचा ध्यानीं घेउनि.

निसर्ग निर्घृण त्याला मुर्खत—
नाहीं अगदीं पहा कशाची !

कालासह जी ऋडा त्याची,
ती सकलांला समान जाची—
चुहनी टाकी प्रचंड पर्वत !

त्यांशीं भिडुनी झटुनी झगडत
उठवा अपुले उंच मनोरे,
पुराण पडक्या सदनीं कांरे !
भ्याड बसुनियां रडतां पोरें ?
पुरुषार्थ नव्हे पडणें रखडत !

संघशक्तिच्या भुईत खंदक
रुंद पडुनि शें तुकडे झाले,
स्वार्थनिपेक्ष जीवीं अपुलें
पाहिजेत ते सत्वर भरलें;
ध्या त्यांत उड्या तर बेलाशक !

धार धरिलिया प्यार जिवावर
रडतिल रडोत, रांडा पोरें,
गतशतकांचीं पापें घोरें—
क्षालायाला तुमचीं रुधिरें—
पाहिजेत रे ! स्त्रैण न व्हा तर !

जाऊं बघतें नांव लयाप्रत
तशांत बनला मऊ मॅढरें,
अहह ! घेरिलें आहे तिमिरें,
परंतु होऊं नका बावरे—
धीराला दे प्रसंग हिंमत !

धर्माचें माजवूनि डम्बर,
नीतीला आणित्ती अडथळे,
विसरुनियां हें जातात खुळे :—

नीतीचे पद जेथें न ढळे—
धर्म होतसे तेथेंच स्थिर.

हल्ला करण्या तर दंभावर-तर बंडांवर,
शूरांनो ! या, त्वरा करा रे !
समतेचा ध्वज उंच धरा रे !
नीतीची द्वाही पसरा रे !
तुतारिच्या ह्या सुराबरोबर !

नियमन मनुजासाठीं, मानत्र—
नसे नियमनासाठीं जाणा,
प्रगतिस जर तें हाणी टोणा,
झुगारुनि तें देउनि, बाणा
मिरवा निज ओजाचा अभिनव !

घातक भलत्या प्रतिबंधांवर
हल्ला नेण्या करा त्वरा रे !
उन्नतिचा ध्वज उंच धरा रे !
वीरांनो ! तर पुढें सरा रे—
आवेशानें गर्जत 'हर हर' !

पूर्वींपासुनि अजुनि सुरासुर
तुंबळ संग्रामाला करिती;
सम्प्रति दानव फार भाजती,
देवांवर झेंडा मिरविती !
देवांच्या मदतीस चला तर !

मुंबई, २८ मार्च १८९३

५०. झपूझा

[आपल्यास जें कांहीं नाहीं असें वाटतें, त्यांतूनच महात्मे जगाच्या कल्याणाच्या चिजा बाहेर काढितात. त्या महात्म्यांची स्थिति लक्षांत वागवून पुढील गाणें वाचिल्यास, तें दुर्बोध होऊं नये असें वाटतें]

हर्षखेद ते मावळले,
 हास्य निमालें,
 अश्रु पळाले;
 कण्टकशल्यें बोंथटलों,
 यखमालीची लव वठली;
 कांहीं न दिसे दृष्टीला
 प्रकाश गेला,
 तिमिर हरपला;
 काय म्हणावें या स्थितिला ?—

झपूझा ! गडे झपूझा !

हर्षशोक हे ज्यां सगळें,

त्यां काय कळे ?

त्यां काय वळे ?

हंसतिल जरि ते आम्हांला,
 भय न धरूं हें वदण्याला :—
 व्यर्थीं अधिकचि अर्थ वसे

तो त्यांस दिसे,

ज्यां म्हणति पिसे.

त्या अर्थाचे बोल कसे ?—

झपूझा ! गडे झपूझा !

ज्ञाताच्या कुंपणावरून,
धीरत्व धरून,
उड्डाण करून,

चिद्धनचपला ही जाते,
नाचत तेथें चकचकते;
अंधुक आकृति तिस दिसती,

त्या गाताती
निगूढ गीती;
त्या गीतीचे ध्वनि निघती—

झपूझा ! गडे झपूझा !
नांगरल्याविण भुई बरी
असे कितितरी;
पण शेतकरी

सनदी तेथें कोण वदा ? —
हजारांतुनी एकादा !
तरी न तेथुनि वनमाला

आणायाला,
अटक तुम्हांला;
मात्र गात हा मंत्र चला—

झपूझा ! गडे झपूझा !

पुरुषाशीं त्या रम्य अति
नित्य प्रकृति
क्रीडा करिती;

स्वरसंगम त्या क्रीडांचा
ओळखणें, हा ज्ञानाचा—
हेतु; तयाची सुन्दरता

व्हाया चित्ता—
 प्रत ती ज्ञाता,
 वाडें कोडें गा आतां—
 झपूझा ! गडे झपूझा !
 सूर्यचन्द्र आणिक तारे
 नाचत सारे
 हे प्रेमभरें
 खुडित खपुष्पें फिरति जिथें,
 आहे जर जाणें तेथें,
 धरा जरा निःसंगपणा
 मारा फिरके,
 मारा गिरके,
 नाचत गुंगत म्हणा म्हणा—
 झपूझा ! गडे झपूझा !

मुंबई, २ जुलै १८९३

✠ ✠ ✠

५१. थकलेल्या भटकणाराचें गाणें

[चाल फटक्याची]

किती रहावें तुजविण आतां ! धीर न मजला क्षण धरवे !
 गेलें गेलें वय हें वायां !—मरणहि तें वाटे बरवें !

काय करावें मज न सुचे,
 मुळीं न मजला किमपि रुचे,
 हृदयी सगळें धैर्य खचे;

भणभण वणवण करित अधिक मज आढचींहि जगीं नच फिरवे !
 किती रहावें तुजविण आतां ! धीर न मजला क्षण धरवे !
 कितिक योजिले यत्न यावया तुजशीं मी उत्सुकतेनें !
 व्यर्थ जाहले अवघे ! दुर्धर कसें न व्हावें मग जगणें !

पुष्पांनो ! तर दूर सरा !
 कण्टक हो ! मार्गी पसरा !
 प्रकाश नलगे—तिमिर बरा !

सर्व चांगलें व्हावें होतें तुजसाठीं—पण लभ्य नव्हे !
 किती रहावें तुजविण आतां ! धीर न मजला क्षण धरवे !
 शूळ कपाळीं, कंडन हृदयीं, कम्प शरीरीं भरलासे,
 सलिल लोचनीं, शीण अवयवीं, हाय ! निराशा मनीं वसे;

तरि, माझी ती भेटेल का ?
 पांग मनींचा फिटेल का ?
 आलिंगूं ती झटेल का ?

क्षमा करील का मला चुक्यांची ? —पुसतों मी माझे बरवे !
 किती रहावें तुजविण आतां ! धीर न मजला क्षण धरवे !

मुंबई १८ सप्टेंबर १८९३

✱ ✱ ✱

५२. प्रीति आणि तूं

[शार्दूलविक्रीडित]

रानोमाळ कुठेंतरी तुजविणें मी हिंडतां वेंचिलीं,
 कांहीं रम्य फुलें, परी झडकरी निमल्य माझ्या करीं
 झालीं मी विरहाग्नितप्त असल्यायोगें; गडें त्यापरी
 ओसाडींत दिशांचिया भटकतां गाणीं मला लाभलीं,

डोक्याच्या भ्रमणामुळें बिघडुनी विक्षिप्त तीं जाहलीं;
 हीं गाणीं कुसुमेंहि तीं परि दिलीं मीं टाकुनी का दुरी ? —
 नाहीं ! — ठेवियलीं जपूनि असती अद्यापि गे सुन्दरी !
 तीं मीं कां ? — हृदयीं विचारुनि पहा—कां बुद्धि ही सूचली ?
 कोणी तीं कचऱ्यावजा समजुनी टाकावया लागला,
 त्यालागुनि निषेधिलें, न कथिला हेतू तरी मी तया,
 तो हा कीं जर भेटलीस तर गे दावीन तीं मी तुला,
 तेणें व्यक्त तुला न राहिल सखे हें एवढें व्हावया :—
 दुद्वें तुज सोडुनी जरि दुरी लागे फिरावें मला,
 प्रीती आणिक तूं—शिवाय न सुचे कांहीं मना माझिया !

मुंबई, २७ नोव्हेंबर १८९३

✽ ✽ ✽

५३. कवितेचें प्रयोजन

[शार्दूलविक्रीडित]

“ शान्तीचें घर सोडुनी प्रखर त्या हाटीं प्रयत्नाचिया,
 प्रीतीचाहि निकुंज सोडुनि रणीं जीवित्व नांवाचिया,
 सर्वाहीं सरसावणें झटुनियां हें प्राप्त झालें असे;
 या वेळे न कळे कवे ? तुज सुचे गाणें अहा रे कसें !
 “ माता ही सुजला स्वभूमि सुफला, तीच्या परी लेंकरां
 खायाला पुरतें पहा नच मिळे कीं हाल आहे पुरा;
 झांकायास तनूस वस्त्रहि न तें आतां पुरेसें मिळे;
 या वेळेस कसें कवे ! तुज सुचे गाणें न मातें कळे ! ’
 हें कोणी म्हणतां जवें कविमनीं खेदोमि हेलावल्या,
 नेत्रांतून सर्वेचि बाष्पसरिता वाहावया लागल्या;

त्याचा स्त्रैणपणा असा प्रकटला वाटेल कोणा, परी
धीरोदात्त असेचि तो श्रुत असे हें दूरही भूवरी !

सोन्याचे सरले अहा ! दिवस ते, आली निशा ही कशी !
सौख्याचा नद तो सुकून पडलों या दुःखपंकीं फशीं !
कालक्रीडित हें बघूनि रडला, हें व्यस्त कांहीं नसे;
प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें बाणा कवींचा असे.

बाष्पान्तीं तरलस्वरें मग कवी निश्वासुनी बोलिला—
जो पूर्वी गुण पुण्यभूमिवरि या अत्यन्त वाखाणिला,
तें हें दिव्य कवित्व दुर्विधिवशें हीनत्व कीं पावलें,
त्याची बूज करावया न अगदीं कोणी कसें राहिलें !

“ गाणें जें परिसावया कविपुढें राजेशही वांकले,
यन्नादेंच लहान थोर सगळें गुंगून वेडावले,
त्याला मान नसे, नसो पण, अतां त्याची अपेक्षा नसे—
हें कोणी म्हणतां विषाद अहिंसा मन्मानसाला डसे !

“ आलेल्या दुरवस्थींतुनि तुम्ही उत्तीर्ण व्हाया जरी,
उद्योगीं रत व्हावया धरितसां औत्सुक्य चित्तीं तरी,
गाण्यानें कविच्या प्रभाव तुमचा वर्धिष्णुता घेइल,
स्फुतिचा तुमच्या पिढ्यांस पुढल्या साक्षी कवी होइल !

“ हातीं घेउनियां निशाण कवि तो पाचारितो बान्धवां—
' या हो या झगडावयास सरसे व्हा मेळवा वाहवा ! '

प्रेतेही उठवील जी निजरवें, ती तो तुतारी करी,
आतां नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी ?

“ आशा, प्रेम तसेंच वीर्य कवनीं तो आपल्या गाइल;
गेलें वैभव गाउनि स्फुरण तो युष्मन्मना देइल,
द्या उत्तेजन हो कवीस, न करा गाणें त्याचें मुकें;
गाण्यानें श्रम वाटतात हलके, हेंही नसे थोडकें;

“ आतां जात असे दुरी शिथिलता अस्मत्समाजांतुनी,
याची खूणच गान जें निघतसें तें साच जाणा मनीं;
तारा ताणिलियावरी पिळुनियां खुंट्यास वाद्याचिया,
त्याच्यांतून अहा ! ध्वनी उमटती जे गोड ऐकावया ! ”

१८९३

***

५४. चिन्हीकरण अर्थात् भाव आणि मूर्ति यांचें लग्न

[मंदाक्रांता]

भूचक्राची घरघर जिथें ती न ये आयकाया,
आहे ध्यानाभिध रुचिर तो कुंज त्या शांत ठायां,
त्याचे द्वारीं उपवर वधू मूर्तिनाम्नी विराजे
तीचे संगें वर परम तो भावशर्माहि साजे

होती पर्युत्सुक बहुत ती शीघ्र पाणिग्रहाला,
तेथें आत्मा भ्रमत कविचा तो उपाध्याय आला;
स्फूर्तिज्वालेवरि मग तयें होमुनी जीविताला,
लग्नाला त्या शुभवर अशा लाविता तो जहाला !

गेलें कुंजीं त्वरित मग तें जोडपें दैवशाली
केली त्यांहीं बहुविध सुखें त्या स्थलीं प्रेम-केली;
झालीं त्यांना बहुत मधुरें बालकें दिव्य फार,
तीं जाणा हीं-सुरस कविच्या क्लृप्ति तैसे विचार !

१६-२-१८९५

***

५५. दोन बाजी

[चाल-फटक्याची]

त्या शूरानें भगवा झेंडा हिंदुस्थानीं नाचविला,
निजराष्ट्राचें वैभव नेलें एकसारखें बढतीला;
जिकडे तिकडे समशेरीची कीर्ति आपुल्या गाजविली,
खूप शक्तिनें कदर आपली गनीमांस त्या लाविली.

आणिक तुवां रे ! -त्वा नीचानें पाठ आपुली दावुनियां
रणांतुनी पौबारा केला, शेपुट भ्याडा वळवुनियां ?

गुणी जनांची पारख करुनी त्या धोरानें गौरविलें,
उत्साहाच्या वातें अपुल्या तेज त्यांचें चेतविलें;
प्रतापदीपज्योति पोषिली सुजनस्नेहा वाढवुनी,
गनीममशकें कितीक गेलीं तिच्यामधें खाक् होवोनी !

आणिक तूं रे ? -नाचलासि तूं नग्नच संगें अधमांचे,
धूळ खात गेलास-लाविले सर्वत्र दिवे शेणाचे !

भटांस जे रणघुरंधर त्यां पाचारुनि त्या तिहानें
माराया कीं मरावया अरिवरि नेलें आवेशानें,
'हरहर !' शब्दा परिसुनि वळली कितिकांची घाबरगुंडी
'अला मराठा !' म्हणत पळाल्या सैरावैरा किती लंडी !

तूंहि भटाला पाचारिथलें, काय त्यांसवें परि केलें ?—
यथेच्छ लाडू मात्र झोडिले—नांव हाय रे बुडवीलें !

घोड्यावरिच हुरडा चोळित शत्रुशासना धांवोनी
तो गेला.—तूं बिछान्यावरी राहिलास रे लोळोनी !
वीर भले खंबीर आणखी सुत्सद्दी ते सद्बुद्धि
त्यांच्या साह्यें निजसत्तेची त्यानें केली रे वृद्धि.

पण तूं रे ? -तूं नगरभवान्या नाच्येपोच्ये घेवोनी
दौलतजादा केला—धिग् धिग् भटवंशीं रे जन्मोनी !

या भटवंशी महाप्रतापी ख्यात जाहले असूनिया
 तुळशीमध्ये भांग निघाली अभद्र ऐशी कोठुनिया !
 निजनामाचा ' गाजी ' ऐसा अर्थ उरवुनी तो गेला,
 तर हळहळली आर्यमाउली ऐकुनि त्याच्या निधनाला
 मरणाआधिच मरून आणुनि काळोखी निजराष्ट्राला,
 तू गेलासी करून ' पाजी ' अहह ! पितामहनामाला !

मुंबई १६ फेब्रुवारी १८९५

✠ ✠ ✠

५६. सृष्टि आणि कवि

[वसंततिलका]

मी एकला फिरतसे बहुवार रानीं,
 यालागुनी न समजा मजला अडाणी;
 आराधुनी विपिनदैवत मी तिथूनी
 त्याचीं प्रसादवचनें मनुजास आणीं.

पाहून निश्चर, उरीं कर वेंगुनीयां
 मी ठाकतो, परि न मंद म्हणा जना था.
 प्रत्येक मेघ वरता फिरतां नभांत
 एकेक शब्द लिहितों मम पुस्तकांत !

' पुष्पें वनांत कसलीं खुडितो फिरोन ? '
 उद्योगमग्न जन हो ! मज हें म्हणा न.
 नक्षत्रसें सुम मदीय करांतले तें
 सत्कल्पितपूरित असें सदनास येतें !

पुष्पामधें प्रकट होय न जें जराही
 सृष्टींत एकहि रहस्य असे न कांहीं;
 ज्याचा ध्वनी न उमटे खगकूजितांत
 नाहीं तिगूढ इतिहास असा जगांत !

शेतामधूनि सदनाप्रत पीक एक
 नेतात पुष्ट बलिवर्द तुझे सुरेख,
 तूझी जमीन दुसरें मज पीक देते.
 काव्यांत सांठवुनि ठेवितसें पहा तें !

२०-४-९५

✱ ✱ ✱

५७. दिवस आणि रात्र

दिवस बोलतो " उठा झणों ! "
 रात्र-" विसांवा घ्या ! " म्हणते,
 या दों वचनीं दिनरजनी
 बहुत सुचवितो, मज गमतें.
 दिवस सांगतो " काम करा, "
 रात्र-" विचारा करा मनीं. "
 दिवस बोलतो " मरा मरा "
 रात्र-" मजमुळें जा तहनी. "
 दिवस वदतसे " पहा प्रकाश; "
 आंत शिरतसे परि अंधार ?
 रात्र बोलते " पहा तमास ! "
 परि आंत पडे प्रकाश फार !
 दिवस म्हणे " जा घरांतुनी "
 रात्र वदे " या सर्व घरास. "
 स्पर्धा लावी दिवस जनीं;
 रात्र शिकविते प्रीति तयांस !
 नक्षत्रें जगतीवरलीं
 दिवस फुलवितो, असे खरें;

पुष्पें आकाशामधलीं
 रात्र खुलविते, पहा बरें.
 एकच तारा दिन दावी,
 असंख्य भास्कर परी निशा;
 दिवस उघडितो ही उर्वी,
 रजनी अनन्त आकाशा !
 दिवस जनांला देव दिसे,
 परि गद्यच त्याच्या वदनीं;
 रात्र राक्षसी भासतसे,
 परि गाते सुंदर गाणीं !
 “ ही भूपी हा नरक ! ” असें
 वदे अदय दिन वारंवार;
 “ ही धरणी हा स्वर्ग असे ! ”
 गाते रजनी, जी प्रिय फार !

१४-९-१८९५

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वच्छपत्र

अंक २३७५ वि: ३१५

क्रमांक १२७ नों: दि: २९/५

५८. दंवाचे थेंब

“ कोठुनि हे आले येथें ?
 काल संध्याकाळीं नव्हते ! — ”
 हिमकण पाहुनि ते वेलीं—
 वरि पडले आज सकाळीं.
 आईला बाळ्या वदला
 कुतुकानें उत्सुकलेला—
 “ दिसती हे गोजिरवाणें
 मोत्यांचे जैसे दाणे ! ”

आई ग ! तर वद मातें
 कोठुनि हे आले येथें ?
 सूर्याच्या ह्या किरणांत
 कसे पहा चकमकतात !
 मौज मला भारी वाटें !
 होते हे तर वद कोठें ? ”
 चुम्बुनियां त्या तनयातें
 वर करुनी बोट वदे ते—

“ चन्द्र आणि नक्षत्रें तीं
 शोभली जेथ वा रातीं,
 उजेडहि जेथुनि येतो,
 पाउसहि जेथुनि पडतो,
 तेथुनि हे आले येथें ;
 तेथुनीच तूं आम्हांतें ! ”
 “ राहतील येथें का ते ?
 मिळतिल का खेळायतें ?
 मज गम्मत वाटे, आई,
 घेउनि दे मजला कांहीं ! ”

“ नाही रे ! ते स्वकरांत
 येणार गड्या नाहीत ;
 कौतुक कर बघुनी त्यांतें
 असती ते जोंवरि येथें ;
 सूर्य त्यांस अपुल्या किरणीं
 नेईलचि लौकर गगनीं ! ”

“ आतिल ते लौकर गगनीं ”
 घदतां गर्हिवरली जननि !
 गतबाळें तिजला स्मरलीं
 डोळ्यांत आंसवें आलीं !

“ देवा रे ! ” मग ती स्फुंदे—
 “ एवढा तरी लाभूं दे ! ”
 म्हणुनि तिनें त्या बाळासी
 धरिलें दृढ निज हृदयासीं !
 पाहुनि त्या देखाव्याला,
 कळवळा कवीला आला;
 वेडावुनि तयाच नादें
 “ खरेंच ! ” तो पुसतो खेदें—
 “ होते हिमबिंदु सकाळीं,
 कोठें ते सायंकाळीं ? ”

१८९५

***

५९. स्फूर्ति

[चाल—किती रहावे तुजविण आतां]

कांठोकांठ भरूं द्या पेला, फेंस भराभर उसळूं द्या !
 प्राशन करितां रंग जगाचे क्षणोक्षणीं ते बदलूं द्या !
 अमुच्या भाळीं कटकट लिहिली सदैव वटवट करण्याची,
 म्हणेल जग आम्हांस षड्यपी; पर्वा कसली मग याची !
 जिव्हेचीं बंधनें तर ढिलीं करां तीव्र या पेयानें
 यदुष्णतेनें द्यावापृथ्वी द्रवुनि मिसळती वेगानें !
 होउनियां मग दंग मनीं,
 व्हावें तें आणा घ्यानीं,
 गा मग सुचतिल तीं गाणीं;

परिसुनि त्यांचे शब्द, रूढिचे दास झणीं ते खवळूं द्या !
 कांठोकांठ भरूं द्या पेला, फेंस भराभर उसळूं द्या !

सोमाचा रस वेदकाळच्या ऋषिवर्यांनी उकळीला,
 शेष त्याचा द्या तर लौकर पिपासु जे त्या आम्हांला !
 औचित्याच्या फोल विवेका ! जा निघ या दुरवस्थेनें
 अम्हां घेरिलें म्हणुनी घेतों त्रिगुनियां या पानानें !
 क्लृप्तीची मग करुनी नौका व्योमसागरावरि जाऊं,
 उडुरत्नें या गरिब धरेला तेथुनि फेंकुनियां देऊं !

अडवतील जर देव, तरी
 झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं,
 हार न खाऊं रतीभरी !

देवदानवां नरें निर्मिलें, हें मत लोकां कळवूं द्या !
 कांठोकांठ भरूं द्या पेला, फेंस भराभर उसळूं द्या !
 पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे,
 टेकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुन या देउं कसें !
 बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडेतिकडे—
 उडवुनि देउनि जुलुमाचे या करूं पहा तुकडे तुकडे !
 'महादेव ! हरहर !' समराचा गर्जत तो वाऱ्यावरती
 येउनि घुमतो अमुच्या कर्णीं—'निजती ते ठारच मरती !'

उठा ! उठा ! बांधा कमरा !
 मारा किंवा लढत मरा !
 सत्त्वाचा 'उदयोऽस्तु' करा !

छंद फंद उच्छृंखल अमुचे स्तिमित जगाला ढवळूं द्या !
 कांठोकांठ भरूं द्या पेला, फेंस भराभर उसळूं द्या !

मुंबई, २३ मे १८९६

६०. रांगोळी वालतांना पाहून

[शार्दूलविक्रीडित]

होतें अंगण गोमयें सकलही संमार्जिलें सुन्दर,
 बालाकें अपुली प्रभा वितरली नेत्रोत्सवा त्यावर;
 तीची जी भगिनी अशी शुभमुखी दारीं अहा पातली,
 रांगोळी सग त्या स्थळीं निजकरें घालावया लागली
 आधीं ते लिहिले तिनें रविशशी, नक्षत्रमाला तदा,
 मध्यें स्वतिक रेखिलें, सग तिनें आलेखिलें गोष्पदां,
 पद्म, बिल्वदलें, फुलें, तुळसही चक्रादिकें आयुधें,
 देवांचीं लिहिलीं; न तें वगळिलें जें चिन्ह लोकीं सुधें.

होती मंजुल गीत गात वदनीं अस्पष्ट कांहींतरी,
 गेला दाटुनि शान्त तो रस अहा तेणें मदभ्यन्तरीं;
 तीर्थें, देव, सती, मुनी, नरपती, देवी तशा पावना,
 अन्तर्दृष्टिपुढूनियां सरकल्या, सन्तोष झाला मना !

चित्रें मीं अवलोकिलीं रुचिर जीं, काव्यें तशीं चांगलीं,
 त्यांहीं देखिल न स्मरेच इतुकी मद्बृत्ति आनन्दली;
 लीलेनें स्वकरें परन्तु चतुरे ! तूं काढिल्या आकृती,
 त्या या पाहुनि रंगली अतिशयें आहे मदीया मति.

रांगोळींत तुझ्या विशेष गुण जो आर्ये ! मला वाटतो,
 स्पष्टत्वे इतुक्या अशक्य मिळणें काव्यांत चित्रांत तो;
 स्वर्भूसंग असा तयांत इतत्या अल्पावकाशी नसे—
 कोणी दाखविला अजून, सुभगे ! जो साधिला तूं असे.

आदित्यादिक आकृती सुचविती दिव्यत्व तें उज्ज्वल,
 तैसें स्वस्तिक सूचवी सफलता धर्मार्थकामांतिल;
 पावित्र्याप्रत गोष्पदें तुळसही, शोभेस हीं सारसें,
 पुष्पें प्रीतिस, चक्र हें सुचवितें द्यारीं हरी या असे !

तत्त्वे मंगल सर्वही विरहती स्वर्गी दुइया या, अये
आर्ये ! तूं उपचारिकाच गमसी देवी तयांची स्वयें ;
नाते स्नेह निदान ओळख जरी येथें मला आणित्ती,
होतों मी तर पाद सेवुनि तुजें रम्य स्थळीं या कृती !

चित्तीं कल्मष ज्याच्या वसतसे ऐशा जनालागुनी
या चिन्हांतुनि हा निषेध निघनो आहे गमे मन्मनीं—
“ जा मार्गे अपुल्या, न दृष्टि कर या द्वाराकडे वांकडी,
पापेच्छूवरि हें सुदर्शन पहा आणील कां सांकडीं ! ”

“ आहे निर्मल काय अन्तर तुजें ? मांगल्य कां जाणसी ?
लोकक्षोभजये उदात्त हृदयीं व्हायास का इच्छिती ?
ये येथें तर, या शुभाकृति मनीं घे साच अभ्यासुनी. ”
आर्ये ! स्वागत हें निघें सरल या त्वल्लेखनापासुनी.

साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे,
नित्याच्या अवलोकनें जन परीं होती पहा अंधळे !
रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणे,
कोठें स्वर्गसमक्षता प्रगटते हें नेहमीं पाहणें !

१८ डिसेंबर १८९६

***

६१. मूर्तिभंजन

[अभाग]

मूर्ति फोडा, धावा ! धावा फोडा मूर्ति,
आंतील सम्पत्ति फस्त करा !
व्यर्थ पूजाद्रव्यें त्यांस वाहण्यां,
नाकें घांसुनीयां काय लभ्य ?
डोंगरींचे आम्ही द्वाड आडदांड,
आम्हांला ते चाड संपत्तीची !

कोडें घालूनियां बसली कैदाशीण,
 उकलिल्यावीण खाईल ती !
 तिच्या खळीमध्ये नाहीं आम्हां जाणें,
 म्हणूनि करणें खटाटोप.
 मूर्ति फोडूनीयां देऊं जोडूनीयां
 परी विकूनीयां टाकूं न त्या !
 विकूनि टाकित्ती तेचि हरामखोर
 तेचि खरे चोर आम्ही नव्हों !

१८९६

* * *

६२. रुष्ट सुन्दरीस

[चाल—वीरा भ्रमरा]

नादीं लावुनि वेडा केलें ज्याला तूं सुन्दरी !
 रुष्ट कशी होऊनि बैसशी आतां त्याच्यावरी ॥ ६४० ॥
 सकल दैवतें तुच्छ करुनि मी तव भजनीं लागलों,
 व्यर्थ का आजवरी भागलों ?
 तुझ्या कृपेचा प्रसाद व्हावा म्हणुनी झटलों किती,
 असे का त्याला कांहीं मिती ?
 कधीं मला तूं उत्तेजनही दिलें—
 स्मरत नसे का ?—स्मित मजला दाविलें !
 अर्थपूर्ण -वीक्षणेंहि केव्हां श्रम मम केले दुरी !
 लहर कां आतां फिरली परी ?
 कितीक माल्यें श्रमसाकल्यें गुम्फुनियां तीं भलीं
 तुला गे सन्तत मीं वाहिलीं !

आभरणेंही असाधारणें दिधलीं तुजकारणें,
फिटाय़ा दासाचें पारणें !

परि दुर्भग मम कसें उभें राहिलें ?
काय तयानें न्यून बरें पाहिलें ?

तेणेंकरुनी रोष असा तव उद्भवला अन्तरीं,
मम मना चिन्तावश जो करी !

हाय ! हाय ! हें विफल जिणें तव सहवासावांचुनी,
निघूं कीं निवटूं मनुजांतुनी !

प्रीतिविषय तो जर का परका प्राण्याला जाहला,
तयाचा जन्महेतु खुंटला !

विषण्ण तो मग विषवृक्षाचीं फळें
सुधारसाचीं मानुनि गिळिलचि बळें !

दोष तयाचा काय त्यामधें ?—वद मधुरे ! सत्त्वरी—
करूं ना मीहि अतां त्यापरी ?

तुजवरि पद्यें, हे अनवद्ये ! कितीतरी गाइलीं,
भक्तिविण कोणीं तीं प्रेरिलीं ?

तुजला वाहुनि असे घेतलें; म्हणुनि निदानीं असें
निखालस तुजला मी पुसतसें :—

निष्ठा माझी काय लाविसी कसा ?
कीं मज पिळिसी रुचि चढवाया रसा ?

किंवा तुझिया कृपेस नाहीं पात्रच मी लवभरी ?
सोक्ष कीं मोक्ष बोल लौकरी !

जुलै १८९७

६३. काव्य कोणाचें ?

[दिंडी]

“ कवे ! कोणीं हें काव्य लिहीयेलें ? ”

“ मींच—” कविनें प्रतिवचन बोलिजेलें,

“ बरें तर ! हें वाचून अतां पाहूं,
श्लोक सुन्दर यांतील सदा गाऊं. ”

मनीं वाचक तों दंग फार झाला,
क्लृप्ति आढळली सरस एक त्याला;
म्हणे कविता “ ही रम्य फार आहे ? ”
वदे कवि “ ती मम क्लृप्ति परी तोहे. ”

पुढें हृदयंगम पंक्ति एक आली,
वाचकाची तल्लीन वृत्ति झाली;
कवीला तो “ शाबास ! ” म्हणे, त्यातें
कवी बोले “ मम पंक्ति कीं नव्हे ते. ”

पुढें वर्णन पाहून रेखलेलें,
वाचकाचें रममाण चित्त झालें;
कविस शंसी तो “ धन्य ! ” अशा बोलें
त्यास “ वर्णन मम न तें ” कवी बोले.

“ काव्य लिहिलें हें सत्य तूं असून,
“ नव्हे माझें हें—नव्हे तें ” म्हणून
सांगसी, तर परकीय कल्पनातें
तुवां घेउनि योजिलें, गमे मातें. ”

‘ नव्हे ऐसेंही ? ’ कवी वदे त्यातें,
“ काव्य लिहिलें मीं खरें, परी मातें
शारदेनें जो मंत्र दिला कानीं,
तसें लिहिलें मीं;—काव्य तिचें मानीं ! ”

“ दिव्य शक्तीनें स्फुरें गंध पुष्पीं,
रंग खुलतीही तिनें इंद्रचापीं;
सृष्टिमाजीं जें रम्य असे कांहीं
तीच कारण त्या शक्ति असे पाहीं ”

भडगांव, ७ ऑगस्ट १८९७

***

६४. पद्यपंक्ति

आम्हीं नव्हतो अमुचे बाप,
उगाच कां मग पश्चात्ताप ?
आसवें न आणूं नयनीं
मरून जाऊं एक दिनीं !

★ ★

अमुचा पेला दुःखाचा
डोळे मिटुनी प्यायाचा,
पितां बुडाशीं गाळ दिसे,
त्या अनुभव हें नांव असे !
फेंकुनि द्या तो जगावरी,
अमृत होउ तो कुणातरी !

★ ★

जें शिकलों शाळेमाजी,
अध्याहत ही टीप तथा :—
“ द्वितीय पुरुषीं हें योजीं,
प्रथम पुरुष तो सोडुनियां ! ”

१८९८

***

६५. कविच्या हृदयीं जसे गुंगती—

[साकी]

कविच्या हृदयीं जसे गुंगती कवितेचे मधु बोल,
किंवा गायकमतींत झुकती ताना त्या सुविलोल,
तसे माझिया अन्तर्यामीं तुझिया सौन्दर्यचि,
विकास हंसती सखे निरंतर, हृदयंगम जे साचे !

अलिच्या गुंजारावी जैशी मधुलोलुपता खेळे,
वसन्तशोभासक्ति ज्यापरी कोकिलगानीं डोले,
मदीय चित्तव्यापारीं तूं तशीच मधुरे बाले,
खेळत असशी; तेणें आहे भ्रमिष्ट मन्मन झालें !

१८९८

❖ ❖ ❖

६६. फार दिवसांनीं भेट

[चाल—इस तनघनकी कोन बढाई]

बहुतां दिवशीं भेट जाहली,
प्रणयसिधूला भरती आली ! ॥ छ० ॥

आलिंगन वृढ देतां आला
उभयीं हृदयीं त्वरित उसाळा;
नावरून तो रमणीनयनीं
बाष्पें आलीं ऊन होउनी;

गलितशीर्ष निज पतिच्या हृदयीं
ठेवुनि रडली ती त्या समयीं;
तोहि उसासे टाकित, तिजला
चुम्बित, गाळूं टिपें लागला;

उभयाश्रुजलें मिसळुनि गेलीं !
 बहुतां दिवशीं भेट जाहली !
 वियोगसमयीं झालें त्यांचें
 म्लान रूप तें परस्परांचें—
 ध्यानीं घेतां, प्रेमग्रंथी
 त्यांची झाली अधिकच दृढ ती;
 कालें आणिक कष्टदशेनें
 क्षीणत्वाला होतें जाणें
 सगळ्यांचेंहि, परी प्रीतिचा
 जे ३ वाढतो उलटा साचा !—
 कुरवाळित अन्योन्यां ठेलीं !
 बहुतां दिवशीं भेट जाहली !
 किती वेळपर्यंत त्यांना
 कांहीं केल्याही वदवेना;
 ' प्रिय लाडके ! '—' जिवलग नाथा ! '
 हे रव वदली मग उत्सुकता;
 फुटकळ वाक्यें मग दोघांहीं
 परस्परां जीं म्हटलीं कांहीं,
 भाव त्यांतला कीं—नच व्हावा
 वियोग फिरनी, किंवा यावा
 मृत्यूच दोघां त्याच सुवेळीं !
 जधीं बहु दिनीं भेट जाहली !

६७. नवा शिपाई

नव्या मनंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहेत,
कोण मला बठणीला आणू शकतो तें मी पाहें !
ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही, न मी एक पंथाचा,
तेचि पतित गें जें आंखडिती प्रदेश साकल्याचा !

खादाड असे माझी भूक,
चतकोरानें मला न सूख;
कूपांतिल मी नच मंडूक;

मळ्यास माझ्या कुंपण पडणें अगदीं न मला साहे !
कोण मला बठणीला आणू शकतो तें मी पाहें !

जिकडे जावें तिकडे माझीं भांवडें आहेत,
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;
कोठेंही जा—पायांखालीं तृणावृता भू दिसते;
कोठेंही जा—डोईवरतें दिसतें नीलांबर तें !

सांवलींत गोजिरीं मुलें,
उन्हांत दिसती गोड फुलें,
बघतां मन हर्षून डुले;

तीं माझीं, मी त्यांचा,—एकच ओघ अम्हांतुनि वाहे !
नव्या मनंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहेत !

पूजितसें मी कवणाला ?—तर मी पूजीं अपुल्याला,
आपल्यामधें विश्व पाहुनी पूजीं मी विश्वाला;
'मी' हा शब्दच मजला नलगे; संपुष्टीं हे लोक
आणुनि तो, निजशिरीं ओढिती अनर्थ भलते देख !

लहान—मोठें मज न कळे,
साधु—अधम हें द्वयहि गळे,
दूर—जवळ हा भाव पळे;

सर्वत्र मोठे-साधु-जवळ, त्या सकलीं मी भरुनी राहें !
 कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !
 हलवा करितां तिळावर जसे कण चढती पाकाचे,
 अहंस्फूर्तिच्या केन्द्राभंवले वेषटन तेंवि जडाचें;
 आंत समचि निर्गुण तिलक, वरी सदृश सगुण तो पाक,
 परि अन्धां बोंचाया धरितो कांटे कीं प्रत्येक !

अशी स्थिती ही असे जनीं !

कलह कसा जाइल मिटुनी ?

चिंता वागे हीच मनीं.

शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं अघत काळ जो आहे,
 प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे !

८ मार्च १८९८

***

६८. प्रणयकथन

म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !
 वद असे मजवरी प्रेम तुझें गे तारे ! जिवलगे ! ॥ ६८० ॥

जें वाटे तें वदण्याहुनि तदनुरूप बरवें करणें,
 सुज्ञ सांगती व्यवहारी हा नियम निज मनीं धरणें;
 शहाणपण हें लौकिक सखये गुंडाळुनि तूं ठेवी,
 क्षणभर त्याच्या विरुद्ध मजला निजवर्तन तूं दावीं.

म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !

हारतुरे हे मजकरितां तूं असती सुंदर केले,
 अगरुची ही उटी सुवासिक सिद्ध असे या वेळे;
 यावरुनि जरी शंका न उरे मला तुझ्या प्रणयाची—
 तरीहि वेड्यापरि मी तुजला तसें वदाया याचीं !

म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !

व्यवहाराची काय कसोटी प्रीतीला लावावी ?
 प्रीतीपुढती सुज्ञपणाची काय थोरवी गावी ?
 विसर विसर तूं व्यवहाराला विसरहि सुज्ञपणाला,
 आणिक वेडी होउनि वद जें व्हावें या वेड्याला !
 म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !

जलाशयाला झरी मिळायला असतां जात, त्याला
 निज मंजु रवें न काय वितरी ती अपुल्या प्रणयाला ?
 नदी निधीला भेटायला जातां ती वेगानें,
 काय बरें स्वप्रिया कथाया गाते खळखळ गाणें ?
 म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !

सागरलहरी किनाऱ्यास घे वळघे आलिंगाया,
 किति निस्सीस प्रेमघोष ते करिते वद समयों त्या ?
 हवा गिरीशीं रसावयाला त्वरित गतीनें धावे
 प्रणयकथन तें तीचें तुझिया श्रवणां काय न ठावें ?
 म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !

सांगितल्या या प्रणयवतींचें वळण तुवांही घ्यावें,
 सौन असे हें काय म्हणुनि तूं वद गे स्वीकारावें ?
 ताम्बूल असो, मधुपर्क असो, असो पुष्पशय्याही,
 येइल तुझिया आशयास का पुरी व्यक्तता यांहीं ?
 म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !

जड हस्तांच्या मर्यादित या कृतींमधें पर्याप्त
 जडातीत त्या मनोगताची कशी बरें व्हावी ती ?
 शुकितपुटीं जर समाविष्ट तो रत्नाकर होईल,
 उपचारीं निस्सीस प्रीतिही पुरती समजावेल !
 म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !

स्वाभिप्राया विदित कराया एकच साधन मोठें—
 जिव्हारीं तें; पहा विचारुनि मनीं खरें कीं खोटें ?

दों हृदयांच्या संगमसमयीं कसल्या लौकिकरीति—
 घेउनि बससी ! सोड लाडके मयादिची स्फीति !
 विसर तर झणीं व्यवहाराला विसर शहाणपणाला,
 आणिक वेडी होउनि वद जें व्हावें या वेड्याला !
 म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !
 वद असे मजवरि प्रेम तुज्जें गे तारे !

१८९८

* * *

६९. नैऋत्येकडील वारा

[शार्दूलविक्रीडित]

जे जे वात नभांत या विचरती पुण्यप्रदेशावरी
 नैऋत्येकडला तयांत वितरी सौख्यास या अंतरीं ;
 येतां तो मम चित्त हें विसरुनी प्रत्यक्ष वस्तूप्रति,
 अर्धोन्मीलित लोचनीं अनुभवो स्वप्नस्थिती मागुती !

तो वारा मम जन्मभूमिवरुनी येतो जवें वाहत,
 हें माझ्या हृदयांत येउनि सवें मी ठाकलों चिन्तित ;
 माझ्या जन्मधरेचिया मग मनीं रूपास मी आणितों,
 तीचे डोंगर उंच खोलहि नद्या डोळ्यांपुढें पाहतों.

मोठे उच्च, शिला किती पसरल्या सर्वत्र ज्यांच्यावरी,
 तुंगे तीं शिरलीं यदीय शिखरें तैशीं नभाभीतरीं,
 आस्वर्गांत चढती सदोदित महात्म्यांचीं जशीं मानसें,
 या दृष्टीपुढते पुनः बघतसें अद्रीय ते हो असे !

ज्यांच्या रम्य तटांवरी पसरल्या झाड्या किती सुन्दर,
 ज्यांच्या थोर शिलांतुनी धबधबां जाती तसे निर्झर
 वाणीचे कविदुर्दशांमधुनिया ते ओघ यावे जसे ;—
 या दृष्टीपुढते पुनः बघतसें अद्रीय ते हो असे !

त्यांचे उंच शिरांवरी विलसती किल्ले मराठी जुने,
देवी पालक त्यांतल्या मज पुनः धिक्कारिती भाषणें ! —
“ कोठें पूर्वज वीर धीर तव ! तूं कोणीकडे पामरा !
ये येथें इतिहासपत्र पडकें वाचूनि पाहीं जरा ! ”

जागोजाग विराजती चलजलें पाटस्थलें तीं किती,
केळी, नारळि, पोफळी, फणस ते, आंबे तिथें शोभती;
पक्षी त्यांवरुनी नितान्त करिती तें आपुलें कूजिन,
स्वप्नीं हें बघतां फिरुनि, मन हें होतें समुत्कण्ठित.

जागोजागहि दाटल्या निबिड कीं त्या राहट्या रानटी.
रे पाईरहि, खैर, किंजळ, तिथें आईनही वाढती,
वेली थोर इतस्ततः पसरुनी जातात गुंतून रे,
चेष्टा त्यांमधुनी यथेष्ट करिती नानापरी वानरें !

जन्मस्थान मदीय सुन्दर असे त्या माल्यकूटांतल्या
आनन्दें वनदेवता मधुर जीं गानें भलीं गाइल्या
मज्जन्मावसरास, तीं पवन हा वेगें महा तेथुनी
मातें पोंचवितो, तयां अपुलिया पंखावरी वाहुनी !

“ गाऊं या ! हृदयांत या अमुचिया प्रीती असे दाटली !
गाऊं या ! हृदयांत या अमुचिया कां स्फूर्ति ही वाढली ?
वाग्देवीसुत जन्मला अपुलिया ग्रामांत; यालागुनी
जैजैकार करा, सुरां परिसवा हा मंगलाचा ध्वनि ! ”

वेगानें जगदुद्धरानदिचिया तीरांहुी वात तो
आशीर्वाद मदीय तातजननी यांचे मला आणितो;
वात्सल्यांस तयांचिया परिसुनी माझ्या मनीं येतसे—
‘ तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें असें ! ’

आईच्या नयनांत नित्य मग मी स्वर्गास त्या पाहतों,
तातांकावरि नित्य मी मग जगद्राज्यासना भावितों,

कां हो यापरि बाढलों फुकट मी ? हा-हंत ! मी नष्ट हा !
तान्हा बाळचि राहतों तर कित्ती तें गोड होतें अहा !

जन्मा येउनि मी उगा शिगविलें आई ! तुला हाय गे !
ताता ! भागविलें तुला फुकट मीं सत्पोषणीं हाय रे !
वार्धक्यीं सुख राहिलें, विसरणें तुम्हांस कोणीकडे !
झालों कष्टद मात्र-या सम शिरीं कां बीज ती ना पडे ?

पुण्यें वेंचित आणि गोड सुफलें चाखीत बागांतुनी
जेथें हिंडत शैशवीं विहरलों निश्चिन्त मी, तेथुनी—
हा वारा समताप्रसाद मजला आजोळचा आणितो;
चित्तीं विव्हल होतसें स्मरुनि, मी मातामहां वन्दितों !

बन्धूचींहि मला तशीं पवन हा आशीर्वचें आणितो,
चिन्ताग्रस्त तदीय पाहुनि मुखा अश्रूंस मी गाळितों !
भाऊ रे ! तुजलागि लाविन कधीं मी हातभारा निज ?
तूतें सेवुनि मी सुखें मग कधीं घेईन का रे निज ?

श्वासांहीं लिहिलीं, विराम दिसती ज्यामाजि बाष्पोय ते
प्रीतीचें बरवें समर्थन असे संस्पृह्य ज्यामाजि तें,
कान्तेचीं असलीं मला पवन हा पत्रें अतां देतसे;
डोळे झांकुनि वाचितां त्वरित तीं सम्मूढ मी होतसे !

आतां प्रेमळ तीं पुनः परिसर्तों थोडीं तिचीं भाषणें,
चित्तीं आणुनि मी तिला अनुभवीं गोडीं तिचीं चुम्बनें !
ओठां हालवितां न मी वदतसें मागील संवाद तो;
मी काल क्रमुनी असा, जड जगा काडीवजा लेखितों !

नाहीं चैन तुला मुळीं पडत ना साझ्याविना सत्प्रिये ?
तूतें आठविल्याविना दिवसही भाजा न जाई सये !
केव्हां येतिल तीं दिनें न करण्या ताटातुटी आपुली ?
केव्हां त्या रजनी ?—जियांत विसरूं मीतूपणाला मुळीं !

माझ्या जन्मधरेपुढें दिसतसे वारंशि विस्तीर्ण तो,
त्याचें रम्य तरंगतांडर पुनः पाहुनि आल्हादतो,
जें हृद्रम्य तरंगतांडव मला तैशापरी वाटतें,
अज्ञेयावरतीं जसें क्षणिक हें अस्तित्व हो खेळतें !

या अब्धीवरतूनि जात असतां बाल्यांत नौकेंतुनी,
गार्गी जीं म्हटलीं मला निजविण्या वारिस्थ देवीगणीं,
त्यांचे सूर अतां अलौकिक असे जे वात हा आणितो—
ते ऐकून अहा ! सुषुप्ति चिर तो ध्यायास मी इच्छितों !

प्रीति या जगतांत कंटकयुता ही एक वल्ली असे,
शूलालोपणयूप त्यावरिल ही कीर्ति ध्वजा कीं दिसे;
तेव्हां या जगतीं नकोत मजला ते भोग भोगायला,
वाटे नाटक शोकसंकुल असें जीवित्व हें याजला !

देवी सागरिका ! तुम्हीं तर अतां तीं गायनें गाइजे,
त्यांच्या धुंद अफुगुणें किरकिऱ्या वाळास या आणजे
निद्रा दीर्घ—जिच्यामधी न कसली स्वप्नें कधी येतिल,
ती निद्रा निजतां न सन्नयन हे ओले मुळी होतिल !

१८९८

✱ ✱ ✱

७०. वियोगामुळे

[शार्दूलविक्रीडित]

कोणी सांप्रत लक्ष्य लावुनि जरा पाहील माझेकडे,
ध्यानाची निरखील पाठ तर तो निस्तेज माझ्या मुखीं;
देव्हान्यांत मनाचिया बसुनियां आहेस जी तूं सखी,
त्या तूझ्यावरि तें जडून रुसलें या बाह्य शून्या गडे !

नक्षत्रें, सुमनें, सुवर्णनिधिही, मोत्यें, हिच्यांचे खडे,
 सन्ध्या आणि उषा, नसे रविशशी, विद्युल्लताही निकी,
 ऐसे दिव्य पदार्थ जोडुनि तुझ्या रूपास मी पारखीं;
 सारेही दिसती फिके ! —तुजहुनी मातें सुधा नावडे !

माझ्या गे स्मरणीं तुझे गुण, मुखीं तीं इक्षुखंडें जशीं,
 होतीं नीरस तीं परी गुण सदा तुझे गोडीस देती सदा;
 ज्या मत्कल्पित तुझ्याविशीं, चघळितों त्या सर्वांचि जैशीं मुलें;
 तेणें रक्त मदीय आटत असे, निद्रा न येई मशीं !

उत्कण्ठा हृदयीं—मनोज्ञ तव ती पाहीन मूर्ति कदा ?
 वेडापीरच जाहलों जिवलगे आहे वियोगामुळें !

१२-११-१८९८

* * *

७१. निशाणाची प्रशंसा

[दोहा]

तुज जरि करितो काठीला लावुनियां पटखंड,
 तरि तुजमध्ये वसत असे या सामर्थ्य उदंड !

कोण नेतसे समरास सांग बरें रणधीर,
 माराया कीं मरावया कृतनिश्चय ते वीर ?

शूरशिरांवरि धीटपणें युद्धाच्या गर्दीत !
 कोण नाचतें फडकत रे स्फुरण त्यांस आणीत ?

तारुं पसरुनि अवजारें भेदित सिंधू जाय,
 तच्छिखरीं तत्साहस तूं मूर्त न दिसशीं काय ?

उंच उंच देवायतनें भव्य राजवाडे,
 तुंग दुर्गही शिरी तुला धरिताती कोडे !

भक्ति जिथें, दिव्यत्व जिथें, उत्सव जेथें फार,
तेथें तेथें दिसे तुझा प्रोत्साहक आकार !

वीर्य जिथें ऐश्वर्य जिथें जेथें जयजयकार,
उंचावर तेथें तेथें दिसे तुझा आकार !

म्हणून मानवचित्ताचीं उंचावर जी धाव,
तीचें चिन्हच तूं, तुजला निशाण सार्थच नांव !

मिळमिळीत ज्याची कविता न असे रंडागीत,
खचित जडेलचि त्या कविची तुझ्यावरी रे प्रीत

संसारा मी समर गणीं; उचलुनि म्हणुनि निशाण,
साद घालितों—“ योद्धे हो ! झटुनि भिडुनि द्या प्राण ! ”

१८९२

* * *

७२. वातचक्र

पर्जन्याचे दिवस उलगले,
थंडीचेही बरेच गेले;
पिकें निघालीं; कारण नुरलें

सोसाट्यानें वहावयाचें; म्हणुनि मरुद्गण खेळांत—

मग्न होउनी चक्रावरती
आरोहुनि, सांप्रत हे जाती

गर गर गर गर भर भर एका निमिषामध्यें गगनांत !

धूलीचे कण असंख्य! उठती,
पक्ष्यांचे पर तयांत मिळती,
गवताच्या त्या काड्याहि किती,

थंडीनें गळलेलीं पर्णें जीणें उडतीहि त्यांत;

सृष्टीचा हा जसा भोंवरा
फिरतो आहे पहा भरारां,
गर गर गर गर धरणीपासुनि चढत असे तो गगनांत !

वाग्देवी गे ! दे शब्दांतें
भोंवऱ्यांत या फेंकुनि, त्यांतें
जरा जाऊं दे निजधामातें,
नरें मळविलें अहह ! तेज तें पूर्वीं होतें जें त्यांत !

म्हणुन शाप न आतां मारी,
आशीर्वचहि न आतां तारी,
तर गर गर गर त्यांस चढूं दे ताजें व्हाया स्वर्गांत

मींहि कशाला येथ रहावें ?
काय असे ज्यां मीं चिकटावें ?
वाटे गिरक्या घेत मिळावें—
या पत्रनाच्या चक्रीं, होउनि लीन सच्चिदानंदांत ;

जगद्द्रुमाचें पिकलें पर्ण
गलित असें मी अगदीं जीर्ण ;
तर भर भर भर उडूं द्या मला शब्दांसंगें स्वर्गांत !

१८९९

* * *

७३. सतारीचे बोल

[वृत्त—पादाकुलक]

काळोखाची रजनी होती,
हृदयीं भरल्या होत्या खंती ;
अंधारांतचि गडलें सारें
लक्ष्य, न लक्षी वरचे तारे ;

विमनस्कपणें स्वपदे उचलित, १२०७ नों दि: २२/०५
 रस्त्यांतुनि मी होतो हिंडत;
 एका खिडकींतुनि सूर तदा

पडले-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

जड हृदयीं जग जड हें याचा;
 प्रत्यय होता प्रगटत साचा;
 जड तें खोटें हें मात्र कसें
 तें न कळें; मज जडलेंच पिसें
 काय करावें, कोठें जावें,
 नुमजे मजला कीं विष खावें !
 मग मज कैसे रुचतील वदा

ध्वनि ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

सोंसाट्याचें वादळ घेतें,
 तरि तें तेव्हां मज मानवतें;
 भुतें भोंवतीं जरि आरडतीं
 तरि तीं खचितच मज आवडतीं;
 कारण आंतिल विषण्ण वृत्ति
 बाह्य भैरवीं धरिते प्रीति;
 सहज कसे तिज करणार फिदा

रव ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

ऐकुनि ते मज जो त्वष चढे,
 त्यासरशीं त्या गवाक्षाकडे
 मूठ वळुनि मीं हात हिसकिला;
 पुटपुटलोही अपशब्दांला;
 म्हटलें-“ आटप, आटप मूर्खा !
 सतार फोडुनि टाकिसी न कां !
 पिरपिर कसली खुशालचंदा,

करिसी-दिड दा, दिड दा, दिड दा ! ”

सरलों पुढता चार पावलें;
 तों मज न कळें काय जाहलें;
 रुष्ट जरी मी सतारीवरी
 गति मम वळली तरी माघारी;
 ध्वनिजालीं त्या जणूं गुंतलों
 असा स्ववशता विसरुनि बसलों—
 एका ओट्यावरी स्थिर तदा
 ऐकत—दिड दा, दिड दा, दिड दा !

तेथ कोंपरें अंकीं टेंकुनि
 करांजलीला मस्तक देउनि
 बसलों; इतक्यामाजी करुणा—
 रसपूर्ण गती माझ्या श्रवणां
 आकर्षुनि घे; हृदय निवालें,
 तन्मय झालें, द्रवलें; आलें—
 लोचनांतुनी तोय कितिकदां
 ऐकत असतां—दिड दा, दिड दा !

स्कन्धीं माझ्या हात ठेवुनी
 आश्वासी मज गमलें कोणी,
 म्हणे—“ खेद कां इतुका करिसी ?
 जिवास कां बा असा त्राससी ?
 धीर धरीं रे ! —धीरा पोटीं
 असती मोठीं फळें गोमटीं !
 ऐक, मनींच्या हरितील गदा
 ध्वनि हे—दिड दा, दिड दा, दिड दा ! ”

आशाप्रेरक निघूं लागले
 सूर तधीं मीं डोळे पुशिले;
 वरती मग मीं नजर फिरविलीं,
 नक्षत्रें तों अगणित दिसलीं;

अस्तित्वाची त्यांच्या नव्हती
 हा वेळवरी दादच मज ती !
 “ तम अल्प-द्युति बहु ” या शब्दां
 वदती रव ते-दिड दा, दिड दा !
 वाद्यांतुनि त्या निघती नंतर
 उदात्ततेचे पोषक सुस्वर;
 तो मज गमले विभूति माझी
 स्फुरत पसरली विश्वामाजी;
 दिक्कालांसहि अतीत झालों;
 उगर्मी विलयीं अनन्त उरलों;
 विसरुनि गेलों अखिलां भेदां
 ऐकत असतां दिड दा, दिड दा !

प्रेमरसाचें गोड बोल ते
 वाद्य लागतां बोलायातें,
 भुललों देखुनि सकलहि सुन्दर;
 सुरांगना तों नाचति भूवर;
 स्वर्ग धरेला चुम्बायाला
 खालीं लवला-मजला गमला
 अशा वितरिती अत्यानंदा
 ध्वनि ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा !
 शान्त वाज गी गती शेवटीं,
 शान्त धरित्री, शान्त निशा ती,
 शान्तच वारे, शान्तच तारे,
 शान्तच हृदयीं झालें सारें !
 असा सुखें मी सवना आलों,
 शान्तींत अहा ! झोपीं गेलों;
 बोल बोललो परी कितिकदां
 स्वप्नीं-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

७४. “कोणीकडून ? कोणीकडे ?”

कोणीकडून ? कोणीकडे ?
इकडुनि तिकडे, म्हणती गडे;
येथूनि तेथें, मागुनि पुढें,
हें तर नित्यच कानीं पडे;

पण समाधान का कधीं तयानें घडे ?

जिवलगे ?

कोणीकडे ग ?—कोणीकडून ?
तिमिरामधेच तिमिरामधून;
घडीभर पडे मध्येंच ऊन
अभ्रीं तेंही जातें उडून,
हृदय हें उलें त्यामुळें निराशा जडून !

जिवलगे !

भोगांचीं अवशिष्टें तुसें
घशांत खुपती, लामे पिसें;
मागें पुढें न कांहीं दिसे;
संशयडोहीं नौका फसे;
मग वदे-हरे राम ! रे, करावें कसें ?

जिवलगे !

गोत्यांत अशा आलों कुठून ?
कोठें जमइन कैसा सुटून ?—
असें विचारो जेव्हां झटून,
भ्रमबुद्बुद् तो जातो फुटून;
मग अहा ! विभिन्नच दिसे दृष्टि पालटून !

जिवलगे !

शून्य म्हणूं जें मागें पुढें,
 त्यांतुनि दीप्ती दृष्टी पडे,
 मधला उजेड तिमिरीं दडे;
 निजधामाहुनि आलों, गडे,
 तर, ऋणें फेड, चल सुखे स्वधामाकडे !
 जिवलगे !

भडगांव, १७ ऑक्टोबर १९००

✱ ✱ ✱

७५. दिवाळी

[शार्दूलविक्रीडित]

विश्वेशें करुनी कृपा सकरुणें दुष्काळदैत्यावरी
 पर्जन्यास्त्र नियोजुनी पळविलीं आहेत दुःखें दुरी;
 आतां मंगल पातले दिवसही दीपोत्सवाचे भले,
 गाणें सुस्वर पाहिजे तर तुवां हे शारदे ! गाइलें.
 दीनें ज्यांविण वाटतात सुदिनें सान्याहि वर्षांतलीं,
 नांवानें जरि दुदिनें, सुखद जीं होतीं पुढें चांगलीं;
 तीं येऊन बरींच, वृष्टि करुनी त्यांहीं दिली भूवरी,
 तेणें सांप्रत पाहतां दिसतसे सृष्टी अहा साजिरी.
 सस्यांचा बरवा अनर्घ्य हिरवा शालु असे नेसली,
 जाईची जुडची गळां धरितसे जी रम्य पुष्पावली
 ती भाळीं तिलकांकिता शशिमुखी आतां शरत्सुन्दरी,
 माथां लेवुनि केवडा विचरते घेऊनि पद्मों करीं !
 जो गोपाळ गमे प्रभातसमयीं गाई वनीं चारितां,
 वाटे रव्युदयीं नदीवर मुनी अर्घ्यास जो अर्पितां,
 जो भासे दिवसां कृषीवल शिरीं खोंवूनियां लोंबरें,
 तो आतां ऋतु शारदीय बहुधा शेतांतुनी संचरे.

राजा जो धनधान्यवायक असे साचा कुबेरापरी,
त्या श्रीमंडित शारदीय ऋतुची राणी दिवाळी खरी;
रूपैश्वर्यगुणाढ्य ती जवळ ये; द्याया तिला स्वागता
सारेही शुभ योजनांत गढले -कांहीं नुरे न्यूनता !

भिती रंगविल्या नव्या फिरनियां, केलीं नवीं आंगणे,
वीथी झाडुनि, रान काढुनि दिसे सर्वत्र केराविणे;
दारीं उंच दिले दिवे चढवुनी, हंड्या घरीं लाविल्या,
लोकीं शक्त्यनुरूप आत्मसदनीं भूषा नव्या जोडिल्या.

बाजारांत जमाव फार मिळुनी गर्दी उडाली असे,
गन्ध्याला निजसंग्रहास विकितां विश्राम कांहीं नसे;
उंची कापड, दागिने सुबकही, मेवे, फटाके चिनी,
यांचा विक्रय होतसे धडकुनी वस्तू न चाले जुनी !

माहेराप्रत कन्यका स्मितमुखी उत्कण्ठिता पातल्या,
त्या मातापितरां सहर्ष दुहिता, भावां स्वसा भेटल्या;
आले साम्प्रत भेटण्यास वडिलां दूरस्थ ते पुत्रही,
सोहाळे इवशुरालयीं अनुभवूं आले नवे जांवई !

बाळांहीं निजपुस्तकांस अवघ्या आहे दिलेऱी रजा;
कांहीं काढुनि खेळ नाचुनि मुलें तीं मारिताती मजा;
तीं गेहामधुनी खमंग निघुनी ये वास; तेणें उगी
तीं होऊन, हळूच आंत शिरती—“ दे माउली वानगी ! ”

आतां भीमचतुर्दशी पुढलिया वारीं असे पातली,
तीं रात्रीं निजतां बनी छबुकली मातेप्रती बोलली—
“ माला आइ उथीव लौकर बलं, अंगास मी लाविन
दादाच्या, म्हनुनी गले ! उथव तूं हांका मला मालुन ! ”

सारेही पहिल्या दिनीं उठनियां मोठ्या पहांटे जन
स्नानें मंगल लौकरी उरकित्ती सौगन्धिकें चर्चुन;
ज्या ठायीं असती दिवाळसण ते, तेथून वाघें पहा
निद्रेंतून दिवाळिला उठविण्या तीं वाजताती अहा !

त्यांच्या मंजुरवें न जागृत झणीं होईल ती वाटलें,
यालागीं शिलगावुनीं जणुं गमे देती फटाके मुलें;
' ठो ठो ' आणिक ' फाड फाड ' उठती तीं नाद अभ्यंतरीं,
त्यांहीं सत्वर जाहली हंसत ती जागी दिवाळीं पुरी !

रांगोळ्या रमणीय काढुनि पहा, त्या मांडल्या पंगती !
पक्वान्नें कदलीदलांवरि अहा ! नेत्रांस संपोषिती;
पाटांच्या मधुनी जलार्थ असती पात्रें रुप्यांचीं, तिथें
नेसूनी जन मोलवान वसनें होतात कीं बैसते.

घेऊनी घृत, दुग्ध तें, विपुल ते गोधूमही, साखर
प्रेमानें महिलाजनीं बनविलीं खाद्यें किती सुन्दर;
त्यांची साम्प्रत रेलचेल अगदीं पात्रांत जी होतसे,
तुष्टी आणिक पुष्टि ती वितरुनी प्रीती दुणावीतसे.

रांगोळ्या दिसती प्रदोषसमयीं दारापुढें काढिल्या,
दीपांच्या सदनापुढें उजळुनी पंक्ती तशा लाविल्या;
त्यांच्या ज्योति असंख्य त्या बघुनियां वाटे असें अन्तरीं :—
तारा या गगनांतुनी उतरल्या कीं काय भूमीवरी !

बाळें सर्व फटाकड्या उडवित्ती चित्तांत आनन्दुनी,
जाडे बारहि लावित्ती, धडधडां त्यांचा उठे तो ध्वनी,
मोठे बाणहि, चन्द्रज्योति मधुनी, त्या फूलबाज्या, नळे,
वारुकाम असें अनेकविध तें दृष्टी पडे, लाविलें.

लक्ष्मीपूजन तें द्वितीय दिवशीं रात्रौ जधीं होससे,
 सोनें आणि वह्या धनीजन तधीं मांडून अर्चीतसे,
 साध्याला विसरून लोक धरिती भक्ती कसे साधनीं—
 ये हा आशय अर्थहीन कविच्या चित्तांत तें पाहुनी !
 आतां भार नसे कुणास, पण तो शिक्कास भारी असे,
 हातां काम नसे, परन्तु पडतें तोंडास तें फारसें;
 कोणा मार नसे, तरी पण शिरीं तो सोंगट्यांच्या बसे;
 कोणा त्रास नसे, परन्तु नयनां तो जागरें होतसे !
 भ्राते ते भगिनीगृहाप्रत सुखें जाती बिजेचे दिनीं,
 त्यांचा बेत सुरेख ठेवुनि त्यां ओंवाळिती भास्विनी,
 तेही त्यांस उदार होउनि मनीं ओंवाळणी घालिती,
 प्रेमग्रंथिस दाढर्य बंधुभगिनी या वासरीं आणिती
 खाणें आणि पिणें, विनोद करणें, गाणेंहि वा खेळणें,
 जैसें ज्यांस रुचेल त्यापरि तुम्हीं या उत्सवीं वागणें;
 मी सन्ध्यासमयीं खुशाल गिरणातीरावरी बैसुनी
 कालक्षेप करीन उन्मन असा वेड्यापरी गाउनी !

भडगांव १९००

✱ ✱ ✱

७६. म्हातारी

घेउनि हृदयाशीं	सुतेला, स्थित मी दाराशीं
म्हातारी आली	तरंगत, मुलगीला विसली;
हात पुढें केले	धराया तिला तिनें अपुले;
तिच्या शिरावरुनी	तधीं ती गिरक्या घे उडुनी;
हंसत वरी करुनी	हात, ती धरुं झटे फिरुनी;
त्या चलनें वरती	उडाली म्हातारी परती;
खिदळत तें बघतां	उडाय पाही मम दुहिता !
दडपण संसृतिचें	निघालें मम चित्तावरचें;
मन्मनही लागे	तरंगूं म्हातारीसंगें !
वारा तों तिजला	लागला दूरच न्यायाला.

चुम्बुनि वत्सेला

वदें मी मग म्हातारीला—

“ थांब, थांब ! जाशी अशी कां ? फिर ये गे मजशीं ;
 वयस्कता माझी म्हणुनि जर करिसी इतराजी,
 तर माझी सोयी पाहुनी ये गे परतोनी !
 तुजला पाहू दे तिथेला, खिदळत राहू दे !
 मज वय विसरुं दे, मुग्ध-मधु-बाल्यां उतरुं दे !
 ते दिन पुष्पांचे, कोवळ्या किरणीं खेळाचे !
 हे दिन-हाय ! -
 हे दिन चिन्तांचे परंतु लटिकें हंसण्याचे !

हे दिन.....जाऊं दे !

मला तुज गाणें गाऊं दे.

“ म्हणती म्हातारीं तुज, कधीं होतिस तरुण परी ?
 तव जनि मृति न दिसे, अजामर रूप तुझें भासे !
 कोठुनि तूं येशी, न वदवे, कोठें तूं जाशी;
 स्वैरपणें भ्रमसी,
 यदृच्छा मूर्तच तूं गमसी !

“ येशी तूं का गे यक्षिणीकुंजांतुनि ? -सांगे
 कैशा वागुनियां मिळवितो अक्षय यौवन त्या ?
 मिजवित नित्य जिणें त्यांला पडतें का मरणें ?
 वद त्यांची रीती
 ध्यावया आम्ही लागूं ती.

या गन्धर्वांचें विमानच सूक्ष्मरूप साचें
 वद असशी का तूं तरंगत वातावरणांतून ?
 सूक्ष्म देह धरुनी असति का तुजवरि ते बसुनी ?
 दिव्य असें गाणें गात तें असतिल सीख्यानें,
 तें मज पाण्याला कशाचे ये ऐकायाला !
 परि मम वत्सेतें गमे तें परिसाया मिळतें;

म्हणूनिच उल्हासें
अशी ही वेडावूनि हांसे !

“ अज्ञातामधला मूर्त तूं गमसी ध्वनि मजला
अर्थ तुझा कोण मला तो देइल सांगोन ?
कळेल जर मज रो, तर जर्गी भरला जो दिसतो—

मी तो अंधार
लोपवूं झटेन साचार !

“ खपुष्प तूं असशी काय गे—सांगुनि दे मजसी.
तुझे रंग वास न कळति मर्त्य मानवास;
जर ते कळतील तर इथें स्वर्गच होईल !

मग तुज धरण्यातें
मुलांपरि मोठे झटतिल ते !

“ स्वरूप सत्य तुझे मूळींही तें मजला नुमजे;
तरी तुझ्या ठायीं वसतसे अद्भुत तें कांहीं;
प्रत्यक्षांतुनि तें परोक्षीं शीघ्र मला नेतें;
तेथें स्वच्छंदें विचरतां सोद मनीं कोडे;

मग गणमात्रातें
जोडणें केशवपुत्रातें. ”

२५ जानेवारी १९०१

✱ ✱ ✱

७७. आम्ही कोण ?

[शार्दूलविक्रीडित]

आम्ही कोण म्हणुनि काय पुससी ?—आम्ही असूं लाडके—
देवाचे, दिधले असे जग तयें आम्हांस खेळावया;
विश्वीं या प्रतिभावले विचरतो चोहींकडे लीसया

दिक्कालांतुनि आरपार असुची दृष्टी पहाया शके !

सारेही बडिवार घेथिल पहा ! आम्हांपुढें ते फिके;

पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तुप्रती द्यावया—

सौन्दर्यातिशया, अशी वसतसे जादू करांमाजि या;

फोलें पाखडितां तुम्ही, निवडितों तें सत्त्व आम्ही निकें !

शून्यामाजि वसाहती बसविल्या कोणीं सुरांच्या बरें ?

पृथ्वीला सुरलोकसाम्य झटती आणावया कोण ते ?

ते आम्हीच सुधा कृतींमधुनिया ज्यांच्या सदा पाझरे ?

ते आम्हीच शरण्य सगल तुम्हां ज्यांपासुनी लाभतें !

आम्हांला वगळा-गतप्रभ झणीं होतील तारांगणें;

आम्हांला वगळा-विकेल ऋवडीमोलापरी हें जिणें !

फैजपूर २९ नोव्हेंबर १९०१

***

७८. घुबड

[एडगर पो याच्या ' रेव्हन ' या अप्रतिम काव्याची मुख्य कल्पना या चुटक्याच्या आधारास घेतली आहे.]

श्यामा राणी गभीर रजनी,

अलंकृता जी नक्षत्रगणीं,

वेत्र आपुलें उंच धरोनी

बसुनी राज्यासनीं दरारा दावित आहे जों फार,

समोरच्या चिचेवरुनी तों

घुबड तिचेचा बन्दीजन तो

घूघू घूघू —महिमा तीचा वर्णीं करुनी धूत्कार !

कवी आपुल्या खिडकीमधुनी

बाहेर बघे शून्य लोचनीं—

स्तब्धत्व जनीं, स्तब्धत्व वर्नीं,

मनींहि दधितानिधनें वागे स्तब्ध निराशा अनिवार !

अवघड झालें एकलेपणें;
 परि त्या तरुवरुनी घुबडानें
 'ऊहं मी तुज सोबत !' म्हटलें, घू घू करुनी घूत्कार !
 "खाशी, सोबत !" कवी म्हणाला;
 "माझ्या विरहव्यथित मनाला
 वाटे मनुजांचा कंटाळा;
 दुःख करित बैसणें आवडे, जेथें राहे अंधार !
 हा मित्र मला भला मिळाला,
 धीर मदीय मना द्यावाला !"
 "ऊहं ऊहं !" उत्तर दिधलें त्यानें करुनी घूत्कार !
 "नाहीं ? - धीर न देशिल काय—
 शोकें मी मीकलितां धाय ?
 ओढवलें कीं अदृष्ट हाय !
 गुणरूपवती प्रिया निमाली ! - झालें सारें निस्सार
 विलाप ऐसे ऐकूनि माझे
 द्रवेल काय न बा हृदय तुझें ? "
 "ऊहं ! घूघू ! " उत्तर बोले त्याचा भेसुर घूत्कार !
 "हे अप्रतिमे ! प्रिये, प्रियतमे !
 तुजवीण जिणें निर्मल्य गमे !
 अहह ! वेढिले असे मज तमें !
 मरुन तर मी, जेथें वसे ती दिवंगता दिव्याकार,
 तेथ पूजिली सुरांगनांनीं
 पाहिन काय न सखी स्वनयनीं ? "
 "ऊहं ऊहं ? " बोले निष्ठुर त्या घुबडाचा घूत्कार !
 "बरें बरें ! - मी नरकीं जाइन,
 घोर यातना तेथिल सोशिन;
 खेद न त्यांचा अगदीं मानिन;
 जर त्या स्थानीं वागेल मनीं कान्तेचा पुण्याकार;

तेथ तिघेचें छाया दर्शन
स्मृति मम समर्थ होइल काय न ? ”
“ ऊंहं ! घूघू ! ” बोले निर्घृण त्या दगडाचा घूत्कार !

“ जा, निघ येथुनि !—मला रडूं दे !
शोकें माझे हृदय कढूं दे !
कानीं परि तव रव न पडूं दे,
जो मन खिन्न मनावरि लादी निविणपणाचा भार !

डाग न देई मम दुःखावर,
काळें कर तूं येथुनि सत्वर ! ”
“ घूघू !—ऊंहं ! ” दे प्रत्युत्तर त्या अधमाचा घूत्कार !

निशीथसमयीं या अंधारीं
वेताळाची मिरवे स्वारी,
पाजळूनियां टेंभे सारीं
भुतें नाचती भयानकपणें !—चित्तीं उपजवित्ती घोर !

नैराश्यें मज पुरें घेरिलें,
खिडकीपुढुनी घुबड न हाले,
घूघू ! घूघू ! चाले त्याचा घूघू भीषण घुत्कार !

फैजपूर, १२ डिसेंबर १९०१

✠ ✠ ✠

७९. वियुक्ताचा उद्गार

[शार्दूलविक्रीडित]

राहे नित्य वसुंधरेस धरुनी हा भाग्यशाली गिरी;
वेलेला लहरीकरीं निरवधी हा अब्धि आलिंगितो,
रेषेला क्षितिजाच्या विलगुनी आकाश तो नांदतो;
तैसा तो ध्रुव उत्तरेस न कधीं सोडून जाई दुरी;

चित्रोल्लास चिर प्रकाश सुभगच्छायासखीशीं करी;

पोटाशीं धरुनी सदा सुरधुनी स्वर्लोक हा राहतो,

घेऊनी द्युतिदेवतेस तरणी संगें तसा चालतो;

प्रेमें पुरुष संतत प्रकृतिला आश्लेषुनी तो घरी !

हीं युग्में बघतां सुखी, मम मनीं प्राणप्रिये कालवे;

त्यांचा मत्सर उद्भवून हृदयीं, होतें नकोसें जिणें !

तूतें सोडुनि दूर हाय ! न मला आतां मुळीं राहवे;

कैसे तूं असशील गे दिवस हे कंठीत माझ्याविषें !

धिवकारीं मज मीच, ज्यास तुजला कृष्ठांत या लोटवे !

हीं युग्में बघतां, सखे ! विरह हा दे दुःख मातें दुणें !

१५ डिसेंबर १९०१

✱ ✱ ✱

८०. स्मरण आणि उत्कण्ठा

[शार्दूलविक्रीडित]

एकान्तीं असतां घरीं तुज सखे ' हे सारिके ! ' बाहिलें,

' हे माझे शुकराज ! ' हे म्हणुनि तूं मातें मिठी मारिली;

' माझे जातिलते ! ' म्हणून तुजला मीं गाढ आलिंगिली,

तो ' माझे सहकार ! ' हें मधुर गे तूं नाम मातें दिलें;

' माझे रम्य विहारपुष्करिणि गे ! ' मीं तूज संबोधिलें,

' माझे मानसहंस हो ! ' सरस हें वाणी तुझी बोलिली;

' क्रीडासिधुमधील हे मम तरी ! ' ही साद मीं घातिली,

' माझे नाविक हो प्रवीण ! ' म्हणुनी मातें तुवां चुम्बिलें !

प्रीतीची सरिता उचंबळुनि त्या आसक्त संबोधनीं,
 ओघामाजि तिच्या प्रिये ! उभयतां तें पावलों मज्जन !
 उत्कण्ठा हृदयांत, तें स्मरुनियां संदीप्त ती होउनी,
 रात्रीं या विरहें तुझ्या तळमळें हा मी अभागी जन !
 घेई ध्यास तुचा म्हणून मज दे निद्रा गडे सोडुनी,
 तेणें दुर्लभ गे तुझें अहह ! तें स्वप्नांतही दर्शन !

२९ डिसेंबर १९०१

✱ ✱ ✱

८१. आईकरितां शोक

अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते ! ॥ ६४० ॥
 मागें तव दर्शन मजलागुनी जहालें,
 तदनन्तर लोटुनियां दिवस फार गेले;

फिरुनि तुझ्या चरणांतें
 उत्सुक मी बघण्यातें
 असतां, अन्तींही न ते

दिसले कीं-अहह ! पूर येत लोचनातें !
 अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !
 फिरुनि तुझें कोठें तें तीर्थरूप पाहूं !
 पादरजीं लोळुनि तव धन्य केंवि होऊं !

जनकाज्ञागें जागृत
 जननी गे तूं दैवत
 उरलिस, तीही साम्प्रत

गेलिस सोडुनि आम्हां दीन बालकांतें !
 अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !
 कठिण जगीं या बघती छिद्र काक सारे,
 करुणेचें कोठेही नसे लेश वारें

तुझ्यासनें क्षमा दया
प्रीतिहि गेली विलया !
मदपराध घालुनियां—

पोटीं, नुरलें कोणी प्रेम करायातें !
अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !
कष्ट दिले तुजला मीं फार फार आई !
त्यांची मजकडुनि फेड जाहली न कांहीं !

दुर्भंग मी असा असें,
म्हणुनि दुःख वाटतसे,
कंठ फार दाटतसे !

रडतो गुडघ्यांत म्हणुनी घालुनी शिरातें !
अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !

१९०१

* * *

८२. फिर्याद

[चाल—उद्धवा शांतवन कर जा.]

जिनें मला वेडा केलें	तिच्यावरी ही फिर्याद ! ॥ ४६० ॥
ऋतु वसन्त येउनि कुसुमीं	उपवनास शोभा आली;
कुंजीं मीं बसलों एका	हर्षित मम वृत्तीं झाली;
आली तों कोणी युवती	त्या स्थळीं रूपगुणखाणी;
चुम्बुनि मज गुणगुणली ती	मधुर गीत माझे कानीं !

तल्लीन सवें मी झालों,
विकलगात्र होउनि गेलों,
निर्वाणीं पूर्ण बुडालों—
नुरलीच जगाची याद !

जिनें मला वेडा केलें तिच्यावरी ही फिर्याद !
 अन्तर्हित झाली राभा भानावरि येतां कळलें;
 विरही मी पीडित झालों हृदयीं उत्कण्ठा-अनलें;
 ध्यास तिचा घेउनि फिरलों शून्य दिशा रानोमाळ,
 तिचेवरी गाणीं वेडीं गाइलीं ऋमाया काळ !

“ पुरतां न अनुग्रह करितां,
 गेलीस कशी सुखसरिता ?
 धांव ! करीं न दयाब्धि रिता ! ”—
 ही तिला घातली साद !

जिनें मला वेडा केलें तिच्यावरी ही फिर्याद !
 स्वप्नांतचि केव्हां भेटे नेते तों स्वर्गद्वारीं,
 लोटिते मागुती खालीं भूतलावरी अन्धारीं !
 तेणें मी विव्हल भारी संसारीं परि करमेना;
 धन न करीं; वणवण करितों जम कोठ नीट जमेना !

तरि तिलाच चित्त ध्यातें,
 निद्रेविण रजनी जाते !
 आप्तवर्ग म्हणती “ यातें—

कुठली ही जटली ब्याद ! ”

जिनें मला वेडा केलें तिच्यावरी ही फिर्याद !
 हीन दीन झालों छंदी फंदी मी तुझिया नादीं,
 त्यामुळें परी न मनाला घालितों कधींहि विषादीं;
 बूज तुवां या दासाची केली गे नाहीं अजुनी,
 दुःख हेंचि वाटे म्हणुनी गातसें अशीं गाऱ्हाणीं

तूच चित्त आधीं हरिलें,
 मज आतां कां दुरी धरिलें;
 चिर चरण तुझे मीं स्मरले !—

हो प्रसन्न नुरवीं खेद !

जिनें मला वेडा केलें तिच्यावरी ही फिर्याद !

८३. दूर कोठें एकला जाउनीयां

[दिंडी]

दूर कोठें एकला जाउनीयां,
 एकतारी आपली घेउनीयां,
 स्वेच्छें होतों छेडीत ती, मनाला
 दुःखिताला आराम व्हावयाला.

आजवेरी बहु मनोभंग झाले,
 बहुत आशांचे प्राण निघुनि गेले
 तयां शोचाया निर्जनांत जावें,
 एकतारी छेडीत मीं बसावें

आजदेखिल मी तसा अस्तमानीं
 वाद्य वेडें वांकुडें वाजवूनी
 दंग झालों स्वच्छन्द गायनानें;
 खरें संगीतज्ञान कोण जाणे !

हृदय आत्म्याला जधीं खेळवीतें,
 हृदय आत्म्याला जधीं आळवीतें;
 तधीं तुमचें तें नको कलाज्ञान,
 तधीं हृदयासम नसे तानसेन !

असो; असतां मन गायनांत लीन,
 रात्र झाल्याचें भान राहिलें न;
 असें कलहंसा वाहतां प्रवाहीं
 प्राप्त मरणाचें ज्ञान नसे कांहीं !

अहा ! अद्भुत तों काय एक झालें—
 ' धन्य बन्धो ! ' हे शब्द वरुनि आले !
 वरी बघतां, तारका उंच आहे,
 सदय सस्मित मजकडे वरुनि पाहे !

प्रसादें त्या वांकटां, काजव्याचें
स्फुरण खालीं बधुनि मी म्हणें—“ याचें
साम्य कांहींतरि असे तुशीं तारे !
माझिधा तर जीवितीं तिमिर सारे ! ”

“ नको ऐसें रे वदूं बन्धुराया ! ”
म्हणुनि लागे ती मला आश्वसाया—
“ तुझ्या दिव्यत्वापुढें जग भिकारी !
कासया ही खिन्नता—दूर सारीं ! ”

अशा भगिनीचा लाभ मला झाला;
खेद गेला, आनन्द मनीं आला;
तिचा आभारी दुवा देत तीतें,
समाधानी मी पातलों घरातें !

२७ ऑगस्ट १९०३

✠ ✠ ✠

८४. प्रतिभा

[शार्दूलविक्रीडित]

ती अत्यद्भुत गूढ शक्ति सहसा संचारतां अंतरीं,
मुक्तात्मा गगनीं उडे, बिथरतो इन्द्राश्व तें पाहुनी;
दैत्यांचे बल देवसत्त्वहि तसें अंगीं चढे त्या क्षणीं;
सायुज्यत्व विराट पूरुष अहा ! देतो स्वयें लौकरी.

स्वान्तीं मण्डल जें हिरण्मय तधीं दिव्य प्रभा विस्तरी,
त्याच्या पाजळिती अरांवरि सुखें देव स्वशस्त्रें जुनीं;
येती दानव मोहुनी दुरुनि जे त्याचेकडे धांवुनी,
ते नाशाप्रत पावती झडकरी तेथें पतंगांपरी !

पिण्डीं जाय विलोपुनी विरुनियां ब्रह्मांड हें सत्वर;
 शब्दब्रह्म उचंबळून मग जें दाही दिशा व्यापितें,
 त्याच्यांतून भविष्यवाद निघती, ऐकून ते सादर
 ब्रह्म्यातें क्षमता नवीन-रचना-कार्य-कमीं लाभते !

देवांची जननी प्रसन्न जर का ही शक्ति कोणावर,
 नाहीं यांत विशेष, तुच्छ जग हें त्यालागुनी वाटतें !

धारवाड, २८ जुलै १९०४

✱ ✱ ✱

८५. गोफण केली छान !

[दोहा]

स्वहृदय फाडुनि निज नखरीं
 चिवट तयाचे दोर
 काडुनि, गोफण वळितों ही
 सत्वाचा मी चोर !

त्वेषाचा त्या दोराला
 घट्ट भरुनियां पीळ,
 गांठ मारितों वैराची
 जी न पीळ दवडील !

वैर तयांला, बसती जें
 स्तिमितचि आलस्यांत
 वैर तयांला, पोकळ जें
 बडबडती तोऱ्यांत !

वैर तयांला, वैरी जें
 त्यांच्या पायधुळींत
 लोळुनि कृतार्थ होती जें
 प्राप्त तूपपोळींत !

वैर तयांला, पूर्वींच्या
 आर्यांचा बडिवार
 गाउन जे निज घंढत्वा
 मात्र दाविती फार !

वैर तयांला, थप्पड बसतां
 चोळिति जे गालांस,
 वैर तयांला, जे गरिबी
 शिकवितात बालांस !

गांठ बाहनी नैराची
 गोफण केली छान;
 कठिण शब्द या धोंड्यांनीं
 करितों हाणाहाण !

१९०४

✱ ✱ ✱

८६. मनोहारिणी

[चाल—भक्ति ग वेणी०]

तीच मनोहारिणी ! -जी ठसलीसे मन्मनीं ! ॥ छ० ॥

सृष्टिलतेची कलिका फुलली
 अनुपम, माधुर्यनिं भरली;
 जिच्या दर्शनीं तटस्थ वृत्ती
 भान सर्वही विसरुनी जाती;
 ती युवती पद्मिनी-जी ठसलीसे मन्मनीं !

निज गौरवें शशिकान्तीला
 लज्जा आणीलच ती बाला,
 तल्लावण्यप्रभा चमकते !
 विजेहूनिही नेत्र दिपविते !
 रूपाची ती खनी-जी ठसलीसे मन्मनीं.

“ इच्या कुन्तलावरणाखालीं
 तारका कुणी काय पडली ?
 उज्ज्वलता ही तरीच विलसे
 भाळीं ! ” हा उद्गार निघतसे,
 ती तरुणी पाहुनी-जी ठसलीसे मन्मनीं !

“ शीर्षी निजल्या त्या तारेचे
 किरण आगळे या रमणीचे
 नेत्रांवाटे काय फांकती ! ”
 उद्गारविते प्रेक्षकास ती
 निज दृष्टिप्रेषणीं-जी ठसलीसे मन्मनीं !

गुलाब गालीं अहा ! विकसले
 आणि तेथ जे खुलुनि राहिले,
 विलक्षणचि-ते कंटक त्यांचे
 सलती हृदयीं कामिजनांचे !
 ऐशी ती कामिनी-जी ठसलीसे मन्मनीं !

मृदु हंसतां ती मधुर बोलतां,
 प्रगट होय जी हृदयंगमता,
 तीच्या ग्रहणा नयनें श्रवणे
 सुरांचीं हि वळतिल लुब्धपणे
 ऐशी ती भामिनी-जी ठसलीसे मन्मनीं !

वक्षःस्थल पीनत्व पावलें,
 गुरुत्वहि नितंबीं तें आलें;
 तेणें सिंहकटित्व तियेचें
 अधिकचि चित्ताकर्षक साचें !
 विकल करी मोहिनी-जी ठसलीसे मन्मनीं !

बहाराला नवयौवन आलें,
 ओथंबुनि तें देहीं गेलें !
 म्हणुनि पळाली बाल्यचपलता,
 गतिनें धरिली रुचिर मंदता
 गजगमनें शोभिनी-जी ठसलीसे मन्मनीं !

सौंदर्यें शालिन्घें पुतळी
 ती रामायणमूर्तिच गमली,
 उदात्त मुद्रा, गंभीर चर्या,
 यांहीं भारत खचिता वर्षा,
 ती रमणी सद्गुणी-जी ठसलीसे मन्मनीं !

तिच्या दर्शनें मन उल्हासे,
 तिजविण सगळें शून्यचि भासे,
 म्हणुनी करुनी ध्यानधारणा
 अन्तर्यामीं बघतो ललना
 तीच मनोहारिणी-जी ठसलीसे मन्मनीं !

१९०४

***

८७. हरपलें श्रेय

[उदात्त बुद्धीला संसारांत राम नाही. अलौलिक असें जें कांहीं तिला पाहिजे असतें, तें तिच्या हक्काचें असून देखील, त्याच्या प्राप्तीकरितां तिला झुरत पडावें लागत नाहीं काय ?]

त्रिखंड हिंडुनि धुंडितसें,
 नरि हरपलें तें गवसे ! ॥ ८६० ॥

होत्ये अजाण माहेरीं
 तों खेळ खेळत्ये परोपरी
 लट्टपटीच्या घरदारीं
 लटकीच जाहल्ये संसारी;
 तेव्हांचें सुख तें आतां
 खऱ्या घरींहि न ये हाता !

चुकचुकल्यापरि
 वाटे अन्तरि,
 होउनि बावरि

निज श्रेय मी पाहतसें,
 न परि हरपलें तें गवसे !
 प्राप्त जाहले तें तुजला
 तूं मागितलें जें देवाला,
 ज्याचें मोल तुवां दिधलें
 तेंच तुझ्या पदरीं पडलें—
 या वचनें चुकला सौदा
 उमगुनि हृदया दे खेदा !

दिलें हिरण्मय,
 हातीं मृण्मय;
 हा हतविनिमय !

परत मला मम मिले कसें ?
 न परि हरपलें तें गवसे !
 किरण झरोक्यांतुनी पडे,
 अणूसवें त्यांतून उडे
 परोक्षविषयीं मन माझें
 विसरुनियां अवघीं काजें;
 हयगय त्यांची मज जाची
 परि न मला पर्वा त्याची !

वेडी होउन
बसल्यें अनुदिन
एकच घेउन—

मज माझें लाभेल कसें ?
न परि हरपलें तें गवसे !
जेथें ओढे वनराजी
वृत्ति रमे तेथें माझी;
कारण कांहीं साक्ष तिथें
सम त्या श्रेयाची पटते;
म्हणुनी विजनीं मी जात्यें,
स्वच्छन्दें त्या आळवित्यें.

स्वभाव दावुनि
परि तें झटदिनि
जाई लोपुनि !

मग मी हांका मारितसें !
न परि हरपलें तें गवसे !
भीडभाड माझी फिटली,
जग म्हणतें कीं, ' ही उठली ! '

जनमयादि धरुनि कसें
अमयादि तें मज गवसे ?
एक शब्द बोलिन जरी
सकलां कुण्ठित करिन तरी !

अशी आगळी
परी बावळी
आहे दुबळी;

कांकीं त्याविण सुचत नसे !
 न परि हरपलें तें गवसे !
 स्वपतिचितेवरि उडी सती
 संसृतिविमुखीं घेई ती ;
 दीपशिखेवरि पतंग तो
 प्रेमें प्राणाहुति देतो ;
 मी न करिन का तेंवि तर्धीं
 माझे मज लाभेल जधीं !

मजपासोनी
 हाय ! हिरोनी
 नेलें कोणीं ! —

म्हणुनि जीव पाखडीतसे
 न परि हरपलें तें गवसे !

चिपळूण २५ मे १९०५

टीपा व विवेचन

१. प्रियेचें ध्यान

केशवसुतांच्या प्रकाशित झालेल्या कवितांपैकी ही कविता कालानुक्रमाने पहिली आहे. शब्दयोजना, रचनासौष्टव, आणि कल्पना या सर्व दृष्टींनी सदर कविता अगदी सामान्य आहे. ' अंकीं माझे तुज बघतसें मी बसलिस ' असली विचित्र रचना रसिकमनाला क्लेश दिल्याशिवाय राहत नाही.

२. सृष्टि आणि कवि

निसर्गाच्या संगीतापुढे कवीचें काव्य कमालीचें नीरस असतें ही कल्पना या कवितेत आहे. शब्दांवर प्रभुत्व नसल्यामुळे ' धजल ' (धजेल) असा हास्यास्पद प्रयोग आढळतो. पक्ष्यांच्या मधुर कवनांच्या संगीतापुढे आपलें नीरस काव्य कशाला यावें असा विचार मनांत येऊन कवि खिन्न झाला आहे.

३. कविता आणि कवि

काव्याचें स्वरूप, काव्याचें कार्य, कवि आणि टीकाकार यांचा परस्पर-संबंध यासंबंधी केशवसुतांनी या कवितेत कांही महत्त्वाचे विचार मांडले आहेत. कवीने कविता कोणत्या प्रकारची रचावी हें सांगण्याचा टीकाकारांना कसलाहि अधिकार नाही. तरुण ज्याप्रमाणे तरुणीच्या विभ्रमांनी मुग्ध होतो त्याप्रमाणे कवि कवितेच्या सौंदर्याने मुग्ध होतो. आपल्या प्रेयसीचीं आर्जवें करून तिला वश करावयास तरुणाला ज्याप्रमाणे दुसऱ्या कोणीं सूचना करण्याचें कारण नसतें त्याप्रमाणे कवितेला कशी वश करावी हें कवीला इतरांनी सांगण्याचें कांही कारण नाही. कविता रचून ती लोकांपुढे ठेवणें हा कवीचा मुख्य हेतु नसतो. कविता रचून स्वतःच्या मनाला रिझविणें हाच कवीचा प्रमुख हेतु असतो. प्रेक्षकांची अभिरुचि पाहून सूत्रधार रंगभूमीवर नटीला नाचावयास लावतो त्याप्रमाणे कवितेला रसिकांसमोर नाचविणें हें कवीचें कार्य नाही. नटी पढविल्याप्रमाणे बोलते. पण त्यामध्ये तिचे स्वरे मन नसल्यामुळे त्याचा मोह रसिकाला पडणें शक्य नाही. त्याचप्रमाणे पढिक

कविता वाचून रसिकाच्या मनाला आनंद कसा होणार ? ज्या कवितेंत मुळां-तच माधुर्य असेल अशीच कविता श्रेष्ठ होय. अशी कविता रसिकाला पाहिजे असेल तर 'अशी कविता असावी, तशी कविता नसावी' असा कवीला उपदेश करण्याच्या भानगडींत न पडणें बरें. त्याला स्वातंत्र्य दिलें तरच त्याची कृति स्पृहणीय होईल.

मिसेस् एलिझाबेथ ब्राउनिंगच्या पुढील ओळींत केशवसुतांचाच आशय आढळेल.

“ And whoever writes good poetry,
Looks just to art. He does not write for you
Or me, for London or for Edinburgh;
He will not suffer the best critic known
To step into his sunshine of free thought
And self absorbed conception and exact
An inch-long swerving of the holy lines. ”

४. अढळ सौंदर्य

रोज तोच सूर्य उदयाला येतो, आणि तेंच दिव्य तेज जगांत उधळतो. कालर्चीच झाडें आजहि कालच्याप्रमाणे फुलांनी डवरलेलीं दिसतात. वेलींचें स्मित कालच्याप्रमाणेच आजहि रमणीय असतें. पक्षी काल जें गीत गात होते तेंच आजहि गात आहेत. निसर्गातील या सौंदर्याच्या प्रतीतीनें कवीला काल जो आनंद झाला तोच आजहि होत आहे. यामुळे आपण काल जसे होतो तसेच आजहि कसे अशी शंका कवीच्या मनांत आली आहे. ही शंका येण्याचें कारण असें की, ज्या गोष्टीमुळे मनाला एकदा आनंद झाला तसाच आनंद पुन्हा त्या वस्तूपासून होत नाही असा जगाचा अनुभव कवीला माहीत आहे.

असे अनुभव कीं—रिझवि एकदां जें
पुन्हां बहुधा नच रिझों त्याच चोजें.

मग निसर्गाच्या सौंदर्याने आजहि कालच्याप्रमाणेच आपल्या मनाला आनंद कसा झाला ही शंका कवीला बेचैन करीत आहे. या शंकेचें उत्तरहि

कवीनेच देऊन टाकलें आहे. ज्या सौंदर्याची मोहिनी कधीहि कमी होत नाही चिररुचिर सौंदर्य कोठे असेल तर तें फक्त निसर्गांतच. मानवी सौंदर्य विनाशी आहे, तें अतिशय अस्थिर आहे. पण निसर्गाचें सौंदर्य मात्र अढळ आहे, त्याला कलक नाही. तें कोमेजून जात नाही.

म्हणुनि कथितों निःशंक मी तुम्हांतें,
असे सुंदरता अढळ जरी कोठें
तरी करि ती सृष्टींत मात्र वास
पहा मोहिल सर्वदा ती तुम्हांस.

५. अपरकवितादैवत

प्रियेच्या विरहाने व्याकुळ झालेल्या प्रेमिकाचें हें मनोगत आहे. प्रियेचा सहवास अशक्य असल्यामुळे तिच्यावर काव्य लिहून विरहतापांत स्वतःच्या मनाला रमवणें एवढेंच कवीच्या हातीं आहे. प्रियेमध्ये तल्लीन झालेली वृत्ति कवीने कवनरचनेकडे वळविली आहे. तिच्यामुळे त्याला कविता रचावयाची स्फूर्ति झाली आहे. ती त्याची स्फूर्तिदेवता आहे. ती त्याचें 'अपरकवितादैवत' आहे. काव्यनिर्मितीच्या पूर्वी त्यांच्या हृदयांत उत्कट प्रेम उचंबळून आलें होतें. त्याने निर्माण केलेली कविता हा त्या उत्कट प्रेमाचा केवळ एक अंश होय. आपल्या प्रेमाची सारी उत्कटता यथातथ्यपणें आविष्कृत करणें शक्य नाहीं याची कवीला जाणीव आहे.

६. दुर्मुखलेला

वर्गांत एका शिक्षकाने कवीला 'दुर्मुखलेला' म्हटलें. तो शब्द ऐकतांच कवि कमालीचा खिन्न झाला. त्याची खिन्नता प्रस्तुत कवितेंत प्रकट झाली आहे. आपल्या दुर्मुखलेल्या चेहऱ्याकडे पाहून सर्वांचा विरस होतो याची कवीला चांगली जाणीव आहे. आणि या गोष्टीचें शल्य त्याच्या मनांत सारखें सलत आहे. असें असतां चारचौघांदेखत या वैगुण्याचा उच्चार गुरूने करावा याचें कवीला विलक्षण वैषम्य वाटलें आहे.

या वैषम्याची प्रतिक्रियाहि झाली आहे. मी दुर्मुखलेला असलों तरी माझ्या मुखांतून सुरस काव्ये बाहेर पडतील, आणि त्यांचा आस्वाद घेऊन

रसिक माना डोलवतील, कवीचें तोंड सुंदर आहे की कुरूप याची कोणीहि चौकशी करणार नाही असा आत्मविश्वास कवीनें प्रकट केला आहे.

माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि या, चालावयाचा पुढें
आहे सुन्दर तो सदा सरसवाङ्निष्यन्द चोहीकडे !
तुम्ही नाहिं तरी सुतादि तुमचे धातील तो प्राशुनी !
कोणीही पुसणार नाहिं, ' कवि तो होता कसा आननी ? '

७. एका भारतीयाचे उद्गार

भारताच्या विपन्नावस्थेने कवीच्या भावनाश मनावर जो परिणाम झाला आहे त्याचें आविष्करण या कवितेंत आहे. प्राचीन काळीं भारत ऐश्वर्याच्या शिखरावर होता. पण आज मात्र तो अवनतीच्या गर्तेत पडला आहे. या अवस्थान्तरामुळे कवि विषण्ण झाला आहे. परवशतेची अंधारी रात्र संपून स्वातंत्र्याचा सूर्य केव्हा उदयाला येईल अशी तळमळ त्याला लागली आहे.

देवा ! केव्हां परवशपणाची निशा ही सरून
स्वातंत्र्याचा द्युमणि उदया यावयाचा फिरून ?

८. एक खेडें

निसर्गाच्या सांनिध्यामध्ये मानवाच्या क्लुषित चित्तवृत्ति उदात्त होतात, त्याला अद्वितीय समाधान लाभतें, आणि जगांतील ऐश्वर्य त्याला क्षुद्र वाटूं लागतें.

सह्याद्रीच्या पायथ्याला एका सुपीक खोऱ्यांत नदीच्या काठी एक रम्य खेडें आहे. एकहि महाल तेथे दिसावयाचा नाही. साऱ्या झोपड्याच आहेत. पण शहरांतील रोगराईचा तेथे लेशहि नाही. तेथे उंच देवळें नसलीं क्षरी आजूबाजूस असलेल्या पर्वतराजीमध्ये ईश्वराचें वास्तव्य आहे. या ईश्वराला तेथील ओढे सदैव स्तोत्रें गात असतात. आणि उंच वृक्ष सदैव डुलत असतात. अशी नैसर्गिक भव्यता, असें अपार गांभीर्य त्या खेड्यांत सदैव वास करीत आहे. त्या लहानशा खेड्यांत राहणारे गरीब शेतकरी दिवसभर खपत असतात.

लोकवस्तीपासून दूर एका बाजूला असलेल्या अशा रम्य ठिकाणी एखादी साधी झोपडी राहावयास मिळाली, आणि एखादें शेत कष्ट करण्यासाठी असलें तर स्वर्गसुखावरहि लाथ मारावयास कवि आनंदाने तयार होईल. शिक्षण नाही म्हणून त्याला वाईट वाटणार नाही, कीर्ति मिळाली नाही म्हणून तो कष्टी होणार नाही. आणि कीर्ति म्हणजे तरी काय ? कीर्ति मिळविण्यासाठी माणसाला अपार क्लेश सहन करावे लागतात. त्यापेक्षा नको ती कीर्ति असें वाटूं लागतें. त्या एकान्त खेड्यामध्ये शेत नांगरणें, फुलझाडांची मशागत करणें, या गोष्टींमध्ये जें सुख आहे त्याची सर दुसऱ्या कशालाहि येणार नाही.

बाहेरच्या जगांतील ऐश्वर्याच्या गोष्टी मधूनमधून कानांवर आल्यामुळे आश्चर्य वाटलें तरी आपली स्थिति वाईट आहे असें मात्र त्याला वाटत नाही. स्वर्गातील संपत्तीच्या मोहाने पृथ्वी आपले भ्रमण कधी सोडून देते काय ? खेड्यांतल्या जीवनामध्ये माणसाच्या गरजाहि अगदीच बेताच्या असल्यामुळे असंतोषाच्या झळीने दुःखी होण्याचें कारण नाही.

शहरांतील ऐश्वर्यपूर्ण परंतु कृत्रिम जीवनाचा उबग आल्यामुळे खेड्याच्या निसर्गरम्य जीवनांतील उदात्तपणाचें आकर्षण माणसाला कसें लुब्ध करतें याचें हें चित्रण आहे.

९. गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली रिकामी झालेली पाहून

सारे ऐहिक पाश तोडून स्वदेशसेवेसाठी स्वार्थत्याग करणारा मित्र गांवीं गेल्यामुळे त्याच्या वियोगांत कवीच्या मनांत स्वदेशप्रीतीचे उत्कट विचार प्रबळ झाले आहेत. माणसाला कसला तरी पाश हा पाहिजेच. ध्येयवादी माणसाने कुटुंबाचे पाश तोडून टाकले तर स्वदेशप्रेमाच्या पाशांत तो अडकणारच. देशासाठी आपल्या पत्नीकडे दुर्लक्ष करणारा आपला मित्र दूर गेला आहे असें कळतांच त्याच्या सहवासांत देशाच्या उद्धाराविषयी केलेली संभाषणें कवीला आठवतात. ज्हासाची अंधारी रात्र संपून स्वातंत्र्याची उज्ज्वल प्रभात पाहण्याचें आपल्या नशिबीं असेल काय ? अशा विचाराने प्रेरित होऊन त्या दोघांनी केलेल्या अनेक बेतांचें स्मरण होऊन कवीच्या भावना उचंबळून आल्या आहेत.

तेव्हां आम्हीं म्हटलें—“ही न्हासाची
 रजनी केव्हां जाइल विरून साची ?
 स्वतंत्रतेची पहाट ती येईल,
 उत्कर्षाचा दिन केव्हां सुचवील ?
 या डोळ्यांनी पहाट ती बघण्याचें
 असेल का हो नशिबीं दुर्दैव्याचे ?
 किंवा तीतें आणायचे कांहीं
 यत्न आमुच्या होतिल काय करांहीं ?”

१०. गोष्टी घराकडिल मी वदतां गड्या रे

कोकणांतील आपल्या घराचें चित्र कवीला मनश्चक्षूंसमोर दिसत आहे. कौटुंबिक जीवनांत तल्लीन झालेल्या कवीला घरांतील प्रत्येक व्यक्तीची आणि अगदी साध्यासुध्या दृश्याची जी विलक्षण ओढ आहे तिची प्रतीति प्रत्येक कडव्यांत येईल. या कवितेंत जिव्हाळा ओतप्रोत भरलेला आहे.

घरापासून दुरावलेल्या हळव्या जीवाला आपण घरीच आहोंत असें राहून राहून वाटत आहे. घराशीं संबद्ध असलेल्या प्रत्येक घटनेंत चित्त केंद्रित झालेलें असल्यामुळे इतरांच्या दृष्टीने क्षुद्र, किंबहुना उपेक्षणीय, असलेल्या गोष्टीचेंहि त्याला विलक्षण आकर्षण वाटत आहे. कल्पनाशक्ति तीव्र झाल्यामुळे प्रत्येक दृश्य अगदी जसेंच्या तसें त्याच्या डोळ्यांसमोर उभें राहिलें आहे.

घरांत शिरतांच पडवीमध्ये रोमंथ करीत बसलेली म्हैस त्याला दिसत आहे. शहरी जीवनांत रुळलेल्या माणसाच्या दृष्टीला हें थोडेंसें चमत्कारिक वाटलें तरी खेड्यांतील जीवनांत रममाण झालेल्या व्यक्तीच्या दृष्टीने हें अगदी स्वाभाविक आहे. घराच्या आसपास असलेल्या भातखाचरांतून बेडकांचें ‘पर्जन्यसूक्त’ ऐकूं येत आहे. ओसरीवर एक घड्याळ आपल्या टक्कटक्क आवाजाने रात्रीच्या शांततेचा भंग करीत आहे. ओसरीवर डाव्या बाजूला कवीचा पूज्य पिता झोपलेला आहे. आपली पात्रता बेताचीच असून आपण आपल्या वडिलांना पुत्र शोभत नाही ही जाणीव कवीच्या मनांत सदैव जागृत आहे. पित्याचें दर्शन होतांच कवीचें मन कृतज्ञतेने भारावून

गेलें आहे. पित्याच्या जवळच कवीचा धाकटा भाऊ निजला आहे. त्याने मोठा होऊन जगांत नांव काढावें व कुळाची कीर्ति वाढवावी अशी लालसा कवीच्या मनांत प्रबळ झाली आहे. माजघरांत निद्रावश असलेल्या पूज्य मातेचें चित्र कल्पनेने साकार केलें आहे. मातेने केलेल्या अगणित उपकारां-मुळें तो भारावून गेला आहे. त्याच्या बहिणीहि जवळच निजलेल्या दिसत आहेत. आणि जरा दूर कवीची विरहव्याकुळ पत्नी निजलेली आहे. तिला आपलीं स्वप्नें पडत असतील हा विचार मनांत येऊन त्याला बरें वाटलें आहे. विरहाचा काळ संपून मीलनाचा भाग्यशाली क्षण आला म्हणजे तिला काय काय स्वप्नें पडलीं हें विचारण्याचा गोड संकल्पहि त्याने केला आहे.

आणि मागच्या दारीं असलेल्या तुळशीवृंदावनाला नमस्कार करून थोडा वेळ आपल्या आवडत्या घरांतील दृश्यांमध्ये तल्लीन झालेलें कवीचें मन पुन्हा पुण्यांतील वाड्यांत परत आलें आहे.

कौटुंबिक जिव्हाळा आणि भावनांची आर्तता या दोन गोष्टींमुळे प्रस्तुत कविता हृदयस्पर्शी झाली आहे. स्वतःच्या पत्नीचा उल्लेख कवीने सर्वांच्या उल्लेखानंतर केला आहे हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. पुढल्या दाराने घरांत शिरलेला कवि मागच्या दारीं असलेल्या तुळशीवृंदावनाला नमस्कार करून मगच बाहेर पडला आहे. घर सोडून दूर पुण्याला कामानिमित्त राहावें लागत असलें तरी घराचे विचार क्षणभरहि कवीच्या मनांतून नाहीसे होत नसल्या-मुळे घरांतील दृश्यें त्याच्या डोळ्यांसमोर सारखीं तरळत आहेत.

११. मुळामुठेच्या तीरावर

ज्यांचा विवाह ठरला आहे असा एक तरुण आणि त्याची प्रेयसी विवाहापूर्वी नदीच्या काठावर फिरत असतां आपल्या प्रियेला रानफुलें आवडत असलीं पाहिजेत अशी कल्पना करून तो तरुण दरडीवर चढला. आणि तिच्यासाठी फुलें तोडण्याच्या नादांत पाय घसरून तो खाली पडला आणि नदीच्या प्रवाहाने त्याचे प्राण हिरावून नेले. प्रियकराच्या मृत्यूने विषण्ण होऊन ती तरुणी त्याच नदीच्या काठावर प्रियकराचें चिंतन करीत हिंडत असतां एका तरुणाचें लक्ष तिच्याकडे जातें. ती खिन्न झाली आहे,

मधून मधून स्फुंदत आहे, क्षणभर नदीच्या पाण्याकडे विमनस्कपणें पाहत आहे, आणि तिचें भानहि मधून मधून नाहीसें होत आहे. केस मोकळे सोडून ती मधून मधून सैरावैरा इकडे तिकडे धावत आहे, रानांतलीं फुलें गोळा करून तो पाण्यांत सोडून देऊन हुंदके देत रडत आहे. हें चमत्कारिक दृश्य पाहून त्या तरुणाला मोठें कुतूहल वाटतें. नदीच्या कांठाचा देखावा अतिशय रम्य असतां या तरुणीला तो शून्यवत् कां वाटत आहे, असा काय दुःखाचा घाला तिच्यावर पडला आहे, हें कळावें म्हणून तो उत्सुक झाला आहे.

नदीचा किनारा पूर्वी रम्य होता, आता तो रमणीयपणा हरपला आहे असें ती म्हणते. नदी पूर्वी जशी रमणीय होती तशीच आताहि रमणीय आहे असें म्हणून तो तिला अश्रु आवरून धरण्यास सांगतो. पण तिच्या डोळ्यांतील पाणी खळत नाही. तिच्या दृष्टीने जगांतील सारा रमणीयपणा आता परलोकाला गेला आहे. पण जग आताहि पूर्वीसारखेंच सुंदर आहे असें तो तरुण पुन्हा म्हणतो.

आणि निसर्गातील सौंदर्य हरपलें असें तिला कां वाटत होतें याचा त्याला आता उलगडा झाला. मूर्तिमंत रमणीयपणा असलेला तिचा प्रियकर नदीने हिरावून नेलेला असल्यामुळे तिला आता त्या नदीच्या किनाऱ्यावर कुठेहि रमणीयपणा दिसत नाही.

तिच्या विषण्णतेचें कारण कळल्यावर तो तिला मागणी घालतो, तिच्याशीं लग्न करून तिला ऐश्वर्यांत ठेवण्याचें तो वचन देतो. पण त्याच्या बोलण्याकडे तिचें लक्षच नाही. आपल्या प्रियकराच्या विचारांतच ती तल्लीन झाली आहे. आणि त्याच्या सहवासाच्या गोड स्मृति तिच्या मनाला बेभान करीत आहेत. ज्या दरडीवर चढून तिचा प्रियकर खाली नदीत पडला त्याच दरडीवर ती वेगाने चढून गेली. खुडलेलीं सारीं फुलें प्रियकराचें नांव घेऊन तिने पाण्यांत सोडलीं. फुलें खाली सोडतांना ती इतकी वाकली की, तिचा तोल जाऊन तीहि पाण्यांत पडली, आणि आपल्या प्रियकराच्या भेटीला निघून गेली.

चालू शतकामध्ये ज्या प्रकारच्या 'रोमाँटिक' कविता मराठी कवींनी लिहिल्या त्या कवितांची पूर्वतयारी म्हणून केशवसुतांच्या या कवितेचा उल्लेख करावा लागेल.

१२ आगबोटीच्या कांठाशीं... उभ्या असलेल्या तरुणीस

आगबोटीच्या कांठाशीं उभी राहून समुद्राच्या लाटांकडे अनिमेष नेत्रांनी पाहणारी सौंदर्यदेवता कवीला 'सृष्टीची सुता' भासत आहे, त्याच्या दृष्टीने ती 'निसर्गोद्यानींची अमृतलतिका' आहे. ज्या ठिकाणी सौंदर्याची परिसीमा आहे, ज्या ठिकाणी परिपूर्ण आनंद आहे, अशा आकाशरूपी सागरांतील एखाद्या स्वर्गीय बेटामध्ये वास्तव्य करण्याची रम्य कल्पना तिच्या मनांत घोळत असेल की काय असा विचार कवीच्या मनांत तरळून जातो. आणि हा विचार मनांत येतांच पृथ्वीवरील नीरस जीवनाला आपणहि कंटाळलो आहोंत याची जाणीव कवीच्या मनाला टोचणी देऊ लागते. पृथ्वीवरील जीवनाची अपूर्णता आणि त्यामधील वैगुण्ये यांमुळे तो व्यथित होतो. मानवी जीवनांतील दुःखे, अन्याय आणि विषमता यांची ही जाचणी पुढील पंक्तीत प्रकट झाली आहे.

मलाही या पृथ्वीवरिल गमतें मे जड जिणे !
इथें या दुःखांचें सतत मनुजांला दडपणें !
इथें न्यायस्थानीं अनय उघडा स्वैर फिरतो !
नरालागीं येथें नरच चरणांहीं तुडवितो !

या कडव्यांतील शेवटच्या ओळींतील कल्पना 'Much it grieves my heart to think, What man has made of man!' या वर्ड्-स्वर्थच्या प्रसिद्ध ओळींतील कल्पनेशीं सदृश आहे.

पृथ्वीवरील जिणे असें दुःखपूर्ण व अन्यायाने भरलेलें असल्यामुळे आकाशांतील त्या रमणीय द्वीपामध्ये वास्तव्य करण्याचा मोह कवीला अनावर झाला आहे. अनंत दुःखांनी गांजलेली मानवी शरीरे त्या आकाश-द्वीपामध्ये दुःखमुक्त होतील अशी त्याला आशा वाटत आहे. सारें जीवनच जर दुःखपूर्ण असेल तर देहाचा त्याग करणें ही गोष्ट सुखपूर्णच ठरेल असें वाटून देहत्यागाने सुखाची समृद्धि प्राप्त करून लालसा प्रबळ झाली आहे.

जरी दुःखाचें हें निवळ भ्रवघें सर्व जगणें,
तरी या देहाचा सुखदाचि असे त्याग करणें !
सुखासाठीं एका सतत झटतों आपण जरी,
तरी देहत्यागें सुख अनुभवूं आपण वरी !

त्या स्वर्गीय सृष्टींत मानवी जीवनांत अटळ असलेले अश्रु दिसावयाचे नाहीत. तेथे प्रवालांची शय्या असेल, आणि त्या शय्येवर मोत्यांची चादर पसरलेली असेल. अशा शय्येवर निद्रा करण्याचें भाग्य लाभलें तर तें कोणाला नको असेल ?

आकाशसागरांतील जलदेवी सृष्टीचे स्वयंभू नियम नेहमी पाळीत असतात. सृष्टीचे स्वयंभू नियम बदलण्याचा मूर्खपणा मानवाशिवाय दुसरा कोण करणार ?

स्वयंभू सृष्टीचे नियम सुधरूं पाहत असे
नराच्या ऐसा या कवण दुसरा मूर्ख गवसे ?

त्या जलदेवी आपला देह दिव्य करतील. आपण जलदेव होऊं; त्या स्वर्गीय द्वीपामध्ये प्रवालांच्या भूमींत तरारणारें मोत्यांचें पीक, सुवर्णाचीं झाडें, त्या झाडांवर लटकणारीं रत्नांचीं फुलें, इत्यादि रमणीय दृश्यें पाहून काळ सुखांत घालवूं अशीं स्वप्नें त्याला पडत आहेत.

आणि एखादें प्रबळ राष्ट्र दुसऱ्या एकाद्या दुबळ्या राष्ट्राचा घात करूं लागलें तर वरुणाला सांगून समुद्रांत प्रचंड वादळ निर्माण करूं आणि त्या वादळाच्या योगाने दुष्ट राजांच्या गलबतांचा चुराडा करून टाकूं; आणि कोणी दुष्ट लोक गुलामांना आणावयास निघाले तर त्यांचीं गलबतें खडकांवर आपटून फोडून टाकूं, अशा मनोराज्यांत तो धुंद होऊन गेला आहे.

आणि त्या वरुणाच्या राज्यांत काल निरवधि आहे, वर्षांची गणना तेथे नाही. अशा या रमणीय स्थानीं, या नंदनवनांत मंदाकिनीच्या तीरावर देवांच्याबरोबर अमृत प्राशन करण्याची आणि सुरसरितेंत विहार करण्याची गोड कल्पना कवीच्या मनांत उत्कट झाली आहे.

१३. ईश्वराचा ग्रंथ

सदर कविता विलियम, ड्रमंड (१५८५-१६४९) या इंग्लिश कवीच्या 'The Lesson of Nature' या सॉनेटचा अनुवाद आहे. मूळ इंग्लिश सॉनेट पुढीलप्रमाणे आहे.

Of this fair volume which we World do name
 If we the sheets and leaves could turn with care,
 Of him who it corrected, and did it frame,
 We clear might read the art and wisdom rare:
 Find out His power which wildest power doth tame:
 His providence extending everywhere,
 His justice which proud rebels doth not spare,
 In every page, no period of the same,
 But silly we, like foolish children, rest
 Well pleased with colour'd vellum, leaves of gold,
 Fair dangling ribbands, leaving what is best,
 On the great Writer's sense ne'er taking hold;
 Or if by chance we stay our minds on aught,
 It is some picture on the margin wrought.

हा ! हा ! आम्ही परंतु मूर्ख सगळे, त्या अज्ञ बालांपरी
 पुढे रंगित, पत्रकें कनकितें आनंदतों यांवरी;
 गौणाला पुरवूं स्वलक्ष्य, अवघें उत्कृष्ट टाकूनियां.....

या ओळींतील कल्पना १९०० सालीं लिहिलेल्या 'दिवाळी' या कवितेच्या पुढील ओळींत प्रकट झालेली दिसेल.

लक्ष्मीपूजन तें द्वितीय दिवशीं रात्रीं जधी होतसे,
 सोनें आणि वह्या धनी जन तधी मांडून अर्चीतसे;
 साध्याला विसरुनि लोक धरिती भक्ती कसे साधनी.....

१४. अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न

‘माझी सावली पडली तर ब्राह्मणाला विटाळ कसा होतो?’ या विचाराने अंत्यजाचें मूल बेचैन झालें आहे. सामाजिक अन्यायाला आणि विषमतेला वाचा प्राप्त करून देण्याचा आधुनिक मराठी काव्याच्या क्षेत्रांतील पहिलाच प्रयत्न या दृष्टीने केशवसुतांच्या प्रस्तुत कवितेचा उल्लेख करावयास हवा.

१५. रा. वा. व पटवर्धन यांस

कवीच्या थोरवीचें वर्णन करण्यासाठी ही कविता लिहिली आहे. कवीची मधुर कविता कवीचें यश जगांत प्रसृत करते. कवीला विहारासाठी सर्व सृष्टि मोकळी आहे, सारें अंतराळहि मोकळें आहे. आपल्या कल्पनाशक्तीच्या जोरावर कवि कोठेहि संचार करूं शकतो, त्याला कोठेहि प्रतिबंध नसतात.

अशीच कल्पना ‘आम्ही कोण?’ या सुनीतांत प्रकट झाली आहे.

...दिधलें असे जग तयें आम्हांस खेळावया,
विश्वीं या प्रतिभावलें विचरतों चोहीकडे लीलया
दिक्कालांतुनि आरपार अमुची दृष्टी पहाया शके !

अन्तराळांतील तारकांमध्ये कवीला ‘आत्मे’ दिसतात. सामान्य माणसें पारदर्शक काचेमधून पलीकडची वस्तु पाहूं शकतात. पण कवीला धोंड्यामधूनहि दिसतें. हा त्याला प्राप्त झालेल्या प्रतिभेचा प्रभाव आहे.

कांचेमधूनीहि दिसे जनांला
धोंड्यामधूनीहि दिसे कवीला ।

अचेतन, निर्जीव, वस्तूला वाचा प्राप्त करून देण्याची किमया कवीला साधते; क्षुद्र जन्तूंना विचार करावयास लावण्याचें कार्य तो करतो. ज्या योगाने मानवाला देवपद प्राप्त करून घेतां येईल आणि ही क्षुद्र पृथ्वी स्वर्गावरहि मात करूं शकेल असें काव्य प्रतिभेच्या साहाय्याने कवि करूं शकतो. पृथ्वीला स्वर्गाची योग्यता प्राप्त करून देण्याची कल्पना केशवसुतांच्या कवितांमध्ये अनेक ठिकाणीं प्रकट झाली आहे.

खरें म्हणजे काव्यांत अमुक प्रकारचा आशय व्यक्त कर असें कवीला सुचविण्याचें सुळीच कारण नाही. जो खरा कवि आहे त्याला पढविण्याची जरूरच काय ? लोकांना कानांनी जें ऐकूं येत नाही, आणि डोळ्यांना जें दिसत नाही, तें कवीला ऐकूं येतें आणि दिसतें. म्हणून कवि हे मानव-जातीचे नेत्र आणि कान आहेत असें म्हणावयास हरकत नाही.

१६. जायाचें जग का असैच ?

सदर कविता विलियम ड्रमंड या इंग्लिश कवीच्या एका सुनीताचा अनुवाद आहे. सूळ सुनीत पुढीलप्रमाणें—

Doth then the world go thus, doth all thus move ?
 Is this the justice which on Earth we find ?
 Is this that firm decree which all both bind ?
 Are these your influences, Powers above ?
 Those soul which vice's moody mists most blind,
 Blind Fortune, blindly, most their friend doth prove ;
 And they who thee, poor idol, Virtue ! love,
 Ply like a feather toss'd by storm and wind.
 Ah ! If a Providence doth sway this all,
 Why should best minds groan under most distress ?
 Or why should pride humility make thrall,
 And injuries the innocent oppress ?
 Heavens ! hinder, stop this fate; or grant a time
 When good may have as well as bad, their prime.

१७. काल आणि प्रियेचें सौंदर्य

या मूर्त्ये जगांत कोणतीहि वस्तु शाश्वत नाही. मरण कोणासहि दळत नाही. मग फुलाहूनहि सुकुमार अशी चारुता कशी टिकून राहावी ? काळाच्या तडाख्यांत प्रचंड शिलांचा चक्काचूर झालेला दिसतो. मग असल्या या धकाधकींत वसंत ऋतूमधील मोहक फुलांचा सुगंध कसा टिकवितां येणार ? सौंदर्याला काळाच्या वर्चस्वापासून दूर सुरक्षित ठेवतां येणें

शक्य होईल काय ? हें कोणत्याहि सामर्थ्यशाली माणसाला जमावयाचें नाही. पण सौंदर्याचें रुचिरत्व तसेंच टिकवून ठेवण्याची एक युक्ति कवीला मात्र शक्य आहे. काव्यामध्ये प्रियेचें सौंदर्य वर्णिलें म्हणजे त्याला निसर्गातील कोणतीहि शक्ति कोमेजून टाकूं शकणार नाही. जगांतील क्षणभंगुर गोष्टींना कोणी शाश्वतता प्राप्त करून देत असेल तर तें एक काव्यच !

१८. प्रीति

प्रीतीचा अलौकिक महिमा हा या कवितेचा विषय आहे. प्रीति आपल्या हृदयांत शोधावी लागते. ती बाजारांत मिळावयाची नाही. तिचा महिमा कांही अलौकिकच आहे. नंदनवनांत कल्पलतेला बहर आला असतां तिचीं बीजे मानवी हृदयांत पडलीं, आणि त्यांतून प्रीतीची निर्मिति झाली.

प्रीति अर्पण केली म्हणजे उलट प्रीतीची प्राप्ति होते. प्रीतीने प्रीति संपादावी लागते.

आलिंगन, चुंबन इत्यादि गोष्टी प्रीतीच्या केवळ उपचार होत. री प्रीति हृदयांतच शोधावी लागते.

१९. समृद्धि आणि प्रीति

प्रीतीचा असामान्य प्रभाव हा या कवितेचा विषय आहे.

दक्षिण दिशेला एका सुंदर द्वीपाचें एकजण दुसन्याजवळ मोठें सुरस वर्णन करीत आहे. मूर्तिमंत लक्ष्मी त्या द्वीपामध्ये अवतीर्ण झाली आहे की काय असा भास होतो. तेथील सुवर्णांचे प्रासाद संपत्तीने ओतप्रोत भरले आहेत. संगीत इत्यादि साऱ्या गोष्टी तेथे परिपूर्ण आहेत. अशा वैभवाचा उपभोग कोणाला आवडणार नाहीं ? पण अशा प्रकारें सर्व ऐश्वर्य तेथे परिपूर्ण असलें तरी त्यांत एकच वैगुण्य आहे. सीतेच्या शापामुळे तेथे कोणीहि पुरुष आपल्याबरोबर स्त्री नेऊं शकत नाही हेंच तें वैगुण्य होय.

त्या द्वीपाला सीतेचा शाप मुळीच नसता, आणि स्वतःच्या प्रेयसीला तेथे नेणें शक्य झालें असतें तरी आपण तेथे कदापि गेलों नसतों असें यावर दुसरा मनुष्य म्हणतो. तेथील ऐश्वर्याच्या व इतर भोगांच्या सेवनामुळे प्रीतीची उत्कटता नष्ट होईल आणि ती केवळ नांवापुरतीच राहिल अशी त्याला भीति वाटत आहे. आणि आता तर सीताशापाची भर पडली आहे.

अशा स्थितीत कोणता पौरुषपूर्ण मनुष्य तेथे राहिल ? आपल्या श्रमाचें फळ प्रेयसीला अर्पण केल्याशिवाय ज्याला खरें समाधान लाभत नाही असा पुरुष प्रियेच्या सहवासांत हिंस्र पशूंनी गजबजलेल्या घोर अरण्यांतहि राहावयास तयार होईल. त्या घोर रानांत तो श्वापदांना ठार मारील, रानांतील जागा साफ करील, आणि आपल्या प्रियेसाठी दुमदार निवासस्थान तयार करील, तिच्या सुखासाठी तो आपल्या जिवाचें रान करील. स्वर्ग-सुख यापेक्षा दुसरें कोणतें असेल ?

२०. मजुरावर उपासमारीची घाळी

सामाजिक विषमतेला बळी पडलेल्या अंत्यजांच्या भावना व्यक्त करणारी 'अंत्यजांच्या मुलाचा पहिला प्रश्न' ही कविता केशवसुतांनी पांचच महिन्यांनी आर्थिक विषमतेला बळी पडलेल्या मजुरांच्या आर्त भावना प्रकट करणारी ही कविता लिहिली आहे.

सायंकाळीं सर्व जग सूर्यास्ताच्या रमणीय शोभेने आनंदित झालें आहे; पण गरीब मजुरांच्या हृदयांत मात्र दुःख सलत आहे. सारा दिवसभर प्रयत्न करून करून देखील कसलेंहि काम न मिळाल्यामुळे उपाशी राहण्याखेरीज त्याला गत्यंतर नाही. काबाडकष्ट करण्याची त्याची तयारी आहे. पण काम मिळालें नाही तर तो तरी काय करणार ? आजूबाजूला श्रीमंतांचे वैभवपूर्ण महाल त्याला दिसत आहेत. आणि त्यांच्याकडे पाहून तो खिन्न होत आहे. त्यांच्या ऐश्वर्याचा त्याला हेवा वाटतो असें मात्र नाही. साधी भाकरी मिळाली तरी तो संतुष्ट आहे. कष्ट करावयास तयार असतां देव पोटापुरतेंहि कां देत नाही या प्रश्नाने त्याला हैराण केलें आहे.

सर्वास देवा ! बघतोसि सारखा,
होतोस कां रे गरीबास पारखा ?
कांहींस सुग्रास सदन तूं दिलें,
साधी अम्हां भाकरही न कां मिळे !

कांही लोक श्रीमंतीत लोळतात, आणि कांहीना प्रामाणिकपणें कष्ट करूनहि पोटापुरतें देखील मिळत नाही हें अर्थव्यवस्थेवर आधारलेल्या समाजजीवनांतील शल्य या कवितेंत प्रकट झालें आहे. चालू शतकांत

मराठी कवितांमधून जी समाजवादी विचारसरणी प्रकट झाली तिची पूर्व-तयारी केशवसुतांच्या या कवितेंत दिसून येईल.

२१. प्रयाणगीत

प्रीतीचा अलौकिक प्रभाव हा या कवितेचा विषय आहे. निसर्गामध्येहि सर्वत्र प्रीतीचाच प्रभाव दिसतो: मेघ विजेला सोडून खाली पृथ्वीवर येतो, पण रविकिरणांच्या दिव्य रथावर बसून तो पुन्हा तिला भेटावयास जातो. पूर्व दिशेला विरहाच्या यातना सहन करावयास लावून सूर्य गगनमार्ग आक्रमू लागतो; पण पुन्हा तिच्या भेटीस येतो तात्पर्य, प्रीतीचा मार्ग वर्तुळाकार आहे. प्रियेचा त्याग करून प्रियकर दूर गेला तरी पुन्हा प्रियेशीं त्याचें मीलन होतें. प्रिया त्याचें जीवित आहे, त्याचा प्राण आहे, त्याची शक्ति आहे. दैवगतीमुळे तिला सोडून दूर जाणें त्याच्या नशिबी आलें असलें तरी पुनर्मीलनाविषयी त्याची खात्री आहे.

२२. विकसन

उमलण्याच्या वेतांत असलेली सुकुमार कळी वाच्याने थरथरली, तिने झटकनू मान खाली घातली, आणि दवबिंदूंचे अश्रु तिच्या नेत्रांतून झरले.

तिला फुलण्याची लाज वाटत आहे असें पाहून देव तिला म्हणाला— 'लाजूं नकोस. हसून या रसिकाचें हृदय जिंकण्यास तयार हो.' देवाने असें आश्वासन देतांच ती लाजरी कळी फुलली, आणि हसली. आणि तिच्या-कडे अनिमिष नेत्रांनी पाहणारा सौंदर्याभिलाषी रसिकहि संतुष्ट झाला.

श्री. खांडेकरांच्या मतें 'तारुण्याच्या उंबरठ्यावर उभ्या असलेल्या एका कुमारिकेचें हें चित्र आहे.' खांडेकरांनी काढलेला हा व्यंग्यार्थ स्वीकारण्यास हरकत नाही. पण सदर कवितेचा वाच्यार्थहि तितकाच रमणीय आहे. निसर्गांत दिसणाऱ्या एका विलोभनीय दृश्याचें हें चित्रण आहे असें मानलें तरी चालेल.

२३. पुष्पाप्रत

मानवी जीवनांतील उणिवा नष्ट करून त्याला परिपूर्णता प्राप्त करून देण्यासाठी कवि फुलाची विनवणी करीत आहे.

फूल हे उषेचें मोहक बालक होय. जगांत भरून राहिलेले दुष्ट सर्प आपल्या सुवासार्चें जाल पसरून फुलाने नष्ट करावें, अशी कवीची अपेक्षा आहे. जे त्याच्याकडे पाहतील त्यांना त्याने प्रीतीचें रम्य तत्त्व शिकवावें. भ्रमराला आपल्यातील मध त्याने बेलाशक लुटूं द्यावा आणि जगाला आपला उपयोग पटवून द्यावा. एखाद्या बालिकेने जरी तें फूल तोडलें तरी त्याचें जीवन कृतार्थ झालें असल्यामुळे खेद करण्याचें त्याला कांही कारण नाही. अथवा लतेवरचे त्याने सुकून जावें. जें रमणीय असतें, जें दिव्य असतें, त्याला काळ ताडतोच घेऊन जातो. मग फुलाला शोक करण्याचें कारणच काय ? त्याला लाभलेल्या आयुष्यांत केवढें तरी उदात्त आणि दिव्य कृत्य त्याच्याकडून घडलें आहे !

फूल सुकून गेलें तरी कवीच्या मनांतून तें कधीहि नाहीसें होणार नाही. त्याचे मुके बोल सर्व जगाला सांगावें अशी त्याची मनीषा आहे. काव्यदेवतेच्या 'भ्रमिष्ट' बालकांना, म्हणजेच नादिष्ट कवींना अचेतन वस्तूमध्येहि चैतन्य पाहण्यावाचून करमत नाही.

अम्हां भ्रमिष्ट बालकांस काव्यदेवतेचिया
जीव निर्जिवांतलाहि नेमिलें पहावया !

२४. प्रत

प्रियकर आणि प्रेयसी यांचें तादात्म्य कृती उत्कट असतें तें या कवितेंत कवीला सांगावयाचें आहे. तीच त्याच्या लोचनांचा प्रकाश आहे, तीच त्याच्या आत्म्याचा विकास आहे. त्याच्या हृदयाचें स्पंदन तिच्या हृदयामध्ये होत आहे. त्याच्या प्रकृतीची, आणि त्याच्या विकृतीचीहि प्रतीति तिच्याच हृदयांत येईल.

२५. माझा अंत

सौंदर्याचा असामान्य प्रभाव हा या कवितेचा विषय आहे. अलौकिक सौंदर्याच्या दर्शनानें बेभान झालेल्या व्यक्तीच्या उन्मादाचें वर्णन आहे.

वृक्षावर अचानक बीज कोसळली असतां त्याची जी दारुण अवस्था होते त्या अवस्थेवरून विजेचा प्रभाव केवढा विलक्षण आहे हे तत्काळ

कळतें. सौंदर्यदर्शनाने बेभान झालेल्या माणसाच्या अवस्थेवरून त्या सौंदर्याचा उन्मादकपणा अजमावतां येईल.

सौंदर्य हें फुलासारखें आहे असें लोक म्हणतात. पण या व्यक्तीला उलटा अनुभव आला आहे. त्याला तें कंटकाप्रमाणें भासत आहे. दुष्प्राप्य सौंदर्याच्या मागे लागलेला मनुष्य निराश झाला म्हणजे त्याला तें फुलासमान न वाटतां कंटकासमान वाटलें तर त्यांत नवल नाही. सौंदर्याची प्राप्ति ज्याला झालेली आहे त्याला तें अमृताप्रमाणे वाटेल, पण निराश झालेल्या मनुष्याला तें विषाप्रमाणे वाटेल. कालिदासाचा दुष्यन्त शकुन्तलेच्या प्राप्तीच्या बाबतींत साशंक होऊन पुढील उद्गार काढतो—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो—
 द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्रिघेषु ।
 विसृजति हिमगर्भैराग्निमिन्दुर्मयूखै—
 स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥

प्रीतीचें साफल्य ज्याला लाभलें नाही त्याच्या दृष्टीने चंद्राची शीतलता आणि मदनाचे फुलांचे नाजूक बाण या दोन्ही गोष्टी व्यर्थ होत. चंद्रकिरणांतून अग्नीचा वर्षाव होत आहे, आणि मदनाचे फुलाचे बाण वज्राप्रमाणे दारुण आहेत असें त्याला वाटतें.

सौंदर्याच्या दर्शनाने भ्रमिष्ट होऊन केशवसुतांनी 'वर्णिलेल्या प्रेमिकाचा अंत झाला आहे. आणि तो स्वतः जगांत वावरत नसून त्याचें भूत वावरत आहे.

त्याचा अंत झाला याचा अर्थ त्याचें जीवन व्यर्थ झालें. जिवंतपणीं त्याला मरणाचा अनुभव येत आहे. निष्प्रेम जीवन हें मरणच होय.

गडकऱ्यांच्या 'प्रेम आणि मरण' या कवितेंत अशीच कल्पना अधिक उत्कटतेने प्रकट झाली आहे. वृक्षावर वीज कोसळण्याचेंच प्रतिमान गडकऱ्यांनी वापरलें आहे. गडकऱ्यांच्या कवितेंतील पुढील ओळी पाहाव्या.

इष्काचा जहरी प्याला

नशिबाला ज्याच्या आला । हा असा ।

टोकाविण चालू मरणें
 तें त्याचें होतें जगणें । सारखें ।
 हृदयाला फसवुनि हसणें
 जीवाला न कळत जगणें । वरिवरी ॥

२६. कविता आणि प्रीति

वृक्षलतांच्या, निर्झरांच्या आणि फुलांच्या शोभेने नटलेल्या एका निसर्गरम्य ठिकाणी सौंदर्याने मुसमुसलेल्या युवतीचे विभ्रम पाहण्यांत कवि अगदी तल्लीन होऊन गेला असता त्याची स्तब्धता पाहून याला कवितेची स्फूर्ति आली असावी असे त्याच्या मित्राला वाटलें. पण कवितेपेक्षा त्या स्थळाच्या रमणीयपणाने आणि त्या युवतींच्या सौंदर्यानेच त्याला खरी भुरळ पडलेली आहे. मूर्तिमंत सौंदर्य पुढे दिसत असतां कवितेची काय मातब्बरी ? सौंदर्याचें कवितेंत वर्णन करण्यापेक्षा त्याचें प्रत्यक्ष अवलोकन करणें अधिक मोहक नाही का ? कलानिर्मितीच्या द्वारे सौंदर्य साकार करण्यापेक्षा डोळ्यांसमोर दिसणाऱ्या सौंदर्यशालिनीकडे पाहून तल्लीन होणें हें किती अधिक चांगलें असें कवीला सुचवावयाचें आहे.

इंग्रजी कवि रॉबर्ट ब्राउनिंग याच्या The Last Ride Together या कवितेतील पुढील ओळी पाहा.

And you, great sculptor—so, you gave
 A score of years to Art, her slave,
 And that's your Venus whence we turn
 To yonder girl that fords the burn !

२७. स्वप्न

कठोर वास्तवाच्या आघाताने स्वप्नसृष्टीतील भास अतिशय त्वरेने विरून जातात आणि या दुःखपूर्ण पृथ्वीवर राहणाऱ्या अभागी जीवाला हें कटु सत्य धीरानें सहन करणें भाग पडतें हा या कवितेचा विषय आहे.

आपल्या प्रेयसीपासून दुरावलेल्या कवीची प्रीतिदेवतेला करुणा आली आणि तिने त्याला हंसाचे पंख दिले. ते पंख कवीने आपल्या खांद्यांना

लावले आणि त्याने अन्तरिक्षांत भरारी मारली. अखेर तो एका ताऱ्यावर जाऊन उतरला. प्रियेची भेट कशी घ्यावी आणि तिला कोणत्या शब्दांनी रिझवावे याचा तो विचार करीत आहे तोंच त्याची प्रेयसी तेथे आली, आणि त्या विरहव्याकुल प्रेमिकाचें सुखपूर्ण मीलन झालें. पण त्या दोघांच्या आनंदाची अशा प्रकारें परिसीमा झालेली असतांनाच ज्या ताऱ्यावर तीं दोघें उभीं होतीं तो ताराच त्यांच्या पायांखालून निखळला, आणि विचारा कवि धाडकनू या 'क्लिष्ट' (दुःखपूर्ण) पृथ्वीवर कोसळून पडला. त्या विलक्षण आघाताबरोबर त्याची गुंगी नष्ट झाली आणि कठोर वास्तवाच्या रक्ष जाणिवेखेरीज दुसरें कांहीहि मागे उरलें नाही. पंख नव्हते आणि कांहीहि नव्हतें.

हा ! हा ! मी पडलों तसा घसरुनी या क्लिष्ट पृथ्वीवरी,
त्या धक्क्यासरशीं मदीय सगळी गुंगी पळे हो दुरी !
माझ्या या हृदयावरी ममन्नि हे वेंगूनि होते कर,
हंसाची नव्हतीं पिसें चढविलीं या दोन बाहूंवर !

२८. सृष्टि, तत्त्व, आणि दिव्यदृष्टि

सृष्टीमध्ये प्रत्येक वस्तूंत सौंदर्य सामावलेलें आहे. तें आपल्याला दिसत नाही हा आपल्या कोत्या दृष्टीचा दोष आहे. दिव्यदृष्टीचा किंवा प्रतिभा-चक्षूचा लाभ झाला म्हणजे दगडांत देखील सौंदर्याची प्रतीति येऊं शकते.

रम्य प्रभातकाळीं सृष्टीची शोभा अनिमिष नेत्रांनी पाहत कवि डोंगरा-वर उभा होता. त्याचें मन आनंदाने धुंद झालें होतें. एवढ्यांत ' हा मी इथे आहे ' असा गंभीर ध्वनि त्याला ऐकूं आला. ' कुठे आहेस तूं ? असें कवीने विचारतांच ' प्रत्येक वस्तूंत मी आहे ' असें उत्तर आलें. इतक्यांत जवळच पडलेल्या एका धोंड्याकडे कवीची नजर गेली. आणि ' प्रत्येक वस्तूंत मी आहे ' या उद्गाराची प्रतीति पाहण्याचें त्याने ठरविलें. टाकीचे घाव त्या धोंड्यावर घालतांच त्यांतून रमणीय मूर्ति बाहेर पडली. ती कलाकृति पाह-तांच आपल्याला अलौकिक दृष्टि प्राप्त झाली आहे याची कवीला जाणीव झाली. केशवसुतांच्या ' आम्ही कोण ? ' या सुनीतांतील पुढील ओळी पाहाव्या.

पाणिस्पर्शचि आमुचा शकतसे वस्तूप्रती द्यावया
सौंदर्यातिशया, अशी वसतसे जादू करामाजिं या

माणसाला डोळे असून जगतांतील विविध सौंदर्य दिसत नाही, कान असून नादमाधुर्याची जाणीव त्याला होत नाही. अशा भाग्यहीन अरसिकाला सौंदर्याचा साक्षात्कार घडविणें हेंच कलेचें सर्वोत्कृष्ट कार्य होय, हेंच कलेचें हृद्गत होय असें भास्करराव तांबे यांचें प्रतिपादन आहे. 'कलेचें हृद्गत' या कवितेंत तांबे म्हणतात—

प्रफुल्लहृदया, अमृतसागरा, माझ्या कविराया,
मंत्रोदकिं परिमार्जुनि उघडीं कर्णां नयनां या.

तांबे म्हणतात—“कवितेचें क्षेत्र जवळजवळ अनंत आहे.....प्रभात-काळच्या झुळुकेंत कोंवळ्या सुवर्णमय सूर्यकिरणांत आंदोलन घेणारें तृणाचें पातें...त्यापासून निर्मल नील नभांत डोंकावणाच्या संध्यातारकांपर्यंत...सारे काव्याचे विषय होत.”

याचा अर्थ असा की, जगतांत ठायीं ठायीं सौंदर्य भरलेलें आहे आणि या सौंदर्याच्या साक्षात्कारांतूनच कलाकृति निर्माण होत असते. 'सौंदर्याचा अभ्यास कर' या 'बालकवी'च्या कवितेंतील पुढील ओळी पाहा.

रम्याकार चमत्कृतिप्रचुर हें ब्रह्मांड नेत्रीं दिसे,
खेळे कांहितरी तयांतुनि मनीं गाणें तदा होतसे.
सूर्याचीं किरणें, सुनिर्मल तशा त्या तारकामालिका,
संध्येचे रमणोय रंग, उदर्यां सृष्टी मनोहारिका...
प्रेमानें अभिषिक्त चित्र मग त्या रामण्यविश्वीं दिसे;
चित्ताची रमणीयता उतरुनी संगीत हातें तसें.
तें सौंदर्यचि आणिलें जुळवुनी...

याच संदर्भांत 'काव्याची कल्पना' या 'बालकवी'च्या पुढील ओळी उल्लेखनीय आहेत.

वस्तुवस्तुमधिं काव्य विलसतें
श्रवणीं, नयनीं, हृदर्यां उतरुनि

पूर्ण करी जें जड जीवातें
बाह्य वेष जरी सुंदर धरितें
मंजुगीत त्यामधुनि स्फुरतें
दिव्य अहा मग तें अवतरतें.

२९. स्वर्ग, पृथ्वी, आणि मनुष्य

हैं मानवी जग अपूर्ण व दुःखांनी भरलेलें आहे, हैं कटु सत्य आहे. मानवी जगाचें हैं वैगुण्य नष्ट करून तें परिपूर्ण व सुखमय करण्यासाठी प्रयत्न करावयास पाहिजे, पृथ्वीला स्वर्गाचें साम्य प्राप्त करून दिलें पाहिजे ही कल्पना केशवसुतांनी अनेक कवितांमध्ये मांडली आहे. ही पृथ्वी तिरस्करणीय आहे म्हणून तिचा त्याग करून स्वप्नसृष्टीतील स्वर्गांत रममाण होण्याची कल्पना केशवसुतांना मान्य नाही. मानवी जगतांतील घटना तिरस्करणीय असल्या तरी त्यांचा त्याग करून स्वर्गांत भरारी मारणें हें योग्य नसून प्रयत्नांची पराक्राष्टा करून स्वर्गच पृथ्वीवर आणण्यांत खरी कर्तबगारी आहे.

मनुष्य निर्माण होण्यापूर्वी हैं जग स्वर्गतुल्य होतें. पण पुढे मानव निर्माण करावा अशी भलतीच कल्पना पृथ्वीच्या मनांत आली, आणि तिने मानवाची निर्मिति केली. पण ज्या हेतूने प्रेरित होऊन पृथ्वीने मानव निर्माण केला तो हेतु-स्वर्गाने खाली येऊन पृथ्वीच्या सहवासांत सदैव राहावें हा हेतु-त्या दुष्ट मानवाला साधतां आला नाही. आणि प्रत्यक्ष आपली माता जी पृथ्वी तिलाच लाथेने ढकलून स्वर्गांत भरारी मारण्यास तो सज्ज झाला. मानवाची ही विलक्षण कृतघ्नता पाहिल्याबरोबर स्वर्ग भयंकर संतापला, आणि त्या आवेगांत तो इतका दूर निघून गेला की, पृथ्वीचा व त्याचा संबंधच सर्वस्वी अशक्य झाला आणि तेव्हापासून स्वर्गाची भेट कशी होईल या विचाराने ही अभागी पृथ्वी सदैव झुरत आहे.

या दुष्टें, पण मानवें स्वजननी पृथ्वीस ताडूनिया
लाथेने, अपुल्या मनीं अवथिलें स्वर्गावरी जावया;
ती पाहूनि कृतघ्नता निजममनीं तो स्वर्ग जो कोपला
आवेशांत उडूनि दूरवर तो जाता तधी जाहला.

पृथ्वीची उन्नति करून तिचें स्वरूप स्पृहणीय करण्याचें जें कार्य मानवाने करावयास हवें होतें तें त्याने केलें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्याने पृथ्वीचा तिरस्कार केला, तिचा त्याग केला, आणि स्वर्गांत भरारी मारली. या त्याच्या कृतघ्नतेमुळे, त्याच्या कर्तव्यच्युतीमुळे पृथ्वीची अधोगति झाली. तात्पर्य, स्वतः मानवच आपल्या विकासाच्या आड आला आहे.

ज्या पृथ्वीपासून आपली उत्पत्ति झाली तिचा त्याग करून स्वर्गाला कवटाळण्याचा भयंकर अपराध मानवाने केल्यामुळेच स्वर्गाची व पृथ्वीची ताटातूट झाली. आता त्याला परत पृथ्वीजवळ आणणें हेंच सर्वांत महत्त्वाचें कार्य होय, असें केशवसुतांना सांगावयाचें आहे. निराळ्या रीतीनें सांगावयाचें झालें तर मानवी जगतांतील सत्यांकडे दुर्लक्ष करून कल्पनेंतील स्वर्गाच्या चित्रांत गुंग होऊन राहणें हाच त्यांच्या दृष्टीने मानवाचा महान् अपराध होय. वास्तव्यवादी भूमिका यापेक्षा अधिक परिणामकारक रीतीने प्रकट होणें शक्य नाहीं.

३०. सिंहावलोकन

उत्कट भावनांचें परिणामकारक आविष्करण या कवितेंत झालेलें आहे.

आपल्या गतायुष्याकडे पाहतांना नेहमीच सुख होईल असें नाहीं. अनेक वेळां गतायुष्यांतील दुःखपूर्ण घटनांच्या स्मृति खिन्नतेलाच कारण होतात. आणि पूर्वी जर सुखाचे दिवस अनुभवले असतील तर पुन्हा तसे दिवस अनुभवावयास सापडणार नाहींत या विचाराने मन खिन्न होतें. बरें, मागच्या घटनांची स्मृति जागृत होऊं न देतां भविष्यकाळाकडे पाहावयाचें असें ठरविलें तर तो धुक्याच्या आड दडलेला असल्यामुळे भविष्याचाहि विश्वास वाटत नाहीं. मागे वळून पाहिलें म्हणजे कधी रम्य दृश्यें दिसतात, चांगल्या आठवणींची उजळणी होते. तीं सुखें आता पुन्हा मिळावयाचीं नाहींत हा विचार मनांत येतांच दृष्टि त्यांच्यावर स्थिरावते. परंतु हृदयाला व्यथित करणाऱ्या प्रमादांची आठवण होतांच खिन्नता बळावते. किती तरी वेळां हातून भलत्याच गोष्टी घडल्या, कित्येकांचे अपराध केले, लोकांच्या काळजाला ज्यायोगें घरे पडतील असे शब्द उच्चारले, विनाकारणच मायेच्या माणसांना आसवें ढाळावयास लावलीं. या मागच्या प्रमादांची स्मृति वळाव-

तांच पुढे सारा अंधार दिसतो, आणि पाय उचलण्याचाहि धीर उरत नाही. त्या प्रमादांचें परिमार्जन करणें अशक्य झाल्यामुळे डोळ्यांत अश्रु तरारतात. मानवी मनाचें दौर्बल्य हें असें अपरिहार्य आहे. आणि यामुळे गतकाळाची स्मृति कांही वेळां अनावर यातना देते. आणि ' नको वळुनि पाहणें ! ' असा विचार कधी कधी प्रबळ होतो.

३१. दिव्य ठिणगी

या जगांत सर्वत्र भयंकर अंधार कोंदलेला पाहून तो नष्ट करावा अशी कल्पना कवीच्या मनांत आली. म्हणून स्फूर्तीच्या वाहनांत बसून तो तेजाच्या उगमस्थानाकडे जाऊं लागला.

एका सुंदर वेदीवर सतत प्रज्ज्वलित असलेली एक ज्वाला त्याला दिसली. त्या ज्वालेला त्याने वंदन केलें. ज्वालेने त्याच्याकडे एक दिव्य ठिणगी धाडली. ती दिव्य ठिणगी कवीने आपल्या हृदयांत स्थापिली. ती ठिणगी आणण्यासाठी पृथ्वीने मला वर पाठविलें होतें. आणि प्रीतीने त्याला या जगांत परत आणलें.

आणि पृथ्वीवर परत येतांच त्या ज्वालेला कोणती गोष्ट अर्पावी लागली याची जाणीव कवीला झाली. पण ज्या गोष्टीला कवि मुकला तिच्याबद्दल त्याला अगदी खंत वाटली नाही. त्याने पृथ्वीवर जें आणलें त्याची अव-हेलना लोक करतात याचें मात्र त्याला फार नवल वाटलें.

जगांतील अपूर्णता आणि वैगुण्य नष्ट करून त्याला स्वर्गाचें स्वरूप प्राप्त करून देण्याची धडपड करणाऱ्या ध्येयवादी माणसाच्या विचारसरणीचें महत्त्व सामान्य माणसांना कळत नाही, आणि त्यामुळे जगाचा विकास होत नाही, हा या कवितेचा आशय आहे. ध्येयवादी मनुष्य आपल्या जीवनाचा होम करतो, त्याबद्दल त्याला स्वतःला वाईट वाटत नाही. परंतु जगाला मात्र त्याच्या या होमाची जाणीव नसते, इतकेंच नव्हे तर त्याच्या ध्येयवादाची उलट थड्डा होते, हा मानवी जीवनाला मिळालेला शाप आहे.

या कवितेच्या तिसऱ्या कडव्यांतील उत्तरार्धाची रचना अगदी विस्कळित झाली आहे. कसाबसा आशय समजावून घ्यावा लागतो. ' जिला आणण्यास

पृथ्वीने मज वरतीं घाडिलें होतें, त्या मज प्रीतीने फिरून या लोकामधी आणिलें ' असा अन्वय लावला तरच कांही आशय प्रतीत होईल.

या कवितेंत उल्लेखिलेली ' चिरंतनी दिव्य ज्वाला ' म्हणजे आदर्शभूत उच्च जीवनाचें परिपूर्ण स्वरूप असा अर्थ करावा. आणि या ज्वालेने पाठविलेली दिव्य ठिणगी म्हणजे त्या परिपूर्ण जीवनाचा, तेजोमय जीवनाचा एक अल्पांश.

३२. कर्तव्य आणि प्रीति

' प्रियेला सादर केलेली पुष्पमाला ' असें या कवितेचें आणखी एक शीर्षक आहे.

निसर्गाच्या सौंदर्याने नटलेल्या ठिकाणीं विश्वात्मा राहतो आणि कविता-देवी त्याच्या सान्निध्यांत वास करते. उपवनांतील निवांत जागीं कवीची स्फूर्ति जागृत होते, आणि त्या स्फूर्तीतून मधुर गीताची रचना होते.

अशा स्फूर्तीच्या क्षणीं प्रियेच्या अकृत्रिम उत्कट प्रीतीचा गौरव करावा अशी कल्पना कवीच्या मनांत आली. फुलांच्या भाषेंत त्याने एक गोड गीत रचलें आणि त्या गीताची माळ त्याने आपल्या प्रियेला अर्पण केली. सुवर्णाचे अलंकार तिला अर्पण करणें त्याला आवडलें नाहीं. त्यापेक्षा गीत-पुष्पांची माला अर्पण करणेंच त्याला अधिक रुचलें. त्याचे व तिचें प्रेम उत्कट नसतें तर त्यानें सुवर्णाचे अलंकार तिला अर्पिले असते. पण काव्य-कुसुमांच्या माळेची सर त्या अलंकारांना कधीच आली नसती.

एखाद्या वेळीं कर्तव्यच्युत होऊन कवीकडून तिचें चित्त दुखावलें गेलें तर त्याने अर्पिलेल्या काव्यमालेचें स्मरण तिने करावें अशी त्याची विनवणी आहे. कारण त्या माळेची त्याच्या उत्कट भावना कायमच्या निगडित झालेल्या आहेत.

शब्दयोजना, कल्पना, आणि रचना या बाबतींत केशवसुतांचा नेहमीचा ढिसाळपणा याहि कवितेंत दिसून येईल. ' जसा बाळ्या शाळेमधुनि अपुला ये निज घरा !, ' ' तुझ्या ओच्यामध्ये जशिं निज अपत्यें विलसती ! ' या उपमा अतिशय रसभंग करतात. ' तुला, तूं त्या ठायीं असतिस तरी, हें समजतें ' या रचनेतील विस्काळितपणा अगदी स्पष्ट आहे.

३३. भृंग

भृंगाचें गाणें कवीला सृष्टीचें कवन वाटतें. भृंगाचें गाणें हें खरें गाणें, आपलें गीत म्हणजे केवळ गणमात्रांची जुळणी, असें कवीला वाटत आहे. पिंजऱ्यांत कोंडून ठेवलेला पोपट पढविल्यावर माणसाप्रमाणे बोलतो. या पोपटपंचीची जी किंमत तीच या जगांतील कवींच्या गणमात्रांच्या जुळणीची किंमत ! आम्हांला खरें गाणें ठाऊक नाही, आम्हांला ' कवि ' ही पदवी शोभत नाही; परंतु भृंगाचें गाणें मात्र उत्कट आनंदाने ओतप्रोत भरलेलें खरेंखुरें गाणें होय असें कवीला वाटतें. कवीची कविता आणि भृंगाचें गाणें यांमधील फरक कवीला अतिशय तीव्रतेने जाणवत आहे. सारें जग दुःखाने भरलें आहे अशी कल्पना झाल्यामुळे आम्ही सौंदर्यांतहि रममाण होत नाही; परंतु भृंगाच्या गाण्यांत मात्र भावना अगदी ओथंबलेली आहे असें कवीला वाटत आहे.

अस्मदीय हृदयीं ठरलें
की जग हें दुःखें भरलें !
म्हणुनी सुंदरतेलाही
कुसें अम्हां दिसती पाहीं !
परि तव गानांतून अले
थबथबला हा भाव गळे.

सारा निसर्ग रमणीय आहे, निसर्गाला दुःख माहीत नाही, अश्रु माहीत नाही; निसर्गांत सर्वत्र आनंद आहे. सर्वत्र सुखाचा प्रकर्ष आहे.

प्रीति, चारुता, आनंद
यांचे गा मधुर च्छंद;

प्रीति, चारुता, आनंद
सिंचिति सृष्टीचा कंद !

आकाशांत विहार करणारा चंडोल हेंच तत्त्व आपल्या गाण्यांतून प्रकट करीत आहे. पृथ्वीवर गुंजारव करणारा भ्रमर याच चारुतेची आणि आनंदाची उधळण करीत आहे.

भृंगाच्या ठायीं असलेली रसिकता आपल्याला प्राप्त व्हावी, आणि त्याच्याप्रमाणे आपणहि धुंद व्हावें, तल्लीन व्हावें, बेहोष व्हावें एवढीच कवीची मनीषा आहे. आणि यामुळे आपणहि भृंग व्हावें, आणि वेळींवर बहरलेल्या कलिकांवर झेप घ्यावी व धुंद होऊन गात राहावें अशी उत्कट अभिलाषा त्याच्या मनाला मुरळ घालीत आहे.

होईल का रसिकता तव लब्ध मातें ?

गुंगी मिळेल मजला तव केधवा ते ?

येतें मनांत तुझियासम भृंग व्हावें

वेळींमधूनि कलिकांवरुनी झुकावें !

प्रस्तुत कवितेंतील आशयाची ' पुष्पाप्रत ' (१८९२) या कवितेंतील आशयाशी तुलना करावी. शाश्वत सौंदर्याने व आनंदाने परिपूर्ण असा निसर्ग, आणि अपूर्ण, व अनंत दुःखांनी भरलेलें मानवी जग यांच्यामधील विरोध या दोन्ही कवितांमधून प्रकट झाला आहे.

३५. कल्पकता

या कवितेला स्वतः केशवसुतांनी जी प्रास्ताविक टीप जोडली आहे तिच्यांत या कवितेची मध्यवर्ती कल्पना स्पष्ट झाली आहे.

सर्वसामान्य जग आपल्या ठराविक उद्योगांत गढून गेलें असतां एका उंच शिखरावर देवी कल्पकता अद्भुत वस्त्र विणीत बसलो होती, व तोंडाने ती मधुर गीत गात होती. त्या दिव्य वस्त्रांमध्ये सूर्याचीं किरणें व चंद्राचीं किरणें घेऊन ती देवी रुचिर इंद्रधनुष्य गुंफित होती. त्या वस्त्रांत तिने मेघांच्या छटा दाखविल्या, विजेची चमक दाखविली, अनेक ध्वनि, लाटा, पाऊस, पक्षी, धबधबे इत्यादि साऱ्या गोष्टी तिने त्या दिव्य वस्त्रांत विणल्या.

सारे सुन्दर, भव्य घेउनि तिने तें वस्त्र केलें अहा !

अशा प्रकारें त्या कल्पकता देवीने तें दिव्य वस्त्र तयार केल्यावर पृथ्वी कौतुकाने तेथे आली. आणि कल्पकता देवीने पृथ्वीला तें दिव्य वस्त्र परिधान करावयास लाविलें. आणि काय आश्चर्य पाहा ! जिचे तारुण्य कोमेजून गेलें होतें अशा जीर्ण पृथ्वीला एकाएकी नवतारुण्य प्राप्त झालें. आपलें नवतारुण्य

पाहतांच पृथ्वी वेडावून गेली, आणि 'स्वर्ग स्वतःच मला आता वरील' या गोड विचाराने तिचें मन बेभान झालें.

पृथ्वीला स्वर्गाचें स्पृहणीय स्वरूप प्राप्त करून देण्याची जी कल्पना केशवसुतांच्या अनेक कवितांत प्रकट झाली आहे तीच या कवितेचा विषय होय.

'आतां स्वर्ग मला स्वयेच वरण्या येईल !' हें बोलली.

३६. रूढि, सृष्टि, कलि

या कवितेला केशवसुतांनी जी प्रास्ताविक टीप जोडली आहे तिच्यांत कवितेचा विषय स्पष्ट झाला आहे. घातक रूढीच्या जाचाने गांजलेल्या लोकांना केव्हा तरी रूढीचीं बंधनें तोडण्याशिवाय गत्यंतर नाही; शास्त्राचे नियम आणि सृष्टीचे नियम यांच्या संग्रामांत सृष्टीचे नियम प्रभावी ठरणार हें ठरलेलें आहे. आणि रूढीचा पाडाव करण्याच्या बाबतींत कलीचें साहाय्य होणार आहे.

अज्ञानाने पूर्ण भरलेली रूढि सृष्टीपासून दुरावली, आणि ती असत्याच्या सिंहासनावर आरूढ झाली. पण सारें जग त्या रूढीच्याच मागे लागलें आहे. ती वास्तविक दैत्यकन्या असूनहि जग मूर्खपणाने तिला देवता मानीत आहे. जुलमी, क्रूर रूढीने जगाला घोर शाप दिले तरी त्याला ते शुभाशीर्वाद वाटतात. जग हें असें मूर्ख आहे ! आणि सृष्टीचे जे अमृत-ध्वनि लोकांच्या कानावर येतात त्यांची त्यांना भीति वाटते. अशा प्रकारें रूढीने सृष्टीचा पुरा पाडाव केल्यावर सृष्टीने आपला एक बलवान सैनिक तिच्याकडे धाडला. मूर्ख लोक त्याला 'कलि' म्हणूं लागले व त्याची निंदा करूं लागले. या कलीने ग्रंथांची निर्मिति केली. त्यामुळे अज्ञान नष्ट होऊन ज्ञानाचा प्रसार होऊं लागला. आणि रूढि राक्षसीचें आसन डळमळूं लागलें. कलीच्या पराक्रमास यश आलें आणि ग्रंथांच्या योगें ज्ञानाचा सर्वत्र प्रसार झाला म्हणजे राक्षसी रूढि विस्मरणाच्या खोल गर्तेत कायमची गाडून टाकतां येईल. आणि मग कलीचें नांव बदलून टाकून सृष्टीचा जयजयकार करण्याचें भाग्य लाभेल.

३८. फुलांची पखरण

निसर्गाच्या सौंदर्याने धुंद झालेल्या मनांतून स्फुरलेले हे. उत्साहाचे गाणे आहे.

सृष्टीच्या सौंदर्यपूर्ण वातावरणांत प्रीति (आनंद) आणि आशा यांचे मीलन होते, जिकडे तिकडे आनंदाची बरसात होते, मनांतले सारे किल्मिष नष्ट होते, जगाचे व्याप आणि संताप बाधू शकत नाहीत, आशेच्या वेळीवर गाणी फुलतात.

आनंदाने बहरलेली सकाळ लवकरच संपून जाईल आणि सूर्याचा ताप प्रखर होईल. मग प्रभातकाळीं फुललेल्या फुलांचा विसर पडेल व मन खिन्न होईल. प्रभातकाळची शोभा पुन्हा दिसावयाची नाही, असा उत्कट आनंद पुन्हा मिळावयाचा नाही. म्हणून जोंपर्यंत सकाळ आहे, जोंवर फुलांचा बहर आहे तोंपर्यंतच फुलांची पखरण वेचली पाहिजे. फुले सुकून गेल्यावर मग काय उपयोग ?

३९. पुष्पाप्रत

निसर्ग शाश्वत सौंदर्याने व आनंदाने परिपूर्ण आहे. परंतु मानवी जीवित मात्र दुःखपूर्ण, अपूर्ण, व अनेक वैगुण्यांनी भरलेले आहे हा विरोध या कवितेत उत्कटतेने आविष्कृत झाला आहे.

जगांतील कसल्याही किल्मिषाचा स्पर्श ज्याला झालेला नसतो अशा बाल्यामध्ये बालकाची फुलाप्रमाणेच निरागस वृत्ति असते. फुले आणि मुले हे सवंगडी होत. परंतु बाल्य नष्ट होऊन मुलाचे वय वाढू लागले म्हणजे त्याच्या निरागसपणाचा लोप होऊं लागतो, आणि ते फुलापासून प्रतिक्षणी जास्त जास्त दुरावू लागते. अशीच कल्पना Ode on the Intimations of Immortality या वर्डस्वर्थच्या प्रसिद्ध कवितेतील पुढील ओळींमध्ये दिसून येईल.

Heaven lies about us in our infancy !

Shades of the prison-house begin to close

Upon the growing boy .....

फुलाची सुकुमारता पूर्वी होती तशीच आजहि आहे, त्याचें स्मित पूर्वी-प्रमाणेच आताहि मोहक आहे. परंतु कवीच्या भाळीं मात्र यातना लिहिल्या आहेत.

सौकुमार्यं तव अजुनी आहे
हसतचि आहे हास्य तुझे हें
परि मम भाळीं ढग अश्रूंचा
हाय ! डवरलाहे !

फुलाची टवटवीत शोभा पाहून त्याला कुरवाळावें असा कवीला मोह झाला आहे. परंतु त्या दिव्य सौंदर्याला स्पर्श करण्याचा त्याला धीर होत नाही.

धुक्याने भरलेल्या गूढरम्य वातावरणांत फूल डोळे उघडतें. आणि सूर्य त्याच्यावर तेजाची वृष्टि करतो. देव त्याच्या पाळण्याला झोके देतात, पक्ष्यांच्या सुखांतून प्रत्यक्ष स्वर्ग त्याला मधुर गीतें गातो. त्याच्या सुवासाने सारें जग भारलें जातें. साक्षात् काळ सुद्धा असल्या दिव्य सौंदर्यापुढे नम्र झाला पाहिजे.

अशा चिरतरुण आणि चिररुचिर फुलाच्या सहवासांत राहावेंसें कोणाला वाटणार नाही ? पण त्याचें सौंदर्यपूर्ण, आनंदमय जीवन, आणि मानवाचें अपूर्ण आणि यातनांनी भरलेलें जीवन यांमध्ये केवढें विलक्षण अंतर आहे. हें अंतर नष्ट होणें कधीहि शक्य नाही.

कवीचें जग काळोखाने भरलेलें असून दग्ध झालेल्या आशांच्या चितांवरून त्याचें पिशाच्च सदैव घिरट्या घालीत आहे—त्याला विसावा म्हणून नाही.

काळोखाच्या जगामधे या
मृत आशांच्या चितांवरुनिया
पिशाच्च माझे भटकत आहे
शांति नसेचि तथा !

प्रत्यक्षांत फुलाचा सहवास अशा प्रकारें अशक्य असला तरी निदान स्वप्नसृष्टींत तरी त्याच्या दिव्यत्वाचा साक्षात्कार व्हावा व आपलें जीवन

परिपूर्ण व्हावें अशी तळमळ कवीला लागून राहिली आहे. फुलाच्या दिव्य सौंदर्याचें वर्णन करावयास आपण पात्र नाही याची कवीला जाणीव आहे. फुलाला उद्देशून खरें गीत भ्रमरच गातात. कवीच्या शब्दांत तें माधुर्य नाही.

‘बालकवी’च्या ‘निर्झरास’ या कवितेंत अशीच कल्पना आली आहे. पुढील ओळी पाहा.

परि न झरे माझ्या गानीं दिव्यांची असली श्रेणी !
जडतेला खिळुनी राहे हृदयबंध उकलत नाही !
दिव्यरसीं विरणें जीव जीवित हें याचें नांव.
तें जीवित न मिळे मातें मग कुठुनी असलीं गीतें ?

मागे ‘भृंग’ या केशवसुतांच्या कवितेची चर्चा केली आहे. त्या कवितेंतील आशय व कल्पना यांची ‘पुष्पाप्रत’ या कवितेंतील आशयाशी व कल्पना यांशी तुलना करावी.

४१. शब्दानो, मागुते या

मनांत अनेक विचारांचें काहूर झालें आहे, पण तें व्यक्त करण्यासाठी उचित शब्दांची जोड लाभली नाही ही स्थिति कवीच्या दृष्टीने मोठी केविलवाणी आहे.

अंधुक अंधुक गोड भावना डोकावति कविमनाकडे;
शब्द कधीं होतील खडे ? (‘कधीं ?’)

या गडकऱ्यांच्या ओळींमध्ये कविमनाची हीच विकलता प्रकट झाली आहे. वेचक शब्द शोधून काढण्याच्या बाबतींत अपयश आल्यामुळे कवीला किती क्लेश होत असले पाहिजेत याची कल्पना प्रसिद्ध फ्रेंच कादंबरीकार गुस्ताव्ह फ्लॉबेरेने या बाबतींत दिलेल्या उदाहरणावरून येईल. फ्लॉबेरेने उदाहरण दिलें आहे तें वादकाचें. तंतुवाद्यावर कोणता स्वर उमटावयास पाहिजे याची मनाला चांगली जाणीव असावी, कानांतहि त्या स्वराचें अनुरणन चालू असावें, पण प्रत्यक्ष बोट्यांतून मात्र तो स्वर काढतां येऊं नये, अशा विचित्र स्थितींत वादकाला जी उद्विग्नता येईल तशीच उद्विग्नता योग्य शब्द न सापडल्यामुळे कविलाहि आली पाहिजे.

केशवसुतांनाहि हीच विकलता प्रकट करावयाची आहे. तेजाचे पंख ज्यांना प्राप्त झाले आहेत अशा शब्दांची पंक्ति शारदेचा (प्रतिभेचा) देव्हारा उचलून आकाशांत संचार करित होती. कवीचें हृदय विकसित आहे असें पाहून शब्दांनी शारदेच्या देव्हाराची कवीच्या हृदयांत स्थापना केली.

आणि शब्दांच्या साहाय्याने कवीने हृदयरूपी वनांत संचार केला, तेथे कल्पपुष्पें खुडलीं. आणि तीं शारदेला वाहिलीं. शब्दांच्या कूजनाने त्याचें हृदय भारावून गेलें. आणि उत्कट आनंदाने परिपूर्ण अशा त्या स्वप्नसृष्टींत त्याने या वास्तव जगताची पूर्ण उपेक्षा केली व तो स्वप्नसृष्टींत धुंद होऊन राहिला.

मी त्या स्वप्नांत गद्यग्रथित जग मुळीं लोटिलें तुच्छतेला ।

कवीने धुंद होऊन वास्तव जगताची अवहेलना केली म्हणून जगाला कवीचा संताप आला, आणि त्याने कवीला शाप दिला. त्याच्या हृदयाचें विकसन थांबलें, त्याचा आनंद मावळून गेला. गाणारे शब्द उडून दूर निघून गेले, आणि शारदेचा देव्हारा तेवढा त्याच्या हृदयभूमीवर राहिला.

म्हणून कवि शारदेची विनवणी करित आहे. उडून गेलेले शब्द फिरून परत यावेत असें करावयास तो शारदेला विनवीत आहे. शब्दांच्या मदतीवाचून शारदेचें स्तोत्र तो कसें गाणार ? यासाठी तो शब्दांचीं आर्जवें करित आहे. त्यांची जोड लाभली तरच त्याच्या मनांत काहूर करणाऱ्या विचारांचा आविष्कार शक्य आहे.

शब्दानो ! मागुते या ! बहर सम मनीं नूतन येईल फार !

४२. दिवा आणि तारा

पृथ्वीवर अंधारांत मिणमिणणारा दिवा आपण अंधार नाहीसा करून जगांत उजेड पाडतो या विचाराने चढून जाऊन आकाशातील तान्याला हिणवूं लागला. तान्याचा प्रकाश अगदीच अंधुक असल्यामुळे त्याचा जगाला कांहीहि उपयोग नाही, पण आपल्या प्रकाशामुळे मात्र अंधारांत जगाचे व्यवहार शक्य होतात, असें दिव्याचें म्हणणें आहे.

दिवा जगांतील अंधार नष्ट करतो हे त्याचें म्हणणें ताच्याला कबूल आहे. पण आपली योजना पृथ्वीवरील अंधार नष्ट करण्याच्या कामावर झालेली नाही असें तारा दिव्याला स्पष्टपणे बजावतो. भांडीं, मडकीं, डबे इत्यादि क्षुद्र वस्तूंचे दिवा प्रकाश पाडीत असेल. पण आखिल ब्रह्माण्डाला उजळण्याचें थोर कार्य तारा युगानुयुगें करीत आहे. दिवा मानवी चेहऱ्यांना उजळ करीत असेल. पण तारा आत्मे उज्ज्वल करतो. ज्ञाते, पंडित, द्रष्टे, कलावंत इत्यादि जगावर उपकार करणाऱ्या थोर लोकांना साहाय्य होतें तें ताच्याच्या प्रकाशाचें. कवि काव्य लिहितो तो ताच्याच्या तेजाच्या प्रभावामुळे !

४३. 'पण लक्षांत कोण घेतो ?' च्या कर्त्यास

स्त्रियांना दास्यांतून मुक्त करून त्यांना समाजांत पुरुषांच्या बरोबरीने सन्मान मिळवून देण्यासाठी झटणाऱ्या लोकांचें स्वप्न साकार करण्याचें कार्य करणाऱ्या लेखकाचा (हरिभाऊ आपटे यांचा) गौरव करण्यासाठी ही कविता लिहिली आहे.

४४. मयूरासन आणि ताजमहाल

शाजहान बादशहाने आपल्या आयुष्यांत दोन महत्त्वाचीं कामें केलीं. अफाट द्रव्य खर्च करून त्याने मयूरसिंहासन तयार केलें. त्या सिंहासनावर बसून त्याने अनेक पराक्रमी राजांचे मुजरे घेतले.

आपल्या प्रिय पत्नीचें स्मारक व्हावें म्हणून त्याने यमुनेच्या तीरावर ताजमहाल बांधला. मयूरासनापेक्षा ताजमहालाला खर्च कमी लागला. पण सिंहासन चोरांनी पळवून नेलें. उत्कट प्रीतीचें स्मारक जो ताजमहाल तो मात्र कायम राहिला.

आपल्या सामर्थ्याचा गर्व मिरविणाऱ्या माणसाने त्या सामर्थ्याचा दिमाख मिरविण्यासाठी केलेली प्रत्येक कृति लयाला जाते. पण प्रीतीपुढे साधी उदबत्ती लावली तरी तिचा सुगंध सर्वत्र दरवळेल आणि त्याने जग संतुष्ट होईल. वैभवाच्या आणि सामर्थ्याच्या दिमाखापेक्षा उत्कट प्रीतीची थोरवी किती-तरी अधिक आहे. प्रीतीला अर्पिलेलें सार्धें फूलहि मोलाचें आहे.

४५. चिरवियुक्ताचा उद्गार

पावसाळ्यांत कितीही संतत धार लागली तरी शुभ्र चांदण्या रात्रीने नटलेला शरद्वतु तिच्यामागून येतो. शिशिर ऋतूनंतर रम्य वसन्त ऋतु येतो. प्रसूतीच्या वेदना स्त्रीला सहन कराव्या लागतात हें खरें. पण त्यानंतर तिला अपत्याचें सुख प्राप्त होतें. समुद्रांत ओहटीनंतर पुन्हा भरती येते. खग्रास ग्रहण सुटतांच पुन्हा सूर्याचें व चंद्राचें तेज विलसूं लागतें. कृष्ण पक्षानंतर शुक्ल पक्षांतील रम्य चांदणें सृष्टीला सुखवितें. अंधाच्या रात्रीनंतर रूचिर प्रभात येते. आणि कल्पान्ताच्या वेळीं साऱ्या जगाचा लय झाल्यानंतर पुन्हा हसरी सृष्टि निर्माण होते.

निसर्गातील या घटना पाहिल्यावर मानवाला त्यापासून कांहीं धडा घेतां येईल हें खरें. पण ज्याच्या हृदयांत अजून थोडा तरी आशेचा अंकुर शिल्लक आहे त्यालाच हें शक्य आहे. परंतु ज्याच्या आशेचा पूर्ण चुराडा झाला आहे अशा कमनशिबी माणसाच्या मनाला कसा धीर मिळणार ? प्रेयसीच्या विरहाने ज्याचें हृदय दग्ध झालें आहे व मीलनाविषयीच्या ज्याच्या साऱ्या आशा धुळीला मिळालेल्या आहेत अशा निराश मनाला कांपरें भरलें तर त्यांत काय नवल ?

४६. संध्याकाळ

सूर्य अस्ताला चालला आहे, आकाशांत ढगांवर विविध रंगांच्या छटांची बरसात झाली आहे, पक्षी आनंदाने किलबिल करीत आपल्या घरट्यांकडे परत फिरत आहेत, कुरणांतून गायी घरांकडे वळत आहेत, किनाऱ्यावर तरुण प्रेमिक संतुष्ट मनाने विहार करीत आहेत, आणि त्यांच्या प्रेयसी घरीं उत्कण्ठित होऊन त्यांची मार्गप्रतीक्षा करीत असतील.

सूर्य अस्ताला जातांच रमणीय रात्रीचें आगमन होतें. 'रात्र' या शब्दांत केवढी विलक्षण जादू भरलेली आहे ! उषःकालीं कोमेजलेल्या प्रेम-रूपी कमळाचा विकास रात्रीच्या आगमनाबरोबर होतो. आणि म्हणून प्रेयसी आपल्या प्रियकरांची मोठ्या उत्सुकतेनें वाट पाहत बसतात.

ज्यांच्या प्रीतीचें साफल्य झालें आहे अशा भाग्यशाली लोकांनी संध्येला वेलाशक दुवा घावा. पण मायेच्या माणसांनी गजबजलेलें घर सोडून दूर

राहण्याची ज्याच्यावर पाळी आली आहे असा अभागी माणूस इतरांना रम्य वाटणाऱ्या संध्यासमयीं उदास राहिला तर ते बरोबरच आहे. असा मनुष्य उदास होणार नाही तर काय ?

४७. आहे जीवित काय ?

जगाच्या वास्तवतेवरील अढळ विश्वास या कवितेंत प्रकट झाला आहे. जीवित हें आहे तरी काय ? तो निःसार भास आहे ? की स्वप्न आहे ? अथवा काळाच्या प्रवाहावरील तो केवळ बुडबुडा आहे ? जगांत अनंत दुःखें भरलीं असून मानवाला सतत यातना सोसाव्या लागतात, सौख्याचा लेशहि कोठे आढळत नाही असें कां होतें ?

पण मानवी जीवन हें स्वप्न नाही, भास नाही, किंवा कालप्रवाहावरील तो बुडबुडाहि नाही. जीवन अगदी सत्य आहे, वास्तव आहे. जो शुद्ध अंतःकरणाने परमेश्वराची आराधना करतो त्याच्यावर जीवन सौख्याची व आनंदाची वृष्टि करते.

४८. क्षणांत नार्हासे होणारे दिव्य भास

प्रतिभाशाली कलावंताला जीं रुचिर स्वप्नें दिसतात, त्याला जे भास होतात, त्यांना रूप प्राप्त करून देण्यासाठी तो सदैव धडपडत असतो. ज्याला रूप नाही त्याला रूप प्राप्त करून देणें, ज्याला आकार नाही त्याला आकार प्राप्त करून देणें हेंच कलावंताचें ईप्सित असतें. कलावंताची ही तळमळ प्रस्तुत कवितेंत प्रकट झाली आहे.

या कवितेंतील आत्माराम म्हणजे प्रतिभाशाली कलावंत (कवि, चित्रकार, शिल्पकार, सांगीतिक); त्याला वनांत दिसलेली दिव्य मूर्ति म्हणजे दिव्य भास (Vision); आणि आका म्हणजे कठोर वास्तववादी जग.

कलावंताला एकदा अकस्मात् एक दिव्य मूर्ति दिसली. तिने आपल्याकडे वळून पाहावें म्हणून स्वतःस आवडणाऱ्या अनेक गोड नांवांनी त्याने तिचीं आर्जवें केलीं. परंतु तिने चुकूनसुद्धा मागे वळून पाहिलें नाही. ही कोणी तरी अभिनव सौंदर्यशालिनी आहे हें त्याला कळत होतें. अखेरीस, एका नवीन नांवाने तिला हाक मारली. आणि प्रसन्नमुखाने तिने त्याच्याकडे

पाहिलें, तिच्या अलौकिक सौंदर्याने तो अगदी दिपून गेला. पण तत्क्षणीं ती दिव्य मूर्ति अदृश्य झाली.

तें रुचिर स्वप्न विरतांच कठोर वास्तवाने त्याला पुन्हा वस्तुस्थितीची जाणीव करून दिली. आणि वास्तवाच्या प्रभावाने तो त्या दिव्य मूर्तीच्या दर्शनाची घटनाच विसरून गेला. कांही दिवसांनी त्याची स्मृति जागृत झाली; पण त्या मूर्तीची आकृति त्याच्या डोळ्यांसमोर उभी राहीना, आणि तिचें नांवहि त्याला आठवेना. आपण कांही तरी असामान्य सुंदर दृश्य पाहिलें एवढेंच त्याला आठवलें. पण तो भास त्याला मूर्त करतां येईना, अरूपाला रूप प्राप्त करून देतां येईना.

क्षणैक हृदयाकाशांत तरळून जाणारे दिव्य भास जर साकार करतां आले, तर पृथ्वीला स्वर्गाचें सादृश्य प्राप्त करून देण्याचें कार्य अगदी सुलभ होईल असें कवीला वाटत आहे.

कलावंताच्या मनांतील आशयाला अभिव्यक्तीची जोड मिळाल्याशिवाय कलाकृति निर्माण होत नाही. विविध साधनांच्या योगाने ही अभिव्यक्ति साधण्यासाठी कलावंत धडपडत असतो. आशयाला अनुरूप अशीं अभिव्यक्तीचीं साधनें लाभलीं म्हणजे कलाकृति स्पृहणीय होते. पण अभिव्यक्तीचा हा प्रकार सुलभ नसतो. कलावंताच्या मनश्चक्षूसमोरून अनेक दिव्य भास तरळून जातात. पण ते भारी चंचल असल्यामुळे त्यांना मूर्तत्व प्राप्त करून देणें हें अतिशय विकट काम होऊन बसतें. यांत ज्याला यश मिळेल तो खरा कलावंत, आणि त्याची कलाकृति खरी स्पृहणीय.

४९. तुतारी

२८ मार्च १८९३ रोजी ही कविता लिहिलेली आहे. ! आगरकरांनी प्रसृत केलेल्या बुद्धिवादाचा, व सुधारणावादाचा परिणामकारक आविष्कार जिच्यांत दिसून येतो अशी ही कविता! केशवसुतांच्या पश्चात् कमालीची लोकप्रिय झाली, त्यांच्या सर्व कवितांमध्ये अनेकांच्या दृष्टीने ती श्रेष्ठ ठरली. गडकऱ्यांसारख्या त्यांच्या शिष्याने 'तुतारी मंडळ' स्थापून गुरुविषयीं कृतज्ञता व्यक्त केली.

जिव्या दीर्घ किंकाळीने साऱ्या आकाशाचा भेद करून टाकतां येईल अशी तुतारी कवीला पाहिजे. आकाशाच्या पोकळींत आजपर्यंत जे पडसाद मूक होते त्यांना वाचा प्राप्त करून देण्यासाठी ही तुतारी पाहिजे! सारंगी, बीन, सनई अशांसारखीं वाद्यें मधुर असतील. पण या वेळीं तीं उपयोगी पडावयाचो नाहीत. घातक रूढि आणि शतकानुशतकें चालत आलेले सामाजिक अन्याय यांची अवलाद माणसांचा अपार छळ करीत असतांना, आणि सर्वत्र अवकळा माजली असतां उत्सव करण्यासारखा दुसरा निघ्न प्रकार नाही. आनंद प्रकट करण्याची ही वेळ नाही. प्रसंग मोठा बाका आहे. ही दुर्दशा नष्ट करण्यासाठी सारा समाज खडबडून जागा झाला पाहिजे. या कामासाठी सनई, बीन, सारंगी असलीं मंजुळ वाद्यें काय कामाचीं ? त्याला कर्णकट्टु तुतारीच पाहिजे।

आकाश निरभ्र नाही. मेघांची दाटी झाली आहे. सूर्य झाकून गेला आहे. सर्वत्र काळोख पसरला आहे. झाडांवरचा मोहर गळून पडत आहे, पिकांवर कीड पडत आहे—आणि इतकी विलक्षण दुर्दशा झाली तरी सुद्धा जगाने गाफील राहावें हें मोठें नवल आहे.

जुनें तें सारें सोनें, आणि आधुनिक तें सारें खोटें असा वकवा अनेक लब्धप्रतिष्ठित जीर्ण माणसें करीत असतात. असल्या मूर्खांच्या हें लक्षांत येत नाही की जुनें हें चिरकाल तसेंच राहत नाही, जुन्यांतून नव्याची उत्पत्ति होत असते. अशी नवीनता अपरिहार्य आहे, आणि श्रेयस्करहि आहे. निसर्गाकडे पाहिलें असतां याच सत्याची प्रतीति येते. आकाश अनंत वर्षें तेंच आहे. पण आकाशाच्या जुनेपणामुळे तारकांचें तेज कधी कोमेजून गेलेलें दिसतें काय ? भूमि तीच आहे. पण हिरवींगार कुरणें तिला प्रतिवर्षीं नवी ट्वटवी प्राप्त करून देतातच ना ? अनंत युगें समुद्र तोच आहे. पण त्याच्यांतून नवीन नवीन सुंदर रत्नें निघतातच ना ? मग जुन्या समाज-व्यवस्थेंत बदल होऊन नवीन तत्वांची प्रस्थापना झाली तर नाक मुरडण्याचें कारणच काय ? जुनीं तत्वें, आणि जुने आचार लयाला जाऊन नवीं तत्वें आणि नवे आचार रूढ होणें अपरिहार्य आहे, आणि समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने श्रेयस्करहि आहे.

केशवसुतांनी सदर कविता प्रथम १८९३ साली लिहिली. तिच्यांत त्यांनी बऱ्याच कडव्यांची भर घातली. सातव्या कडव्यानंतर सुधारलेल्या आवृत्तींत पुढील कडवें आहे.

जुन्या धरेवर नव तरु सुंदर
जुन्या तरुवर नवी कळी ती,
जुन्या कळ्यांतुनि फळें उपजती,
फळांतून त्या नवरस गळती,
कां न म्हणावें मधुर खरोखर

सातव्या कडव्यांतीलच कल्पना या नवीन कडव्यांत आढळतील. पृथ्वी जुनी असली तरी झाड नवीन असतें. कळ्या जुन्या झाल्या तरी त्यांचीच फळें होतात, आणि त्या फळांतून अभिनव रुचिर रस मिळतो. मग जुन्या समाजव्यवस्थेंतून नवीन समाजव्यवस्था निर्माण कां होऊं नये ?

‘ जें जें जुनें तें सारें चांगलें ’ या ऐकान्तिक मताची तीव्र प्रतिक्रिया म्हणजे ‘ जें जें जुनें तें तें पूर्ण त्याज्य ’ हा सिद्धान्त होय. केशवसुतांनी दुसऱ्या टोकाला जाऊन ‘ जें जें जुनें असेल त्या साऱ्याचा नाश करून टाका ’ असा आग्रही विचार उत्कट भावनेच्या तीव्र आवेगांत मांडला. जुन्यांत जें ग्राह्य असेल त्याचा स्वीकार करा, आणि जें त्याज्य असेल तें सोडून द्या; उलट नव्यांत जें ग्राह्य नसेल तें घेऊं नका, जेवढें ग्राह्य असेल तेवढेंच घ्या, हा झाला सामोपचाराचा व समजुतीचा समन्वयवादी विचार. आगरकर एवढे धारदार कडवे बुद्धिवादी व सुधारक, पण त्यांनाहि जुन्या-नव्यामधील हा ग्राह्याग्राह्य विवेक कांही बाबतींत तरी निश्चितपणें मान्य होता; पण केशवसुतांना कसलीच तडजोड मान्य नाही. त्यांना केवळ नवीन तेवढें हवें असून जुनें तें सारें जाळून किंवा पुरून टाकावयास हवें.

) जुनें जाऊं द्या मरणालागुनि
जाळुनि किंवा पुरूनी टाका.

सर्व जुनें जाळून टाकण्याची भाषा अतिरेकाची व दुराग्रहाची आहे हें आवर्जन स्पष्ट करण्याची जरूरी नाही. केशवसुतांच्या कविमनाचा तो उफाळून आलेला आवेग आहे हें उघड आहे. घातक रुढि विस्मृतीच्या गर्तेत

गाडण्याची भाषा केशवसुतांनी वापरली आहे. ('रूढि, सृष्टि आणि कलि' या कवितेंतील पुढील ओळ पाहा—'गाडूं ही मग रूढि विस्मृतीचिया त्या खोल खाड्यामधीं !') परंतु यच्चयावत् जुनें नष्ट करण्याची भाषा आत-तायीपणाची आहे. आगरकर देखील इतकी निर्वाणीची व निःसंगपणाची भाषा वापरीत नाहीत. एका ठिकाणीं पाषाणाप्रमाणे स्थिर व निश्चल पडणें योग्य नाही, नव्याचा कानोसा सदैव घेत राहिलें पाहिजे, बदलत्या काळाच्या आकांक्षा समजावून घेऊन त्यांच्याशीं समरस झालें पाहिजे इत्यादि विचार मान्य होण्यासारखेच आहेत. {

सडत न एक्या ठायीं ठाका,
सावध ! ऐका पुढल्या हाका !
खांद्यास चला खांदा भिडवुनि !

या कडव्यानंतर सुधारलेल्या आवृत्तींत पुढील कडवीं आढळतात.

उंच अशा बैसुनि तक्तावर
एक वैभवा थोर भोगितो,
धुळीमधें तो अन्य लोळतो,
हाल न कुत्रा त्याचे खातो,
काय असे ही स्थिती बरोबर ?
वंदुनिया ह्या देवांलागुनि
धाई धाई मानव रडती !
पायपोस त्यां हाणा संप्रति !
देव कशाचे ! अश्रु जे पिती
क्रूरतर न का ते असुरांहुनि ?

रुधिरा दानव, अश्रूला सुर
पिती, रक्त हें देहामधुनी
वाहे, अश्रू पण मेंदूंतुनि;
श्रेष्ठ अश्रु ते शोणिताहुनी;
असुरांहुनि हे देवचि आसुर !
स्त्रीवर्गाला दास्यीं दडपुनि,

दासीपुत्रचि मानव होतो,
 स्त्रीला अज्ञानांत ठेवितो;
 परिणामी दुर्दशेस जातो,
 धिक्कार अशा चालीलागुनि !
 पत्नीनिधनीं अन्य वरी नर,
 परि पति मरतां स्त्रीचा, तीतें
 बळेंचि देतो संन्यासातें
 विसरुनि हें—जनिसाफल्यानें
 अवश्य आहे संसृति भूवर !
 पडली छाया मनुजाची जर
 विटाळ होतो तर मनुजाला,
 व्हावें स्नानचि सचैल त्याला;
 काय म्हणावें या मूर्खाला ?—
 नरेंच केला हीन किती नर !

सुधारून वाढविलेल्या आवृत्तीतील वर उद्धृत केलेल्या कडव्यांमध्ये कांही महत्त्वाचे विचार ग्रथित झाले आहेत. समाजांत फार मोठी आर्थिक विषमता दिसून येत आहे. एखादा ऐश्वर्यांत लोळत असतो, तर दुसरा धुळीत उपाशी मरतो. माणसांमाणसांत इतका फरक असणें चांगलें आहे का ? देवाच्या नांवाने समाजांतील कांही माणसें इतरांवर भयंकर जुलूम करीत आहेत. ज्यांच्यावर जुलूम होतो अशीं माणसें धाय मोकळून रडतात. ज्या देवांमुळें माणसांना रडत बसावें लागते ते कसले देव ? असुरांपेक्षाहि ते क्रूर आहेत. असल्या देवांना 'पायपोस' मारण्याची आता वेळ आली आहे. (केशवसुतांनी या ठिकाणीं देव या कल्पनेचाच उपमर्द करणारी भाषा वापरली आहे असा आक्षेप येण्याचा संभव आहे. पण केशवसुतांची भूमिका आपल्याला समजावून घेतां येणें शक्य आहे. देवाच्या कल्पनेची त्यांनी विटंबना केलेली नसून ज्या देवांमुळे माणसाला यातना सहन कराव्या लागतात, त्याची उन्नति खुंटते, व त्याचें जीवित वाया जाते, असल्या खोऱ्या बेगडी देवाचा त्यांनी अधिक्षेप केला आहे हें उघड आहे !) यानंतर केशवसुतांनी स्त्रियांच्या दुर्दशेचा परामर्श घेतला आहे. स्त्रियांना

गुलामगिरींत डांबून ठेवून त्यांना ज्ञानाचा वाराहि लागूं न देणाऱ्या समाज-व्यवस्थेचा जितका धिक्कार करावा तितका थोडाच आहे. स्त्रीला एक कायदा, आणि पुरुषाला दुसरा कायदा, असली विषमता खपवून घेणाऱ्या, व धर्माच्या नांवाखाली स्त्रियांचा छळ करणाऱ्या, आणि कांहीं माणसांना अस्पृश्य मानून त्यांना कायमचे दूर ठेवणाऱ्या व त्यांच्या सावलीचाहि विटाळ मानणाऱ्या समाजाची जितकी निंदा करावी तेवढी अपुरीच आहे. मनुष्यच मनुष्याला हीन बनवितो हेंच खरें आहे.

समाजाची नवीन पायावर संघटना करण्यासाठी सध्यांचा काळ अतिशय अनुकूल आहे. त्याचा फायदा घेणें आवश्यक आहे. आपल्या प्राचीन ऋषींनी स्वतःच्या काळाला अनुरूप असे नियम घालून दिले. आजच्या काळाला आणि परिस्थितीला ते नियम जसेच्या तसे लागू करतां येणार नाहीत. म्हणून प्राचीन ऋषि जें कांहीं बोलून गेले तें आदरानें ऐकावें, परंतु आज जें करावयाचें तें आजच्या परिस्थितीला अनुरूप असेल तेंच करावें.

निसर्ग आपल्याला अनुकूल आहे असा कोणाचा समज असला तर तो चुकीचा आहे. निसर्ग हा निर्घृण आहे. त्याला कोणाचीहि पर्वा नाही. काळाबरोबर त्याची जी क्रीडा चालते ती सर्व जगाला छळीत आहे. निसर्ग आणि काळ यांच्या या क्रीडेंत प्रचंड पर्वतांचा देखील चुरा होऊन जातो. पण निसर्ग अशा प्रकारें निर्घृण असला, आणि काळाबरोबर चाललेली त्याची क्रीडा अनर्थकारक असली तरी खचून जाण्याचें कारण नाही. निसर्ग आणि काळ यांच्याबरोबर झगडा करून व त्यांच्यावर मात करून आपल्याला हव्या असलेल्या गोष्टी प्रत्यक्षांत आणण्यांतच खरा पुरुषार्थ आहे. आपल्या जुन्या पडक्या घरांत रडत बसणें हा भ्याडपणा आहे.

समाजांत एकी नसल्यामुळे अनेक प्रकारांनी नुकसान होत आहे. म्हणून प्रथम संघशक्तीची जोपासना केली पाहिजे. तळहातावर शरि धारण करून प्रतिकूल शक्तींवर मात करण्याची तयारी ठेवल्यावर आपत्ति सहन कराव्या लागतील. पण त्या धीराने सहन केल्या पाहिजेत. अनेक शतकें जीं घोर पापें साचून राहिलीं आहेत त्यांचें परिमार्जन करण्यासाठी अनेकांना आपलें रक्त सांडावें लागेल—धीराने बळी जावें लागेल. भोवताली सर्वत्र घोर

अनर्थ चाललेला असतां माणसांनी मेंढरांप्रमाणे मऊपणा धारण करणें घातक आहे. पण हा मऊपणा टाकून देऊन हिंमत धरणें कर्तव्य आहे.

धर्माचें अवडंबर माजवून खऱ्या नीतीला भ्रष्ट करण्याचें पातक लोकांच्या हातून घडत आहे. खोटा धर्म आणि खोटी नीति यांचें जें प्रवर्तन चालू आहे त्याविरुद्ध केशवसुतांचा खरा आक्षेप आहे. धर्माची आणि नीतीची फारकत करणें इष्ट नाही. ज्या ठिकाणी नीति स्थिर आहे त्याच ठिकाणी धर्म स्थिर असतो, असें केशवसुतांना आग्रहाने सांगावयाचें आहे. त्यांना दंभ नको आहे. ढोंग नको आहे. खरा धर्म आणि खरी नीति यांच्यावर त्यांचा आक्षेप नाही. आक्षेप आहे तो खोट्या धर्मावर आणि खोट्या नीतीवर. अन्याय आणि विषमता यांच्यावर आधारलेल्या धर्मावर हल्ला करून समाजांत ज्या योगाने समता प्रस्थापित होईल असा मानवधर्म केशवसुतांना पाहिजे.

धर्माचे किंवा नीतीचे नियम मानवाच्या विकासासाठी आणि पर्यायाने समाजाच्या विकासासाठी असले पाहिजेत. नियमन माणसासाठी असतें, माणूस नियमनासाठी नसतो. पण कोणतेंच नियमन—कोणतेंच बंधन—समाजाला नसेल तर समाज रसातळाला जाईल याची जाणीव केशवसुतांना आहे. म्हणून त्यांनी आपलें म्हणणें लगेच स्पष्ट केलें आहे. (जें नियमन मानवाच्या प्रगतीच्या आड येतें त्याच्याविरुद्ध त्यांचें बंड आहे.)

नियमन मनुजासाठीं, मानव
नसे नियमनासाठीं जाणा,
प्रगतिस जर तें हाणी टोणा,
झुगारुनि तें देउनि बाणा

मिरवा निज ओजाचा अभिनव !

अन्याय्य व जुलमी बंधनांवर हल्ला करावयाचा आहे व समाजाची उन्नति करावयाची आहे असें केशवसुत स्पष्टपणें म्हणत आहेत.

घातक भलत्या प्रतिबंधांवर
हल्ला नेण्या त्वरा करा रे !
उन्नतिचा ध्वज उंच धरा रे !

खरा संघर्ष) आहे तो देवांमध्ये आणि दैत्यांमध्ये आहे, सत्यवृत्ति आणि असत्यवृत्ति यांच्यामध्ये आहे, खरा धर्म व खरी नीति आणि खोटा धर्म व खोटी नीति यांच्यामध्ये आहे. आणि हा संघर्ष अनादि काळापासून चालू आहे. सांप्रत काळीं माजलेल्या असत्यवृत्तीचा नाश करून खरा धर्म व खरी नीति यांची प्रस्थापना करणे हेंच आजच्या युगातील सर्वांत श्रेष्ठ कर्तव्य आहे.

केशवसुतांनी 'तुतारी' या कवितेच्या द्वारे जे नवीन क्रांतिकारक विचार आवेशाने मांडले त्यांचा समकालीन कवींवर फार विलक्षण परिणाम झाला. केशवसुतांनी मांडलेले विचार त्यांच्याच पद्धतीने मांडण्यासाठी गडकऱ्यां-सारख्यांनी 'तुतारी मंडळ' स्थापन केले. 'दसरा' या कवितेच्या शेवटच्या कडव्यांत गडकऱ्यांनी स्वतःला केशवसुतांचे शिष्य म्हणवून घेतले आहे.

केशवपुत्राचा महशूर
गोविंदाग्रज चेला सच्चा !

'दसरा' ही गडकऱ्यांची कविता बहंशीं अनुकरणात्मक आहे. 'तुतारी' मधील कल्पनांची पुनरुक्ति या कवितेत सर्वत्र आढळेल. 'तुतारी'चा प्रभाव त्याकाळीं केवढा होता हें दाखविण्यासाठीच या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. भास्करराव तांबे यांनी मात्र 'तुतारी'वर फार आक्षेप घेतलेले आहेत. त्यांच्या मते ही कविताच नसून कवितेच्या स्वरूपांत केलेला हा उपदेश आहे.

५०. झपूझा

'तुतारी' लिहिल्यानंतर तीन महिन्यांनी केशवसुतांनी ही कविता लिहिली. या कवितेतील आशयासंबंधी केशवसुतांनी पुढील प्रास्ताविक टीप जोडली आहे. "आपल्यांस जें कांहीं नाहीं असें वाटतें, त्यांतूनच महात्मे जगाच्या कल्याणाच्या चिजा बाहेर काढतात. त्या महात्म्यांची स्थिति लक्षांत वागवून पुढील गाणें वाचल्यास, तें दुर्बोध होऊं नये असें वाटतें."

प्रतिभाशाली कलावंत, तत्त्वज्ञ व शास्त्रज्ञ यांची जी उन्मनी अवस्था होते तिचें काव्यात्म रूप प्रस्तुत कवितेत चित्रित झालें आहे. कलानिर्मितीतील

उत्कट प्रकर्षाच्या क्षणी, अथवा उच्च ज्ञानाच्या पूर्वीच्या क्षणी होणाऱ्या तल्लीनतेलाच केशवसुतांनी 'ज्ञपूर्णा' हें गूढरम्य नांव दिलें आहे असें दिसतें. मनाच्या या अवस्थेचें यथायोग्य वर्णन करणें अशक्य आहे. ही अवस्था उत्कट हर्षाची नाही आणि विषादाचीहि नाही; या अवस्थेत हास्यहि नाही आणि अश्रुहि नाहीत; तीक्ष्णपणा नाही आणि मार्दवहि नाही; प्रकाश नाहीत आणि काळोखहि नाही अशा या अनिर्वचनीय गूढ अवस्थेला नांव तरी काय द्यावें ? ही कांही तरी अलौकिक अवस्था आहे.

लौकिक हर्ष आणि लौकिक खेद या भावनांचा ज्यांच्यावर पगडा आहे अशा सामान्य लोकांना या अलौकिक अवस्थेचें मर्म कसें समजणार ? ज्यांची तल्लीन अवस्था झाली आहे; उन्मनी अवस्था झाली आहे अशा अलौकिक माणसांची सामान्य व्यवहारी माणसांनी अवहेलना केली तरी एक गोष्ट स्पष्ट निर्भयपणानें केली पाहिजे. ती ही की, ज्या गोष्टींत कसलाहि अर्थ नाही असें सामान्य माणसांना वाटतें त्याच गोष्टींत काही असामान्य माणसांना फार मोठा गूढ अर्थ सामावलेला दिसतो. ही अलौकिक माणसें व्यवहारी जगाच्या दृष्टीने वेडीं ठरलीं तरी त्यांना प्रतीत होणाऱ्या गूढ अर्थाच्या अलौकिकपणाला कांहीहि बाध येऊं शकत नाही.

आपल्या या ज्ञात विश्वाच्या पलीकडे असंख्य अज्ञात गोष्टी आहेत. त्यांचें स्वरूप समाजावून घेणें हा मानवी बुद्धीला विश्वाच्या उत्पत्तीपासून छंद जडलेला आहे. मानवी बुद्धि मोठ्या धैर्याने ज्ञाताच्या कुंपणावरून उडी मारून पलीकडे असलेल्या अज्ञेयाच्या गूढ वातावरणांत प्रवेश करते. तिला तेथे कांहीतरी आकृति दिसतात, पण त्या अगदीच अंधुक असतात. त्या आकृति गूढ गीतें गातात; पण त्यांचा नेमका अर्थ काय तें समाजावून घेणें बुद्धीच्या सामर्थ्याच्या पलीकडे आहे. अज्ञेयाचें गूढ उकलण्यासाठी सदैव तळमळत असलेल्या मर्यादित मानवी बुद्धीच्या पराभवाचीच ही कबुली आहे. अज्ञाताच्या अफाट विश्वांतील फारच थोड्या गोष्टींचें स्वरूप मानवी बुद्धीला समजतें, आणि जें समजलें आहे असें वाटतें तेंहि अगदी अल्पांशाने समजलेलें असतें.

अज्ञाताच्या या अमर्याद जगांत मानवी बुद्धीच्या आकलनाच्या पलीकडे असलेल्या किती तरी गोष्टी आहेत. पण हें आकलन एखाद्या अलौकिक

पुरुषालाच शक्य आहे हें खरें असलें तरी इतरांना प्रयत्न करावयास कस-लीहि हरकत नाही. उन्मनी अवस्था झाल्याशिवाय मात्र हें जमावयाचें नाही.

‘ पुरुष ’ आणि ‘ प्रकृति ’ या दोघांच्या क्रीडेचें म्हणजेच विश्वाच्या निर्मितीचें—गूढ समजावून घेणें हा ज्ञानाचा अंतिम हेतु आहे. मात्र हा हेतु सफल होण्यासाठी मनाची तल्लीनता ही अत्यंत आवश्यक गोष्ट आहे.

सूर्य, चंद्र आणि तारका खपुष्पें खुडीत ज्या गूढरम्य वातावरणांत तल्लीन होऊन नर्तन करीत असतात त्या वातावरणांत प्रवेश करण्याची अमर्याद इच्छा जर एखाद्याच्या मनाला भारून टाक्रीत असेल तर त्याच्या ठिकाणी निःसंगपणा बाणला पाहिजे, तल्लीनता झाली पाहिजे, उन्मनी अवस्था झाली पाहिजे.

कवि, चित्रकार, शिल्पकार, आणि गायक किंवा वादक यांना कलेच्या परमोच्च प्रकर्षासाठी ज्या तल्लीनतेची आवश्यकता असते तशीच तल्लीनता उच्च प्रतीचे संशोधक, तत्त्वज्ञ, आणि शास्त्रज्ञ यांचीहि व्हावी लागते. या तल्लीनतेचा—मनाच्या बेभान अवस्थेचा—काव्यमय गौरव केशव-सुतांना करावयाचा आहे. शिल्पकृतीची निर्मिती करीत असतां प्रसिद्ध फ्रेंच शिल्पकार रोदें (Rodin) याची बेभान अवस्था प्रत्यक्ष पाहून स्टेफेन इवाइग यानें आपल्या आत्मचरित्रांत या अवस्थेविषयीं पुढीलप्रमाणें उद्गार काढला आहे. “ In that hour I had seen the Eternal secret of all great art, yes, of every mortal achievement made manifest : Concentration, the collection of all forces, all senses, that *ecstasis* that being-out-of-the-world of every artist.”

५१. थकलेल्या भटकणारांचें गाणें

ही कविता प्रतिभेला किंवा काव्यशक्तीला उद्देशून लिहिलेली असावी असा भास होतो हें खरें असलें तरी ती आत्मपर आहे, असें श्री. खांडेकर यांचें मत आहे. त्यांचें एताद्विषयक विवेचन पुढीलप्रमाणें आहे.—...

“ १८८९ मध्ये प्रवेशपरीक्षेंत उत्तीर्ण झाल्यापासून पुढे तीनचार वर्षे केशवसुत स्थिर अशी नोकरी करूं शकले नाहीत. त्यामुळें १८९३ पर्यंत त्यांच्या संसाराची खरीखुरी सुरवातच झाली नव्हती. हें लक्षांत घेतलें

म्हणजे कवितेंतल्या विरहभावनेचा काव्यशक्तीशी संबंध नसून ती पत्नीलाच उद्देशून लिहिली गेली असावी असें आपोआप अनुमान निघते. तिच्यांतली भावनेची उत्कटताहि हें सिद्ध करण्याला समर्थ आहे. ”

प्रस्तुत कवितेमध्ये भावनेची उत्कटता आहे हें श्री. खांडेकरांचें विधान स्वीकारावयास पाहिजे. प्रिय व्यक्तीपासून दुरावलेल्या भावनावश माणसाच्या आर्त भावनांचें मोठें परिणामकारक आविष्करण येथें आढळेल. ऐश्वर्याने व सुखाने परिपूर्ण असलेल्या जगांत त्याला कसलेंहि समाधान वाटत नाही. फुलांचें त्याला आकर्षण उरलें नाही, त्याला प्रकाश सहन होत नाही, अंधार त्याला प्रिय वाटत आहे. एकाच गोष्टीची त्याला अनिवार तळमळ लागून राहिली आहे. प्रेयसीची भेट ही ती गोष्ट होय. तिच्या सहवासावाचून सारें जीवन त्याला सुनें झालें आहे.

५२. प्रीति आणि तूं

दुर्दैवाने प्रेयसीबरोबर वियोग झाला तर प्रेयसी आणि प्रीति यांशिवाय दुसरा कोणताहि विचार कवीच्या मनांत येणार नाही.

प्रेयसीवाचून एकटाच निर्जन रानांत हिंडत असतां कवीला कांही गोड फुलें गवसलीं. तीं फुलें त्याच्या हातांत कोमेजून गेलीं. निर्जन रानांत हिंडत असतां त्याला कांही गीतें सुचलीं, पण विरहाने भ्रमिष्ठ झालेला असल्यामुळे तीं गीतेंहि बिघडून गेलीं.

हातांतलीं फुलें कोमेजलीं, आणि गीतें बिघडून गेलीं. तरी सुद्धां त्यांचा त्याने त्याग केला नाही. केव्हा तरी प्रिया भेटल्यावर तीं फुलें तिला द्यावीं आणि गीतें तिला जाऊन दाखवावीं या हेतूने फुलें आणि गीतें त्यानें काळजीपूर्वक जतन करून ठेवलीं. फुलें कोमेजलीं म्हणून काय झालें ? त्यांच्याशीं गोड स्मृति निगडित झालेल्या आहेत. आणि गाणें कितीहि बिघडलेलें असलें तरी प्रियेसाठी तें रचलेलें असल्यामुळे त्याची सदैव हृदयांत जापासना करावयास पाहिजे.

दुर्दैवें तुज सोडुनी जरि दुरी लागे फिरावें मला,
प्रीती आणिक तूं—शिवाय न सुचे कांहीं मना माझिया !

५३. कवितेचें प्रयोजन

प्रयत्नवादाची कास धरून जीवनसंग्रामांत उडी मारणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य असतां कवीला काव्य कसें सुचतें ? हजारों देशबांधव उपाशी मरत असतां कवीने गीत रचीत बसणें योग्य आहे काय ? असे प्रश्न कोणी तरी विचारतांच कवीचें मन भावनांनी उचंबळून आलें. देशांतील विपन्नावस्थे मनांत येतांच त्याच्या डोळ्यांत अश्रु आले. काळाची विपरीत करणी पाहून तो कष्टी झाला, त्याच्या डोळ्यांत अश्रु आले यांत चमत्कारिक असें कांहींहि नाही.

प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें बाणा कवीचा असे

अनावर झालेल्या भावनांना थोडा आवर घालून कवीने आक्षेपकास आपली भूमिका समजावून दिली आहे. प्राचीन काळीं या देशांत कवित्वाला फार मोठा मान होता, तो एक कौतुकाचा विषय होता. पण आज त्या दिव्य कवित्वाचें कौतुक उरलें नाही. ज्या गीताच्या माहितीने पराक्रमी सम्राटदेखील वेडावून गेले, आणि सर्व जगाला ज्याने गुंग करून सोडलें त्या गीताला (कवित्वाला) आज मान तरी कोणीच देत नाही, उलट त्याची कोणालाहि अपेक्षा उरली नाही, या विचाराने कवि अतिशय विषण्ण झाला आहे. कवितेचें आजसुद्धा फार मोठें कार्य आहे, कवीची थोडीसुद्धा उपेक्षा होणें योग्य नाही हा विचार कवीला आक्षेपकांच्या मनावर ठसवावयाचा आहे.

देशाची आजची जी दुर्दशा आहे ती नष्ट करून माणसांना पुन्हा आशावादी व प्रयत्नवादी बनवावयाचें असेल तर त्यासाठी कवीची मदत घेतली पाहिजे. कवीच्या गीताने समाजाचें सामर्थ्य वाढेल. विस्कळित झालेल्या समाजांतील माणसांना तो एका ठिकाणी आणिल, त्यांचीं मनं एकरूप करील. येतांनाहि जिवत करण्याचें सामर्थ्य जिच्यामध्ये आहे अशी तुतारी तो फुंकित असल्यामुळे त्याची कर्तबगारी मुळीच उपेक्षणीय नाही.

गाण्यानें कविच्या प्रभाव तुमचा वर्धिष्णुता घेइल
स्फूर्तीचा तुमच्या पिढ्यांस पुढल्या साक्षी कवी होइल :...
प्रेतेंहि उठवील जी निजरवें, ती तो तुतारी करी,
आतां नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी ?

कवि आपल्या कवनांतून आशावाद प्रसृत करील, प्रीतीचे पोवाडे गाईल, पराक्रमाची स्फूर्ति देईल, गतकालांतील वैभवाच्या स्मृतीला उजळा देईल. कवीची ही कर्तबगारी लक्षांत घेऊन त्याला उत्तेजन देणे प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. त्याच्या कवनाने निदान श्रमाचा परिहार होईल व मनाचें रंजन होईल याचेंहि महत्त्व कांही थोडें नाही.

आशा, प्रेम, तसेंच वीर्य कवनीं तो आपल्या गाइल;
गेलें वैभव गाउनी स्फुरण तो युष्मन्मना देइल;
द्या उत्तेजन हो कवीस, न करा गाणें त्याचें मुकें;
गाण्यानें श्रम वाटतात हलकें, हेंही नसे गोडकें.

५४. चिह्नीकरण, अर्थात् भाव आणि मूर्ति यांचें लग्न

चिह्नीकरण म्हणजे मूर्त करणे, साकार करणे, अरूपाला रूप प्राप्त करून देणे. भाव म्हणजे आशय आणि मूर्ति म्हणजे अभिव्यक्ति. अभिव्यक्तीच्या विविध साधनांनी आशय मूर्त करणे हे कलावंताचें-कवीचें-कार्य असतें.

भाव आणि मूर्ति परस्परांशीं मीलन व्हावें यासाठी उत्सुक झालीं आहेत. कवीचा आत्मा हा उपाध्याय होय. त्या उपाध्यायाने स्फूर्तिरूपी ज्वालेमध्ये आपलें सर्वस्व अर्पण करून त्या दोघांचा विवाह लावला.

भाव आणि मूर्ति यांच्या संयोगापासून जीं अपत्यें झालीं तीं म्हणजे कवीला सुचणाऱ्या रुचिर कल्पना व त्याचे विचार. 'कल्पति' हा शब्द केशवसुत अनेक वेळां 'कल्पना' या अर्थीं वापरतात.

५६. सृष्टि आणि कवि

कवि रानांत एकटा फिरतो म्हणून त्याला नावें ठेवण्याचें कारण नाही. वनाच्या कृपावृष्टि तो जगाला प्राप्त करून देत असतो. अवखळपणें वाहणारा निर्झर पाहतांच तो स्मिमित होतो. पण हें कांही त्याच्या मंदपणाचें द्योतक नाही. आकाशांत तरंगणारा मेघ दिसतांच त्याची स्फूर्ति जागृत होते आणि गीताची निर्मिति होते.

रानांत तो फुलें खुडीत हिंडतो हें निरुद्योगीपणाचें लक्षण मानण्याचें कारण नाही. नक्षत्राप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या फुलांतून अनेक कल्पनांची निर्मिति होते.

फुलांतून आणि पक्ष्यांच्या कूजितांतून प्रकट होत नाही असें सृष्टीचें एकहि रहस्य नाही.

पुष्पामधें प्रकट होय न जें जराही
सृष्टींत एकहि रहस्य असे न कांहीं.
ज्याचा ध्वनी न उमटे खगकूजितांत
नाही निगूढ इतिहास असा जगांत.

शेतांत पिकें तरारतात त्याप्रमाणें आणखी एक पीक सृष्टि निर्माण करते. सर्वत्र विलसणारें सौंदर्य हें तें पीक होय. कवि आपल्या काव्यांत साठवून ठेवतो. प्रत्येक वस्तूंत काव्य विलसत असतें. हें काव्य कवीची प्रतिभा कौशल्यानें टिपून घेते आणि जगाला अर्पण करते.

५९. स्फूर्ति

या कवितेंतील जोष मोठा विलक्षण आहे.

समाजांतील अवकळा नाहीशी करण्यासाठी अंगी उन्मत्त आवेश बाणला पाहिजे. आणि हा आवेश निर्माण होण्यासाठी कोणत्याहि उपायाचा अवलंब करावयास कवीची हरकत नाही. अमुक उचित आहे आणि अमुक अनुचित आहे असली चर्चा करीत बसणें हास्यास्पद आहे. स्फूर्ति पाहिजे ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. ती कोणत्या उपायाने निर्माण करावयाची ही गोष्ट गौण आहे. जगाने मद्यपी हें विशेषण बहाल केलें तरी या स्फूर्ति-वाद्यांना त्याची कसलीहि फिकीर नाही. तीव्र व मादक पेयाचें प्राशन करून जिव्हेचीं बंधनें ढिलीं झालीं म्हणजे जीं गाणीं सुचतील तीं गाणीं ऐकून रूढींचे गुलाम असलेले जीर्ण लोक खवळतील-बेलाशक खवळूं द्या. सोमरसाचें पान करून बेभान अवस्था झाली म्हणजे त्या अवस्थेंत कल्पुतीची (कल्पनेची) नौका करून आकाशसागरांत विहार करावा व त्या सागरांतील नक्षत्ररूपी रत्नांच्या राशि या गरीब पृथ्वीवर फेकून द्याव्या व पृथ्वीचें भाग्य उजळ करावें अशी महत्त्वाकांक्षा कवीच्या मनांत प्रबळ झाली आहे. हें करीत असतां प्रत्यक्ष देव जरी आडवे आले तरी त्यांना कडवा विरोध करण्याची कवीच्या मनांत ईर्ष्या निर्माण झाली आहे. देव काय आणि दानव काय दोघांनाहि निर्माण केलें आहे माणसानेच ! हा

विचार साऱ्या जगांत दृढमूल व्हावा अशी कवीला तळमळ लागून राहिली आहे.

अडवतील जर देव, तरी
झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं,
हार न खाऊं रतीभरी !

देवदानवां नरें निर्मिलें, हें मत लोकां कळवूं द्या !

या ठिकाणीं कवीने काव्याचें प्रयोजन पुन्हा एकदा असंदिग्धपणे सांगून टाकलें आहे. काव्य हें एक साधन आहे. या साधनाच्या योगाने जगांत क्रांति करणें हें कवीच्या दृष्टीनें साध्य होय. बंडाचा झेंडा उभारून जिकडे तिकडे धामधूम उडवून द्यावयाची आणि जुलमाचे तुकडे तुकडे करावयाचे व सत्याला जय मिळवून द्यावयाचा हें कवीचें ईप्सित आहे. आणि यासाठी त्याला स्फूर्ति पाहिजे.

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीने दिली असे,
टेकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुनिया देऊं कसे !
बंडाचा तो झेंडा उभारुनी धामधूम जिकडे तिकडे
उडवुनि देऊनि जुलमाचे या करूं पहा तुकडे तुकडे !

आपल्या उच्छृंखल छंदफंदांनी सारें जग ढवळून निघालें पाहिजे, अशी कवीची लालसा आहे. आणि हा स्वच्छंदपणा उसळून यावा म्हणून वाटेल त्या उपायांनी चैतन्याची प्राप्ति करून घेण्यास तो तयार आहे.

छंद फंद उच्छृंखल अमुचे स्तिमित जगाला ढवळूं द्या !
कांठोकांठ भरूं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या !

६०. रांगोळी घालतांना पाहून

रांगोळीमधून कवीला पावित्र्याची प्रतीति आली आहे. स्वर्ग आणि पृथ्वी यांच्या संगमाची कल्पना कवीला अतिशय प्रिय आहे. ही कल्पना रांगोळीमध्ये साकार झाली आहे असें त्याला वाटतें. रांगोळीतील विविध आकृतींमधून व्यक्त झालेल्या पावित्र्याच्या कल्पनेने पातकी माणसाचें मनहि पवित्र झाल्याशिवाय राहणार नाही. अशी कवीची श्रद्धा आहे. कधी कधी

साध्या विषयांत फार मोठा आशय सामावलेला असतो. दररोज त्याचें दर्शन झाल्यामुळें या मोठ्या आशयाकडे लोकांचें दुर्लक्ष होतें असा अनुभव आहे. पण रांगोळीसारख्या साध्या विषयांतून प्रकट झालेला आशय पाहून स्वर्गाची कल्पना कोठे व कशी साकार होते हें लोकांच्या लक्षांत येईल असा कवीचा विश्वास आहे.

६१. मूर्तिभंजन

चालूं युगांतील प्रगतीविषयक कल्पनांना आणि आजच्या सामाजिक ध्येयांना प्रतिकूल असलेल्या जीर्ण घातक रूढि आणि नीतिविषयक व धार्मिक कल्पना यांचा विनाश करणें हें मूर्तिभंजन होय. पहिली मूर्ति नुसतीच फोडण्यांत कांही मतलब नाही. त्या मूर्तीच्या जागी दुसऱ्या नव्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना करणें आवश्यक आहे. नवीन युगाला अनुरूप नसलेली जुनी समाजव्यवस्था नाहीशी करून तिच्या जागी आजच्या प्रगतिविषयक कल्पनांना अनुसरणारी नवीन समाजव्यवस्था निर्माण व्हावयास पाहिजे अशी कवीला तळमळ लागली आहे. खोऱ्या देवाविरुद्ध आणि खोऱ्या धर्माविरुद्ध कवीची तक्रार आहे. खोटे देव नाहीसे करून त्यांच्या जागी खऱ्या देवांची स्थापना त्याला करावयाची आहे.

मूर्ति फोडूनीया देऊ जोडूनीया

परी विकूनिया टाकून त्या !

विकूनि टाकित्ती तेचि हरामखोर

तेचि खरे चोर आम्ही नव्हों !

अनेक प्रकारच्या अन्यायांनी भरलेली विषम समाजरचना मोडून टाकून तिच्या जागी न्यायाला अनुसरणारी, मानवधर्माचें प्रवर्तन करणारी, आणि समतेचा आदर्श पतकरणारी नवी समाजरचना करणें एवढा व्यापक अर्थ केशवसुतांच्या मूर्तिभंजनांत सामावलेला आहे.

६२. रुष्ट सुंदरीस

कवित्वाला कारण होणाऱ्या शक्तीची, म्हणजेच प्रतिभेची, अनेक प्रकारांनी आर्जवें करणाऱ्या कवीचे हे उद्गार आहेत. प्रतिभा ही रुष्ट सुंदरी होय.

जगांतील सारे विषय अब्हेरून एकनिष्ठतेने जिची आराधना केली तिचा अनुग्रह अजून कां होत नाही ? मधून मधून या प्रतिभासुंदरीच्या स्मिताचा अनुग्रह होत असला तरी तिची लहर फिरून ती अकस्मात् रुष्ट झाली आहे. प्रतिभासुंदरीच्या सहवासापासून कवीला सारें जग अर्थशून्य मासत आहे. आपली निष्ठा ती कसाला लावीत असली पाहिजे असेंहि त्याला वाटतें. आणि आपणच तिच्या कृपेला पात्र नसलो पाहिजे अशीहि शंका दुसऱ्या क्षणीं त्याच्या मनांत येते.

किंवा तुझिया कृपेस नाहीं पात्रच मी लवभरी ?
सोक्ष कीं मोक्ष बोल लौकरी !

६३. काव्य कोणाचें

कवीच्या काव्याची सारी प्रेरणा शारदादेवी (प्रतिभा) देत आहे. काव्यांतील रमणीय वेचक शब्द, सुंदर कल्पना, सरस अलंकार इत्यादि गोष्टी कवीने निर्माण केल्या आहेत असें सकृत्दर्शनीं भासलें तरी वस्तुतः या निर्मितीचें खरें श्रेय शारदेचेंच आहे.

शारदेनें जो मंत्र दिला कानीं,
तसें लिहिलें मीं;—काव्य तिचें मानीं !

जी दिव्य शक्ति फुलांमध्ये मोहक सुवास ओतते, इंद्रधनुष्यांतील रंगाची जी खुलावट करते, किंबहुना सृष्टीतील प्रत्येक रम्य वस्तूचें रम्यत्व जिच्यामुळें विलसते तीच दिव्य शक्ति कवित्वाची प्रेरणा होय.

दिव्य शक्तीने स्फुरे गंध पुष्पी,
रंग खुलतीही तिनें इन्द्रचापीं;
सृष्टिमार्जी जें रम्य असें कांहीं
तीच कारण त्या शक्ति असें पाहीं.

६४. पद्यपंक्ति

मानवी जीवनाविषयींचे स्फुट विचार या ओळींमध्ये ग्रथित झाले आहेत. आपल्या परिस्थितीबद्दल आपण जबाबदार नसल्यामुळें पश्चात्ताप कशासाठी करावयाचा ? एक दिवस जगांतून निघून जावयाचेंच आहे. कांहीं माणसांच्या नशिबीं कायमचें दुःखच असतें. धीराने दुःख सहन करणें एवढेंच त्यांच्या हातीं असतें.

अमुचा पेला दुःखाचा
 डोळे मिट्टनी प्यायाचा,
 पितां बुडार्शीं गाळ दिसे,
 त्या अनुभव हें नांव असें !
 फेकुनि द्या तो जगावरी,
 अमृत होउ तो कुणातरी!

६७. नवा शिपाई

आजच्या युगांतील समतावाद, नवीन मानवधर्म, विश्वबंधुत्व इत्यादि कल्पनांचा मोठ्या आवेशाने पुरस्कार करून साऱ्या जगांत शांततेचें साम्राज्य स्थापन व्हावें अशी तळमळ कवीने या कवितेंत प्रकट केली आहे.

नव्या युगांतील जो नवा शूर शिपाई केशववसुतांच्या कल्पनासृष्टींत वावरत आहे त्याचा उत्साह व आत्मविश्वास पराकोटीला गेलेला असल्यामुळे त्याचें दमन करण्याचें सामर्थ्य कोणाच्याहि ठिकाणीं नाही.

हा नवा शिपाई कोणत्याहि धर्माचा किंवा पंथाचा नाही. त्याची वृत्ति उदार आणि व्यापक आहे. संकुचित वृत्तीचा लेशहि त्याच्या ठिकाणीं नाही. ज्याची असली व्यापक व उदार वृत्ति झाली आहे त्याच्या आध्यात्मिक जीवनाला कसलीहि मर्यादा असणें शक्य नाही, कोणतेंहि बंधन त्याला अडवूं शकणार नाही.

सारें जग त्याला स्वतःच्या भावंडांप्रमाणें आहे. सारें जग त्याचें घर आहे. जगांतील सर्व व्यक्ति एकाच सूत्राने बद्ध आहेत असा त्याचा विश्वास आहे. इतकेंच नव्हे तर निसर्गांतील सर्व वस्तु देखील त्याच सूत्रामध्ये गोंवलेल्या आहेत. थांडक्यांत सर्व चराचर सृष्टींत एकच प्राणतत्त्व असून सर्वांची एकरूपता आहे.

व्यक्ति हा सर्व विश्वाचाच एक घटक आहे. जें तत्त्व विश्वाच्या ठायीं तेंच व्यक्तीच्या ठायीं. म्हणून आपल्यामध्ये विश्वाचा अंश आहे, विश्वात्मक देवाचा अंश आहे असें या नव्या शिपायाला वाटत आहे. आणि स्वतःची पूजा करणें म्हणजेच विश्वाची पूजा करणें होय, असा विचार त्याच्या

मनामध्ये प्रबळ झाला आहे. हें आत्मपूजन आहे असें वाटलें तरी वस्तुतः ते विश्वपूजनच होय असें त्याला सुचवावयाचें आहे.

पूजितसें मी कवणाला?—तर मी पूजी अपुल्याला,
आपल्यामधें विश्व पाहुनी पूजी मी विश्वाला.

वस्तुतः विश्वाशीं पूर्णपणें एकरूपता पावल्यामुळे त्याचें सारें मीपण विश्वाच्या ठायीं लीन झालें आहे, त्याच्या क्षुद्र अहंकाराचा लोप झाला आहे. 'मी' हा शब्दच त्याला आक्षेपार्ह वाटतो. क्षुद्र अहंकाराच्या आहारीं जाणारे, मीपणाचा अभिनिवेश बाळगणारे लोक उदारपणाला व व्यापकपणाला मुकतात आणि स्वतःवर भलते अनर्थ ओढवून घेतात.

'मी' हा शब्दच मजला नलगे; संपुष्टीं हे लोक
आणुनि तो, निजशिरीं ओढिती अनर्थ भलते देख !

केशवसुतांच्या नव्या शिपायाची अशी उदार व व्यापक वृत्ति झालेली असल्यामुळे उच्च-नीच, साधु-असाधु हीं सारीं द्वंद्वें त्याच्या मनांतून नष्ट झालीं आहेत, तो साऱ्या भेदांच्या पलीकडे गेला आहे. त्याच्या दृष्टीने जगांतील प्रत्येक गोष्ट चांगली आहे, आणि सर्व जगांत तो भरून राहिला आहे. असल्या व्यापकपणाला मर्यादा कसली? आणि त्याला बंधन तरी कोणतें?

व्यक्तीची आपल्या व्यक्तित्वाविषयींची जाणीव साऱ्या विश्वाच्या मुळाशी आहे. अहंस्फूर्ति हें केंद्र असून जडाचें त्याच्या भोवती वेष्टन आहे. व्यक्तीचें मीपण हें वस्तुतः निर्गुण आहे, परंतु बाह्य विश्वाच्या संपर्काने तें सगुण बनतें. असा हा व्यक्ति आणि विश्व यांचा अन्योन्य संबंध आहे. व्यक्ति आणि विश्व एकरूप असल्यामुळे विश्वांतील सारे कलह कसे लयाला जातील हीच एक चिंता या नव्या शिपायाला लागली आहे, आणि काळा-वर मात करून सर्वत्र शांततेचें साम्राज्य स्थापन करण्याची तळमळ त्याला लागून राहिली आहे.

शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे,
प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे !

६८. प्रणयकथन

प्रणयाची धुंदी अनावर झाली म्हणजे, लौकिक व्यवहार आणि लौकिक शहाणपण यांना थारा मिळत नाही. उत्कट प्रीति आणि व्यवहारी सम-जुतदारपणा यांचा मेळ कधीहि बसावयाचा नाही. प्रीतीची उत्कटता म्हणजे एक प्रकारचें वेडच होय.

व्यवहाराची काय कसोटी प्रीतीला लावावी ?
 प्रीतीपुढती सुज्ञपणाची काय थोरवी गावी ?
 विसर विसर तूं व्यवहाराला विसरहि सुज्ञपणाला,
 आणिक वेडी होऊनि वद जें व्हावें या वेड्याला !

निसर्गामध्ये सर्वत्र प्रीतीच्या मीलनाची आतुरता दिसून येते, आणि ही आतुरता निरनिराळ्या निमित्तांनी प्रत्यक्ष व्यक्त झालेली दिसते. म्हणून आपल्या प्रियेने सुद्धा व्यवहारी शहाणपणाचीं बंधनें विसरून जाऊन आपल्या अंतरंगातील प्रीति स्पष्ट शब्दांनी बोलून दाखवावी असा या प्रेमिकाचा आग्रह आहे. झरी (ओहळ) सरोवराला भेटावयास जात असतां मंजुळ खळखळीने आपलें प्रेम व्यक्त करते; सागराला भेटण्यासाठी उत्सुक झालेली नदीहि तेंच करते; किनाऱ्याला आलिंगन देण्यास उत्सुक झालेली सागरलहरी प्रेमघोष करते. निसर्गातील या प्रणयवतीचें उदाहरण डोळ्यांसमोर ठेवून आपल्या प्रेयसीनेहि आपलें प्रेम स्पष्ट शब्दांनी बोलून दाखवावें अशी प्रियकराची इच्छा आहे. बाह्य उपचारांच्या योगाने प्रीतीचा खरा आविष्कार होणें शक्य नाही. प्रत्यक्ष शब्दांच्या द्वारेच तिचा खरा आविष्कार होऊं शकेल. माणसाचें मनोगत अत्यंत तरल व सूक्ष्म असल्यामुळे त्याच्या बाह्य कृतींमधून तें यथार्थपणें प्रकट होणेंच शक्य नाही. विशाल सागर लहानशा शिंपलींत ज्याप्रमाणें सामावूं शकत नाही त्याप्रमाणें ज्याला कसलीहि मर्यादा नाही असें माणसाचें मनोगत बाह्य उपचारांसाठी केलेल्या कृतींमधून कसें प्रकट होणार ? म्हणून प्रियेने आपलें मनोगत स्पष्ट शब्दांनी प्रकट करावें असा प्रियकराचा आग्रह आहे. मनोगत यथातथ्यपणें प्रकट करण्याचें एकच प्रभावी साधन आहे. तें साधन म्हणजे शब्द. म्हणून लौकिक शहाणपणा व समजुतदारपणा बाजूला ठेवून, मर्यादेचें भय न

बाळगतां प्रियेने आपलें मनोगत स्पष्टपणें बोलून दाखवावें असें तो म्हणत आहे.

स्वाभिप्राया विदित कराया एकच साधन मोठें
जिव्हारी तें; पहा विचारुनि मनीं खरें कीं खोटें ?
दों हृदयांच्या संगमसमयीं कसल्या लौकिकरीति
घेऊन बससी ! सोड लाडके मर्यादेची स्फीति !
विसर तर झणीं व्यवहाराला विसर शहाणपणाला,
आणिक वेडी होऊनि वद जें व्हावें या वेड्याला !

६९. नैर्ऋत्येकडील वारा

नैर्ऋत्येकडील वारा कवीच्या जन्मभूमीवरून वाहत येत असल्यामुळे त्याला तो अतिशय प्रिय आहे. त्या वाऱ्याच्या आगमनावरोबर कवीच्या जन्मभूमीशीं निगडित असलेल्या अनेक गोड स्मृति जागृत झाल्या आहेत. जन्मभूमीतील अनेक दृश्ये त्याच्या मनश्चक्षुंसमोर तरळू लागली आहेत, आणि त्याचें मन स्वप्नसृष्टीत विहार करूं लागलें आहे. मोठेमोठे उंच डोंगर, गर्द राया, डोंगरांतून वाहणाऱ्या नद्या, इत्यादि अनेक मनोरम दृश्ये आपण या वेळीं प्रत्यक्ष पाहत आहोंत असा त्याला भास होत आहे. मालगुंड गांवांत ज्या घरांत कवि जन्मला तें घर त्याला दिसत आहे. त्याच्या जन्माच्या वेळीं वनदेवतांनी जीं मधुर गाणीं गायिलीं होती तीं नैर्ऋत्येकडील वारा आपल्या पंखांवरून वाहून आणून कवीला अर्पीत आहे. ' आपल्या गांवांत वाग्देवतेचा पुत्र जन्मला आहे हें केवढें भाग्य आहे ' असा या गांवातील आशय आहे.

कवीच्या जन्मग्रामाजवळून वाहत असलेल्या ' जगदुद्धरा ' (या नदीचें नांव वास्तविक ' जगबुडी ' असें आहे.) नदीवरून वाहत येणारा वारा कवीच्या मातापितरांचे शुभ आशीर्वाद घेऊन आला आहे. आईवडिलांची स्मृति उफाळून येतांच कवीचें मन हेलावून गेलें आहे. आपण त्यांच्या वात्सल्याच्या वृष्टीस आता मुकलीं या जाणिवेने तो विषण्ण झाला आहे.

वात्सल्यास त्यांचिया परिसुती माझ्या मनीं येतसे—

' तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें असें ! '

आईवडिलांच्या प्रेमळ सहवासांतील अनेक सुखद स्मृतींनी त्याच्या मनांत काहूर केलें आहे. आपण त्याचे पांग फेडूं शकलों नाही या विचाराने तो कष्टी झाला आहे.

लहानपणीं ज्या बागांमधून कवि अनेक वेळां हिंडला होता त्यांच्यावरून वाहत आलेल्या वाऱ्याने आजोळच्या स्मृति जागृत केल्या आहेत. त्याचे पूज्य आजोबा त्याच्या डोळ्यांसमोर उभे राहिले आहेत. त्याच्या वडील बंधूची स्मृति जागृत झाली आहे. आपण अजून त्याला हातभार लावूं शकत नाही हा विचार त्याला खिन्न करीत आहे.

आणि शेवटीं आपल्या प्रियेचा कवीने उल्लेख केला आहे. प्रियेचा उल्लेख सर्वांत शेवटीं केला यामुळे त्याचें तिच्यावर प्रेम नाही असा गैरसमज करून घेणें चूक आहे. त्याचा संकोची स्वभाव आणि सौजन्य याला कारण आहेत. सर्व वडिलधाऱ्या माणसांचा उल्लेख प्रथम करणें हें त्याला आपलें कर्तव्य वाटत आहे. विरहाचे दिवस संपून पुन्हा सुखद मीलन कधी होईल या विचाराने तो तळमळत आहे.

केव्हां येतिल तीं दिनें न करण्या ताटातुटी आपुली ?

केव्हां त्या रजनी ?—जियांत विसरूं मीतुंपणाला मुळीं !

कवीच्या जन्मभूमीसमोर असलेला समुद्र त्याच्या डोळ्यांसमोर उभा राहिला आहे. लहानपणीं होडींतून समुद्रामधून जात असतां त्याला जे रम्य अनुभव आले त्यांच्या स्मृति उचंबळून आल्या आहेत. त्यावेळीं जलदेवतांनी त्याला जीं अंगाईगीतें म्हटलीं त्यांचे अलौकिक सूर नैर्ऋत्ये-कडील वाऱ्यावर तरंगत आले आहेत.

आणि एकंदर मानवी जीवनाविषयीं कांही विचार त्याच्या मनांत प्रबळ झाले आहेत. प्रीति ही सुखद नसून कंटकासमान व्यथा देणारी आहे; कीर्तिसुद्धा सुळाच्या खांबावरील पताका आहे, असें त्याला वाटूं लागलें आहे. सर्व मानवी जीवन म्हणजे एक मोठी थोरली 'ट्रॅजेडी' आहे असाहि विचार त्याच्या मनांत थैमान घालूं लागला आहे.

वाटे नाटक शोकसंकुल असें जीवित्व हें याजला !

या कटु विचाराने मन भारलें गेल्यामुळे ज्या निद्रेंत कसलींहि स्वप्ने दिसणार नाहीत, आणि डोळ्यांत अश्रु तरारणार नाहीत, अशी दीर्घ निद्रा लागावी अशी तळमळ त्याला लागली आहे.

निद्रा दीर्घ—जिच्यामधीं न कसलीं स्वप्ने कधीं येतील,
ती निद्रा निजतां न मन्नयन हे ओले मुळीं होतिल !

आर्त भावनांच्या उत्कृष्ट आविष्काराच्या दृष्टीने ही कविता उल्लेखनीय आहे.

७०. वियोगामुळे

प्रियेपासून दुरावलेल्या जीवाच्या भावनांचें हें आर्त आक्रंदन आहे. तिच्या वाचून त्याचें सारें जिणें अर्थहीन व ओसाड झालें आहे. अनेक दिव्य पदार्थांबरोबर तिच्या रूपाची तो तुलना करून पाहतो. परंतु तिच्या रूपापुढे ते सारे त्याला अगदी निस्तेज वाटतात. तिच्या विचारांत मग्न झाल्यामुळे त्याला निद्राहि अशक्य झाली आहे. उत्कंठेने तो अगदीं वेडा पीर झाला आहे.

उत्कण्ठा हृदयीं—मनोश्च तव ती पाहीन मूर्ती कदा ?
वेडापीरच जाहलों जिवलगे आहे वियोगामुळें !

७१. निशाणाची प्रशंसा

निशाण म्हणजे काठीला लावलेला फडक्याचा एक तुकडा ! तथापि या लहानशा तुकड्यांत केवढें विलक्षण सामर्थ्य भरलें आहे ! तळहातावर शीर घेऊन रणांगणांत उतरणारे वीर निशाणामुळेच बेभान होतात. युद्धाच्या गर्दीत वीरांना अमर्याद उत्साह निशाणच देतें. अफाट महासागरावरून प्रचंड लाटांचा भेद करीत जाणाऱ्या गलबतावर फडकणारें निशाण म्हणजे साहसाचें प्रतीकच ! उंच देवालये, भव्य राजवाडे, उत्तुंग दुर्ग निशाणाला आपल्या मस्तकावर मोठ्या आदराने वागवीत असतात. जेथे भक्तीचा साक्षात्कार होतो, जेथे दिव्यत्वाची प्रतीति येते, तेथे निशाणाचें अस्तित्व असलेंच पाहिजे. ज्या ज्या ठिकाणीं पराक्रम असतो, ऐश्वर्य असतें, त्या त्या ठिकाणीं निशाण असलेंच पाहिजे.

म्हणून मानवाच्या मनाची जी उंचावर धांव असते, त्याची जी महत्त्वाकांक्षा असते, तिचें प्रतीक म्हणजे निशाण !

म्हणून मानवचित्ताची उंचावर जी धांव
तीचें चिह्नच तूं, तुजला निशाण सार्थच नांव !

ज्याची कविता मिळमिळीत नाही, पौरुषहीन रंडागीत नाही, त्या प्रत्येकाला निशाणाविषयीं आपुलकी वाटलीच पाहिजे. संसार हा एक संग्राम आहे. या संग्रामांत विजय प्राप्त करून घेण्यासाठी निशाण हातीं घेऊन वीरश्रीने लढलें पाहिजे.

संसारा मी समर गणीं; उचलुनि म्हणुनि निशाण,
साद घालितों—“ योद्धे हो ! झटुनि भिडुनि द्या प्राण ! ”

निशाण हें कवीच्या दृष्टीनें हर्ष, उत्साह, पराक्रम, आशावाद, निर्भयपणा, व प्रयत्नवाद यांचें प्रतीक होय. निशाणाची प्रशंसा म्हणजेच या गुणांची प्रशंसा.

७२. वातचक्र

गरगरा फिरणाऱ्या सोसाट्याच्या वाऱ्याचा भोवरा धरणीवरून आकाशांत चढत आहे. त्या भोवऱ्यांत गवताच्या असंख्य काड्या आणि जीर्ण पानें सैरावैरा भ्रमत आहेत.

पूर्वी शब्दांमध्ये जें सामर्थ्य होतें तें आता माणसाने आपल्या मूर्खपणाने नष्ट करून टाकलें आहे. म्हणून हे जीर्ण शब्द जीर्ण पानांप्रमाणेंच वातचक्रांत भिरकावून दिले पाहिजेत असें कवीला वाटत आहे. शब्दांत आता कसलेंहि तेज राहिलें नसल्यामुळे शापवचन आता मारूं शकत नाही, आणि आशीर्वाद कोणाचें भलें करूं शकत नाही. हे जीर्ण शब्द ताजेतवाने होण्यासाठी वातचक्राबरोबर त्यांस स्वर्गांत भिरकावून दिलें पाहिजे.

शब्दांना ताजेतवाने व सामर्थ्यशाली करण्यासाठी जर वातचक्रांत भिरकावून दिलें पाहिजे, तर मग आपण तरी या क्षुद्र पृथ्वीवर कशासाठी राहावें ? ज्याला चिकटून राहावें असें या जगांत आहे तरी काय ? वाऱ्याबरोबर गिरक्या घेत अनंतांत विलीन व्हावें असे विचार कवीच्या

मनांत येतात. जगद्वृक्षावरील आपण पिकलेले पान असून अगदी जीर्ण झालेले असल्यामुळे शब्दांच्या बरोबर वातचक्रांत गिरक्या घेत स्वर्गांत जावे अशी विलक्षण कल्पना कवीच्या मनाला बेचैन करीत आहे.

केशवसुतांच्या प्रस्तुत कवितेच्या जोडीला प्रसिद्ध इंग्लिश कवि शेली याची Ode to the West Wind ही कविता वाचावी. विशेषतः पुढील ओळी पाहाव्या—

Drive my dead thoughts over the universe
Like withered leaves to quicken a new birth !
And by the incantation of this verse,
Scatter, as from an unextinguished hearth
Ashes and sparks, my words among mankind !

७३. सतारीचे बोल

केशवसुतांच्या उत्कृष्ट कवितांपैकी ही एक कविता आहे. आशय आणि अभिव्यक्ति यांचा यथार्थ संयोग झाला म्हणजे रचना किती आकर्षक होते याचा हा सुंदर नमुना आहे.

बाहेर जगांत दाट काळोख पसरला आहे आणि कवीचे मनहि कमालीचे विषण्ण झाले आहे. अशा स्थितीत आकाशातील तेजस्वी तारकांकडे कवीचे लक्ष कसे जाणार ? विषण्ण मनःस्थितीत हळूहळू पावले टाकीत तो चालला असता त्याला एका खिडकीतून सतारीचे बोल ऐकू येतात. त्याचे मन कमालीचे विषण्ण झाले असल्यामुळे त्याला सतारीचे ते बोल गोड असतांना सुद्धा रुचले नाहीत. बाहेर वादळ झाले असते, भोवताली भुते ओरडली असती, तरी यावेळी त्याला ते खास आवडले असते. त्याचे मन खिन्नतेने ओतप्रोत भरून गेले असल्यामुळे बाहेरच्या भीषण व रौद्र दृश्यांनी त्याला बरेच वाटले असते. मनाची असली विचित्र स्थिति असता सतारीचे बोल कसे रुचावे ? खिडकीच्या पलीकडे जो रसिक मनुष्य सतार वाजवीत बसला होता त्याचा कवीला विलक्षण राग आला. त्याची सतार फोडून टाकण्याचाहि त्याला मोह झाला. माझे मन दुःखीकृष्टी असतां हा नादान खुशाल-

चेंडू मनुष्य कशासाठी सतार वाजवीत बसला आहे ? असेच जणू त्याचें मन तक्रार करीत होतें.

पण कवीच्या मनःस्थितीची वादकाला कसलीहि कल्पना नसल्यामुळे तो कलानंदांत निमग्न होता. कवीचा नाइलाज झाला आणि तो पुढे निघाला. सतारीचा त्याला भयंकर राग आला होता हें खरें असलें तरी त्या गोड स्वरांचा त्याच्या मनावर न कळत असा कांही विचित्र परिणाम झाला की आपोआप त्याची पावलें माघारी वळलीं. स्वरांच्या जाळ्यांत तो गुरफटून गेला, स्वतःचा त्याला पूर्ण विसर पडला, आणि रस्त्यांतच एका ओढ्यावर शांतपणाने तो ऐकत बसला.

वादक सतारीच्या तारांमधून निरनिराळ्या भावनांनी भारलेले स्वरांचे झेले तयार करीत होता. करुणरसाने भारलेली गत वादकाने छेडतांच्च कवीच्या भावना हेलावल्या. त्याची वृत्ति स्वरांमध्ये तल्लीन झाली, तो देह-भान विसरला, आणि त्याच्या नेत्रांत आसवें तरारलीं.

थोड्या वेळापूर्वी तो कमालीचा खिन्न झाला होता, जीवनाविषयी उदासीन झाला होता. आत्मघात करावा असाहि विचार त्याच्या मनांत प्रबळ झाला होता. पण सतारीच्या स्वरांची महती अशी की, त्याचा तो खिन्नपणा पार कुठे तरी पळून गेला, त्याच्या मनाला समाधान लाभलें, त्याला धीर आला. ज्यांच्यासाठी जगावेंसें वाटावें अशा किती तरी गोष्टी जगांत आहेत, जीविताला कंटाळण्याचें कांहीं कारण नाही, असे विचार त्याच्या मनांत तरळें लागले.

सतारीतून उत्साहपूर्ण स्वर निघूं लागतांच त्याच्या मनांतील उरलेंसुरलें नैराश्यहि नाहीसें झालें, आणि आशा उमळूं लागली. सतारीच्या स्वरांचा परिणाम होऊन त्याचे डोळे ओले झाले होते. ते त्याने पुसले, आणि तो वर आकाशाकडे पाहूं लागला. हा वेळपर्यंत त्याला आकाशांतील तारकांची कसलीहि जाणीव नव्हती. पण आता त्याला असंख्य तेजस्वी तारका दिसूं लागल्या. थोड्या वेळापूर्वी जगांत सर्वत्र दाट काळोख कोंदून भरला आहे असें त्याला वाटलें होतें. पण आतां काळोखाबरोबर तेजहि आहे याची जाणीव त्याला झाली. किंबहुना, काळोख थोडा आहे आणि प्रकाशच अधिक आहे असा आशावादहि त्याच्या मनांत प्रबळ झाला.

उदात्त भावनेचें पोषण करणारे सूर सतारींतून निघूं लागतांच संकुचित जीवनाचा त्याग करून त्याची वृत्ति अनंतांत विहार करूं लागली. सारीं बंधनें नष्ट होऊन दिक् आणि काल यांच्या मर्यादा ओलांडून तो अलौकिक वातावरणांत विहार करूं लागला. साव्या भेदांचा निरास झाला, आणि आत्यंतिक तन्मयता तेवढी उरली.

तों मज गमलें विभूति माझी
स्फुरत पसरली विश्वामाजी;
दिक्कालांसहि अतीत झालों;
उगमीं विलयीं अनन्त उरलों;
विसरुनि गेलों अखिला भेदां.....

उत्कृष्ट व जातिवंत कलेच्या साक्षात्कारामुळे पाहणारावर किंवा ऐकणारावर जो परिणाम होतो व त्याची जी बेभान वृत्ति होते तिचें यापेक्षा अधिक प्रभावी चित्रण आढळणें कठीण आहे.

आनंद व उत्साह या भावनांना पोषक असे स्वर सतारींतून निघूं लागतांच सारें जग आनंदाने व उत्साहाने भरलें आहे, मूर्तिमंत स्वर्ग पृथ्वीला भेटण्यासाठी खाली आला आहे, असें कवीला वाटूं लागलें.

शेवटीं शांत रसाची खुलावट होतांच सर्वत्र शांतीचें साम्राज्य पसरलें आहे असा त्याला प्रत्यय आला. त्याच्या मनांतील हीन विचारांचें काहूर थांबलें. त्याचें नैराश्य लुप्त झालें, त्याच्या मनाला अलौकिक समाधान लाभलें. आणि तो घरीं परतल्यावर त्याला अगदी शांत झोंप लागली. पण स्वप्नांत सुद्धा सतारीच्या स्वरांचें अनुरणन त्याच्या कानांत चालू राहिलें.

वेचक व अर्थपूर्ण शब्द शोधून काढतांना केशवसुतांना नेहमीच फार त्रास पडतो. परंतु प्रस्तुत कवितेंत परिणामकारक, अर्थपूर्ण, व वेचक शब्दांची, आणि शब्दांच्या बंधांची मोठी मोहक योजना साधणें कवीला शक्य झालें आहे. याच्या जोडीला आकर्षक कल्पनांचेंहि विलसित दिसेल. यामुळे ही कविता मनोरम उतरली आहे.

७४. कोणीकडून ? कोणीकडे ?

केशवसुतांच्या वृत्तींत मुरलेल्या औदासीन्याची व नैराश्याची या कवितेंत पुन्हा प्रतीति येईल.

ज्याच्या जीवनांत सर्वत्र काळोख पसरला आहे, औदासीन्याची दाट छाया पसरलेली आहे, अशा विषण्ण जीवाच्या हृदयाचें हें आर्त आक्रंदन आहे.

जीवनांत कधी काळीं सुख प्राप्त झालें तरी तें अगदी क्षणभरच. बाकी सर्वत्र निराशा. मागे काळोख, आणि पुढेहि काळोख ! गतकाळ दुःखांनी भरलेला, आणि भविष्याविषयीं ज्याच्या योगें आशा वाटेल असें कांहीहि नाही. वर्तमानकाळांत दैवयोगाने अवचित सुखाचा ऋण लाभला तरी तो केव्हा नाहीसा होईल याचा मुळीच भरवसा नाही. जीं सुखें दैववशात् भोगावयास मिळालीं त्यांचीं तुसें घशांत अजून सलत आहेत. अशा स्थितींत भावी काळाविषयीं आशा कशी बाळगावी ?

या भोवण्यांतून सुटका कशी होणार ? या विचाराचें काहूर असह्य होतें. मागे शून्य आणि पुढेहि शून्य, अशा स्थितींत दृष्टीला क्षणैक तेजाचा साक्षात्कार होतो. पण मधला प्रकाश काळोखांत बुडून जातो, आणि सर्वत्र काळोखच उरतो.

शून्य म्हणूं जें मागें पुढें,
त्यांतुनि दीप्ती दृष्टि पडे,
मधला उजेड तिमिरीं दडे;
निजधामाहुनि आलों, गडे,
तर ऋणें फेड, चल सुखें स्वधामाकडे !

७५. दिवाळी

उत्सवप्रिय माणसें साध्य-साधनांचा विवेक करीत नाहीत, साध्याला खरें महत्त्व देण्याऐवजीं साधनाचीच ते आराधना करतात हा विचार दिवाळीतील आतषबाजी व आनंदोत्सव पाहून कवीच्या मनांत प्रबळ झाला आहे.

साध्याला विसरून लोक धरिती भक्ती कशी साधनीं—
ये हा आशय अर्थहीन कविच्या चित्तांत तें पाहुनी !

भोवती सर्वत्र लोक आनंदोत्सवांत निमग्न आहेत. पण औदासीन्याने ज्याचें मन भारलें आहे असा कवि मात्र नदीच्या कांठीं एकान्तांत फिरण्याची इच्छा करीत आहे.

मी संध्यासमयीं खुशाल गिरणातीरावरी बैसुनी
कालक्षेप करीन उन्मन असा वेड्यापरी गाउनी !

७६. म्हातारी

वाच्यावर स्वैरपणें तरंगणारी म्हातारी दिसतांच कवीचें मनहि स्वैर भरारी माहं लागलें आहे. त्याच्या चित्तावरील संसाराच्या काळजीचें दडपण एकदम कमी झालें आहे. त्याची लहानगी मुलगी म्हातारीशीं अगदी तन्मय झाली आहे; आणि तिचा उत्कट आनंद पाहून कवीला सुद्धा आपल्या बाल्याची आठवण झाली आहे. बाल्यांतील निरागस आनंदाची अनावर ओढ लागल्यामुळे बाल्याचे ते रमणीय दिवस पुन्हा परत यावेत असें त्याला तीव्रतेने वाटत आहे. प्रौढपर्णी अनेक प्रकारच्या चिन्तांमुळें खचलेल्या त्याच्या मनाला मुग्ध बाल्याची ओढ लागणें स्वाभाविक आहे.

मज वय विसरूं दे,
ते दिन पुष्पांचे,
हे दिन—हाय !—
हे दिन चिन्तांचे

मुग्ध-मधु-बाल्यां उतरूं दे !
कोवळ्या किरणीं खेळाचे !
परंतु लटिकें हसण्याचे !

म्हातारीकडे पाहून कवीला नाना प्रकारच्या कल्पना सुचल्या आहेत. हें गन्धर्वांचें सूक्ष्म विमान तर नसेल ना ? या विमानांत सूक्ष्म देह धारण करून गन्धर्व बसले असतील, आणि ते दिव्य गीत गात असतील असेंहि त्याला वाटतें. पण हें दिव्य गीत आपल्यासारख्या पातक्याला कसें ऐकू येणार वा विचाराने तो खिन्न झाला आहे. पण आपल्या लहानग्या अल्लड निष्पाप मुलीला मात्र तें गंधर्वांचें गाणें ऐकावयास मिळत असलें पाहिजे, आणि म्हणून ती आनंदाने इतकी बेभान झाली असली पाहिजे असें त्याला वाटतें. म्हातारी म्हणजे अज्ञातांतील गूढ ध्वनि आहे; पण त्या ध्वनीचा अर्थ कसा कळणार ? या विचाराने कवि बेचैन झाला आहे. तो गूढ अर्थ जर

समजला तर जगांत सर्वत्र कोंडून भरलेला अंधार नाहीसा करतां येईल अशी कवीला उमेद वाटत आहे. म्हातारी हें खपुष्प (आकाशपुष्प) असेल अशीहि कल्पना कवीच्या मनांत तरळून जाते. पण खपुष्पाचा रंग किंवा त्याचा सुगंध याची कल्पना मर्त्य मानवाला कोठून येणार ? जर त्याला याचें आकलन झालें तर प्रत्यक्ष स्वर्गच पृथ्वीवर अवतरेल. आणि असें जर खरोखरच घडलें तर म्हातारी पकडण्यासाठी लहान मुलांप्रमाणें प्रौढ माणसेंहि धडपडूं लागतील.

म्हातारीचें सत्य स्वरूप कोणतें याचा नेमका उलगडा कवीला होत नाही. तिच्या ठायीं कांही तरी अद्भुत, कांही तरी गूढ भरलें आहे एवढें मात्र त्याला जाणवत आहे. हें गूढ तत्त्व कवीला प्रत्यक्षांतून परोक्षाकडे—ज्ञातांतून अज्ञाताकडे—घेऊन जात आहे. अज्ञेयाच्या त्या गूढरम्य प्रदेशांत विहार करतांना कवीच्या मनाला अलौकिक आनंद होत आहे. या आनंदाचा आविष्कार कवीतेच्या द्वारे करण्यावाचून तो दुसरें काय करूं शकणार ?

७७. आम्ही कोण ?

केशवसुतांचें हें सुनीत अनेक दृष्टींनी फार गाजलें. गेल्या पिढींतील प्रसिद्ध टीकाकार श्री. बा. अ. भिडे यांना या सुनीतांत ' भवभूतीच्या बेपर्वा अहंमन्यतेचा ' साक्षात्कार झाला. या सुनीतांत केशवसुतांचा उद्दामपणा दिसून येतो असें त्यांना वाटतें. हेटाळणीच्या स्वरांत चिडून ते म्हणतात, ".....ही आत्मश्लाघेची व समाजावर तोंडसुख घेण्याची मोहीम जयघोषानें पुढें चालू ठेवण्यास या नवयुगांत नवे भालाईत पुष्कळच मिळाले. आजकाल मराठी काव्यांत दुर्दम मदांच्या, अहंमन्यतेच्या, स्वातंत्र्यप्रेमाच्या व फटकळ वृत्तीच्या ज्या गर्जना कडाडत आहेत, त्यांचा कोमल उगम केशवसुतांच्या काव्यांत प्रथमतः दृष्टीस पडतो, आणि त्यावरूनच केशवसुत हे ' क्रांतिकारक कवि ' झाले, असा समज पसरलेला दिसतो. "

या सुनीतांत केशवसुतांच्या आत्मनिष्ठेचा जो प्रकर्ष दिसून येतो त्याची भूमिका मागे प्रस्तावनेंत (पृ. १२-१६) विस्ताराने मांडली आहे. ती वाचून मग पुढील विवेचन वाचावें.

आजच्या युगांत कवींना व कवित्वाला मुळाच मान उरला नाही अशी तक्रार केशवसुतांनी १८९३ साली लिहिलेल्या 'कवितेचें प्रयोजन' या कवितेंत अगदी स्पष्टपणें केली आहे.

.....जो पूर्वी गुण पुण्यभूमिवरि या अत्यंत वाखाणिला,
ते हें दिव्य कवित्व दुर्विधिवशें हीनत्व कीं पावलें,
त्याची बूज करावया न अगदीं कोणी कसें राहिलें ?
गाणें जें परिसावया कविपुढें राजेशही वाकले,
यत्नादेंच लहान थोर सगळे गुंगून वेडावले,
त्याला मान नसे, नसो पण अतां त्याची अपेक्षा नसे—
हें कोणी म्हणतां विषाद अहिंसा मन्मानसाला डसे !

यानंतर केशवसुतांनी याच कवितेंत कवीचें कार्य वर्णिलें आहे.

गाण्याने कविच्या प्रभाव तुमचा वर्धिष्णुता घेईल,
स्फूर्तीचा तुमच्या पिढ्यांस पुढल्या साक्षी कवी होईल !

'आम्ही कोण ?' हें सुनीत केशवसुतांनी यानंतर आठ वर्षांनी १९०१ च्या अखेरीस लिहिलें. या सुनीतांत कवीची भूमिका, त्याचें कार्य, त्याची थोरवी या गोष्टी त्यांनी किती तरी अधिक उत्कटतेने व तीव्र शब्दांत व्यक्त केल्या आहेत, आणि म्हणूनच हें सुनीत अतिशय प्रभावी झालें आहे.

पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तुप्रती द्यावया
सौंदर्यातिशया, अशी वसतसे जादू करांमाजि या.

या प्रस्तुत सुनीतांतील ओळींवरून हें कलावंताचें आत्माविष्करण आहे हें उघड आहे. अर्थात् प्रतिभाशाली कवीची भूमिकाहि यांत अंतर्भूत झालेली आहे.

प्रतिभाशाली कवि देवाचे लाडके असतात. त्यांना विहारासाठी देवाने सारें विश्व बहाल केलें आहे. प्रतिभेच्या सामर्थ्याने सर्व विश्वांत त्यांना कोठेहि अनिरुद्ध संचार करतां येतो. त्यांना दिव्य दृष्टि लाभलेली असून तिच्या योगाने त्यांना दिक् आणि काल यांच्या मर्यादांवर मात करतां येते, ते दिक्कालांतून आरपार पाहूं शकतात. याच दिव्य दृष्टीचें भवभूतीने 'उत्तररामचरितां'त 'अव्याहतज्योतिः आर्षं प्रतिभाचक्षुः' या शब्दांनी वर्णन केलें आहे.

प्रतिभाशाली कवींना ही दिव्य दृष्टि प्राप्त झालेली असल्यामुळे जगांतले सारे बडिवार त्यांच्या कर्तृत्वापुढे फिके आहेत. त्यांच्या हातांमध्ये विलक्षण जादू भरलेली आहे. त्यांच्या हाताचा नुसता स्पर्श झाला तरी कोणत्याहि वस्तूला कांही आगळेंच सौंदर्य प्राप्त होतें. वस्तुजातामधील सत्त्व जें असेल, जो गाभा असेल, त्याचा लाभ कवींना होतो, आणि क्षुद्र बाह्य टरफले सामान्य माणसांच्या वाट्याला येतात.

कवींच्या कर्तव्यगारीमुळेच देवांची निर्मिति झाली, त्यांनीच आपल्या कल्पनाशक्तीच्या जोरावर शून्यामध्ये देवांच्या वसाहती वसविल्या आहेत. ('देवदानवां नरं निर्मिले हं मत लोकां कवळूं द्या' ही 'स्फूर्ति' या कवितेंतील कल्पना पाहावी.) स्वर्ग आणि पृथ्वी यांचें मनोहर मीलन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करतात कवीच ! ज्यांमधून अमृत स्रवत असतें अशा कलाकर्तींची निर्मिति देखील कवीच करतात. त्यांच्यामुळेच साऱ्या जगाला आधार मिळतो, त्यांच्यामुळेच जगाला मांगल्याचें लेणें लाभतें.

अशा प्रतिभाशाली कवींना जर वगळलें तर तारकांची शोभा मलूल होईल, आणि मानवी जीवन कवडी किमतीचें होईल.

रोमँटिक संप्रदायांतील अनेक कवींच्या ठायीं असली आत्मगौरवाची प्रवृत्ति दिसून येते. कांही कवींच्या ठायीं तर ही प्रवृत्ति अतिरेकी स्वरूपहि धारण करते. उदाहरणार्थ, 'पुरें जाणतों मीच माझें बळ' ही रेव्हरंड टिळकांची कविता पाहावी. 'कां मग खंती, जग सगळें माझ्या हातीं' अशी ओळ 'बालकवींच्या' 'आत्मविश्वास' या नांवाच्या कवितेंत आहे. 'कवि' या त्यांच्या कवितेंत 'कवी हा, जगताचा धनी' ही कल्पना आली आहे. 'धर्मवीर' या बालकवींच्या प्रसिद्ध कवितेंतील पुढील ओळी पाहा.

काळाचे कवि हे काळ, काळदिशा अमुचा खेळ !

तेजानें भरलीं अंगें ! नेउं जगा तेजामागें !

हिमगिरिचा काढा कांटा, एकिकडे सागर लोटा !

याच्याच जोडीला इंग्रज कवि आर्थर ओशॉन्सी याच्या पुढील ओळी पाहा.

We are the music makers
And we are the dreamers of dreams
Yet we are the movers and shakers
Of the world for ever, it seems.

७८. घुबड

एड्गर अँलन पो या प्रसिद्ध अमेरिकन कवीची *The Raven* या नांवाची कविता आहे. रोमँटिक संप्रदायाची अनेक प्रमुख वैशिष्ट्ये या कवितेंत प्रकट झालीं आहेत. अतिमानुष गोष्टींतील गूढरम्यतेचें आकर्षण हें या कवितेचें वैशिष्ट्य आहे. केशवसुतांची 'घुबड' ही कविता 'रँव्हन' वर आधारलेली आहे. मूळ इंग्रजी कवितेंतील शब्दयोजना व लयबद्धता या दोन्ही गोष्टी अप्रतिम आहेत. केशवसुतांच्या कवितेंत हा कलात्मक प्रकर्ष नाही. तसेंच मूळ कवितेंतील औदासीन्याचा अतिरेक, आणि भयाण एकटेपणाची विचित्र धास्ती, याहि गोष्टींचा प्रभावी आविष्कार केशवसुतांना साधला नाही. तथापि अनुवादासाठी केशवसुतांनी हीच कविता निवडली यावरून त्यांच्या या वेळच्या मनोवृत्तीची कल्पना येईल.

७९. वियुक्ताचा उद्गार

निसर्गातील प्रेममीलनाचीं दृश्ये पाहून कवीची विरहव्यथा तीव्रतेने उफाळून आली आहे.

पर्वत आणि पृथ्वी, सागर आणि वेला (किनारा), आकाश आणि क्षितिजाची रेषा, ध्रुव आणि उत्तर दिशा, प्रकाश आणि छाया, स्वर्ग आणि मंदाकिनी, सूर्य आणि द्युति (प्रकाश), हीं परस्परांच्या सहवासाचें उत्कट सुख अनुभवणारीं निसर्गातील युग्मे कवीला आठवलीं; त्याचप्रमाणें पुरुष आणि प्रकृति हें अध्यात्मांतील युग्महि आठवलें.

या युग्मांचें प्रेममीलन पाहून कवीला त्यांचा मत्सर वाटूं लागला आहे. प्रियेच्या वियोगाचें दुःख असह्य होऊन तो वैतागला आहे.

धिक्कारी मज मीच, ज्यास तुजला कष्टांत या लोटवे !
हीं युग्मे बघतां, सखे ! विरह हा दे दुःख मातें दुणें !

८०. स्मरण आणि उत्कण्ठा

प्रणयमीलनांतील उत्कटतेची स्मृति होतांच विरहव्यथेने व्याकुळ झालेल्या जीवाची तळमळ या कवितेंत वर्णिली आहे. प्रियेचा सतत ध्यास घेतल्यामुळे निद्रा दुर्लभ झाली आहे. आणि यामुळे स्वप्नसंदर्शन अशक्य झालें आहे. स्वप्नांत देखील प्रियेचें दर्शन दुर्लभ झाल्यामुळे प्रियकराची व्यथा तीव्र झाली आहे.

घेई ध्यास तुझा म्हणून मज दै निद्रा गडे सोडुनी,
तेणें दुर्लभ गे तुजें अहह ! तें स्वप्नांतही दर्शन !

‘शाकुंतलां’ तील पुढील कल्पना पाहावी—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

८२. फिर्याद

कवित्वाला कारण होणाऱ्या शक्तीचीं—प्रतिभेचीं—आर्जवें करूनहि ती वश होत नाही म्हणून कवीची तिच्यावर ही फिर्याद आहे.

प्रतिभेच्या पहिल्या उन्मेषाने कवीच्या मनाची बेभान अवस्था झाली, पूर्ण तल्लीनता झाली, साऱ्या जगाचा त्याला विसर पडला.

तल्लीन सवें मी झालों,
विकलगात्र होउनि गेलों,
निर्वाणीं पूर्ण बुडालों—
नुरलीच जगाची याद !

प्रतिभेने एकदा दर्शन दिलें, पण पुरता अनुग्रह केला नाही, म्हणून कवीला चुटपूट लागून राहिली आहे. मधून मधून तिचें तरळतें दर्शन होतें, पण तिच्या सहवासाचें खरें सुख लाभत नाही. तिच्या नादाने कवि वेडावून गेला आहे.

हीन दीन झालों छंदी फंदी मी तुझिया नादीं,
त्यामुळें परी न मनाला घालितों कधींहि विषादीं.
बूज तुवां या दासाची केली गे नाहीं अजुनी,
दुःख हेंचि वाटे म्हणुनी गातसें अशीं गाऱ्हाणीं !

८३. दूर कोठें एकला जाउनियां

एकान्तांत विषण्ण मनाच्या व्यथा उफाळून आल्या आहेत. अनेक मनो-भंगांचें, उत्कट नैराश्याचें, दुःख विसरावें म्हणून कवि एकान्तांत जाऊन बसला आहे. स्वतःच्याच मनाशीं तो नादिष्टपणाने गुणगुणत आहे. वृत्ति तल्लीन झाल्यावर कलेच्या शास्त्रीय ज्ञानाची जरूर नसते. अंतःकरणांतून उफाळून आलेल्या उद्गाराचेंच खरें महत्त्व आहे.

हृदय आत्म्याला जधीं खेळवीतें,
हृदय आत्म्याला जधीं आळवीतें,
तधीं तुमचें तें नको कलाज्ञान,
तधीं हृदयासम नको तानसेन !

आकाशांतील तारका त्याच्या गाण्याने मुग्ध होते आणि त्याला खिन्नता काढून टाकण्याचा आदेश देते.

तुझ्या दिव्यत्वापुढें जग भिकारी !
कासया ही खिन्नता ? दूर सारी !

८४. प्रतिभा

कवित्वाला कारण होणाऱ्या अलौकिक शक्तीचें स्वरूप या कवितेंत कवीने वर्णिलें आहे. प्रतिभा ही अत्यंत अद्भुत व गूढ शक्ति आहे. पिण्ड आणि ब्रह्माण्ड यांचें मीलन झालें असतां शब्दब्रह्मांड उचंबळून येतें आणि तें साऱ्या जगाला व्यापून टाकतें. या शब्दब्रह्मांतून भविष्यवाणी आविष्कृत होते, आणि नवरचनेचें सामर्थ्य ब्रह्मदेवाला प्राप्त होतें.

प्रतिभा ही देवांची माता आहे. ती ज्याच्यावर प्रसन्न झाली त्याला सारें जग तुच्छ वाटलें तर त्यांत कांही नवल नाही.

देवांची जननी प्रसन्न जर का ही शक्ति कोणावर,
नाहीं यांत विशेष, तुच्छ जग हें त्यालागुनी वाटतें !

८५. गोफण केली छान !

या कवितेच्या प्रत्येक ओळींत आणि प्रत्येक शब्दांत तीव्र आवेश ओसंडून वाहत आहे.

स्वतःचें हृदय फाडून आपल्याच नखांनी त्याची चिवट दोरी तयार केली आहे, आणि त्या दोरीची गोफण वळली आहे. सत्त्वाचा विजय व्हावा याचसाठी ही गोफण वापरावयाची आहे.

त्वेषाचा घट्ट पीळ भरून वैराची दोरीला गांठ मारली आहे. आळसांत निष्क्रियपणें काळ घालविणारे, पोकळ तोऱ्यांत बाष्कळपणें बडबडणारे, वैऱ्याच्या पायधुळींत लोळून स्वतःला कृतार्थ मानणारे, पूर्वजांचा बडिवार माजवून आपलें दौर्बल्य प्रकट करणारे, गालावर थप्पड बसतांच नुसताच गाल चोळीत बसणारे, लहान मुलांना मऊपणाचे धडे देऊन त्यांना दुर्बल करणारे—हे सारे हाडवैरी होत. गोफणीचा उपयोग यांच्याच विरुद्ध करावयाचा आहे.

गांठ मारुनी वैराची

गोफण केली छान;

कठिण शब्द या धोंड्यांनी

करितों हाणाहाणा!

..... दि: .....
..... नां: दि: .....

८६. मनोहारिणी

कवीच्या मनावर भुरळ घालणारी व त्याची वृत्ति बेभान करणारी प्रतिभा ही मनोहारिणी होय. तिच्या दर्शनाने वृत्ति तल्लीन होते, सारें भान हरपतें.

जिच्या दर्शनीं तटस्थ वृत्ती,
भान सर्वही विसरुनि जाती.

या दिव्य शक्तीचें तेज विद्युल्लतेलाहि दिपविणारें आहे, चंद्राच्या कान्तीलाहि लाजविणारें आहे. तिच्या केशपाशांत कोणी तरी तेजस्वी तारका दडलेली आहे म्हणूनच तिच्या भालप्रदेशांवर एवढें अलौकिक तेज विलसत आहे. त्याच तारकेच्या तेजाचे किरण प्रतिभादेवीच्या नेत्रांतून बाहेर पडत आहेत. सौंदर्य आणि शालीनता या गुणांचा तिच्या ठायीं प्रकर्ष झाला असून तिच्या दर्शनाने मन उल्लसित होतें, आणि तिच्यावाचून सारें शून्य वाटतें.

म्हणुनी करुनी ध्यानधारणा
अन्तर्यामीं बघतों ललना
तीच मनोहारिणी—जी ठसलीसे मन्मनी !

८७. हरपलें श्रेय

मृत्यूच्या पूर्वी साडेपांच महिने (२५-५-१९०५) केशवसुतांनी ही कविता लिहिली.

या कवितेला स्वतः केशवसुतांनी जोडलेली प्रास्ताविक टीप पुढीलप्रमाणे आहे—“ उदात्त बुद्धीला संसारांत राम नाही. अलौकिक असं जें कांहीं तिला पाहिजे असतें, तें तिच्या हक्काचें असून देखील, त्याच्या प्राप्तीकरितां तिला झुरत पडावें लागत नाही काय ? ”

अमर्याद, अलौकिक अशा तत्त्वाच्या शोधासाठी आतुर असलेल्या व्यक्तीला लौकिक व्यवहारांत समाधान लाभत नाही. पण लौकिक व्यवहाराचा त्यागहि करत नाही. अशा स्थितीत तें ‘ अमर्याद ’ कसें गवसणार ?

माहेर सोडून सासरीं आलेल्या आणि संसारांत मग्न असलेल्या स्त्रीच्या आत्मनिवेदनाच्या रूपाने कवीने अमर्याद अनंताच्या शोधासाठी तळमळणाऱ्या उदात्त बुद्धीची तळमळ व्यक्त केली आहे. सारें त्रिखंड पालथें घातलें तरी जें एकदा हरपलें तें पुन्हा सापडत नाही. अल्लड वयांत माहेरीं अनेक प्रकारच्या पोरखेळांत जो आनंद लाभत होता तो आनंद प्रौढ वयांतील संसारी, अवस्थेंत लाभत नाही. जीवनांतला तो आनंद हरपला. यामुळे कांही तरी चुकलें आहे याची जाणीव होऊन कसली तरी विचित्र हुरहुर लागली आहे. लहानपणीं लुटूपुटीच्या गोष्टींत जें सुख वाटत होतें तें खरें घर प्राप्त झालें तरी वाटत नाही. आपण मोठे केव्हा होऊं असं लहान मुलाला वाटत असतें. पण प्रत्यक्ष प्रौढत्व प्राप्त झाल्यानंतर मात्र जीवनांतील एका अलौकिक आनंदाला आपण मुकलों ही जाणीव शल्यासारखी मनांत रुतून बसते. वास्तविक जें पाहिजे होतें तेंच मिळालें ही गोष्ट खरी असली तरी हा सौदा फसला, सोनें देऊन माती घेतली, असं वाटून मन कष्टी होतें

बाल्य हें निरागस असल्यामुळे पावित्र्य आणि मांगल्य यांच्याशीं तें निगडित आहे. प्रौढ वयांत वृत्तीचा निरागसपणा लोपतो, आणि स्वाभाविकच

उदात्तता व मांगल्य याहि गोष्टी दुरावर्तात. हैं श्रेय पूर्वी हातांतः वेष्टे पण तें आता दुरावलें आहे. हैं श्रेय पुन्हा कसें प्राप्त होणार ही खरी तळमळ आहे!

{अमर्यादाची, अनंताची, परोक्षाची, अज्ञेयाची ओढ मनाला स्वस्थ बसू देत नाही.} झरोक्यांतून आंत आलेल्या किरणांतील सूक्ष्म अणूबरोबर परोक्षाच्या शोधासाठी आसुसलेलें मन झेप घेतें. लौकिक व्यवहाराचा त्याला विसर पडतो. बेभान अवस्थेंत तें एकच ध्यास घेऊन बसतें. त्या अमर्याद अनंताचा शोध कसा लागेल हाच ध्यास त्याला लागलेला आहे.

{अवखळपणें वाहणाऱ्या ओढ्यांमध्ये आणि वनराजींमध्ये त्या हरपल्या श्रेयाचा थोडासा साक्षात्कार होतो. पण संपूर्ण साक्षात्कार होण्यापूर्वीच तें श्रेय लुप्त होतें. आणि मग उत्कंठित झालेल्या मनाची तळमळ अधिक तीव्र होते.}

या श्रेयाच्या शोधाच्या लालसेने मनाची अगदी तल्लीन अवस्था झाली आहे, तें बेभान झालें आहे, व्यवहाराची पूर्ण विस्मृति झाली आहे. साऱ्या लौकिक मर्यादांचा लोप झाला आहे. लौकिक व्यवहाराचा, लौकिक मर्यादांचा जोंपर्यंत विसर पडला नाही तोंपर्यंत अमर्यादांची, अनंताची प्राप्ति कशी होणार ?

{कांहीं उदात्त ध्येय ज्यांनी डोळ्यांसमोर ठेवलें आहे अशा व्यक्ति धीराने प्राणार्पणाला सुद्धा तयार होतात} हैं दृश्य मधून मधून दिसतें. एखादी स्त्री संसाराकडे पाठ फिरवून धीराने आपल्या पतीच्या चितेवर उडी मारते. यःकश्चित् पतंग, पण तोहि दिव्याच्या ज्योतीवर झडप घालून आत्मघात करून घेतो. मग या उदाहरणांचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेऊन हरपल्या श्रेयाची, अज्ञेयाची, प्राप्ति करून घेण्यासाठी तळमळू नये काय ?

★

★

★

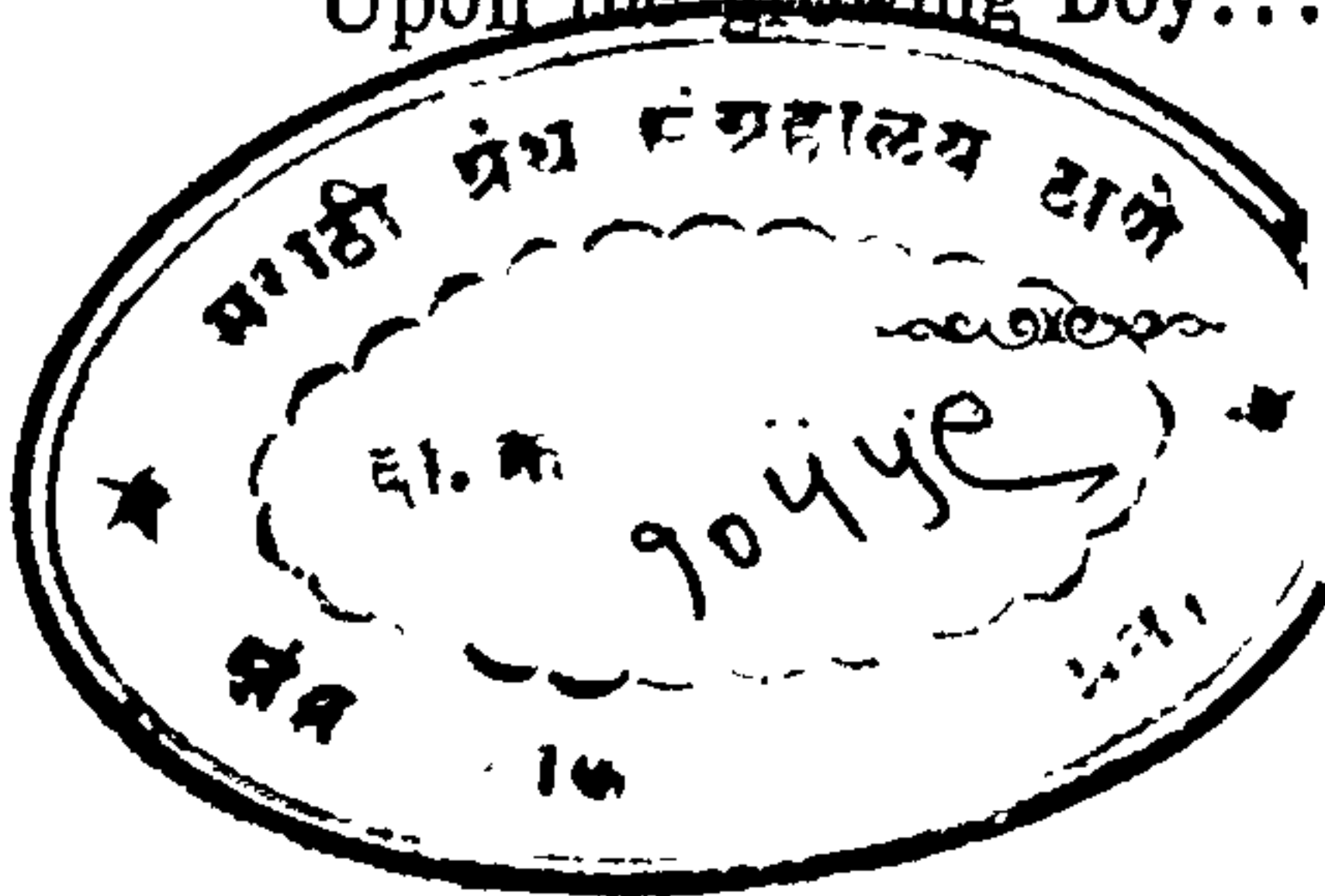
{ बाल्यामध्ये मानवी जीवनांत जो उत्कट आनंद असतो, जो निरागसपणा असतो, जें मांगल्य असतें, त्याचा लोप प्रौढपणीं झाल्यामुळे मनाला जो खिन्नपणा येतो त्याचें काव्यमय वर्णन पहिल्या दोन कडव्यांत कवीने

केलें आहे. या दोन कडव्यांतील कल्पनेशी सदृश कल्पना वर्ड्स्वर्थच्या Ode on the Intimations of Immortality या प्रसिद्ध कवितेंतील पुढील ओळींमध्ये प्रकट झालेली आहे—

The rainbow comes and goes,
And lovely is the rose;
The moon doth with delight
Look round her when the heavens are bare;
Waters on a starry night
Are beautiful and fair;
The sunshine is a glorious birth;
But yet I know, where'er I go,
That there hath pass'd away a glory from the earth.

.....

But trailing clouds of glory do we come
From God who is our home :
Heaven lies about us in our infancy !
Shades of the prison-house begin to close
Upon the growing Boy.....

REFBK-0010588